

Johanna Dahlin

Kriget är inte över förrän den sista soldaten är begravnen

Minnesarbete och gemenskap kring andra världskriget
i S:t Petersburg med omnejd

Linköpings universitet
FILOSOFISKA FAKULTETEN

Linköping Studies in Arts and Science No. 567
Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur
Tema Kultur och samhälle
Norrköping 2012

Linköping Studies in Arts and Science No. 567

Vid filosofiska fakulteten vid Linköpings universitet bedrivs forskning och ges forskarutbildning med utgångspunkt från breda problemområden. Forskningen är organiserad i mångvetenskapliga forskningsmiljöer och forskarutbildningen huvudsakligen i forskarskolor. Gemensamt ger de ut serien Linköping Studies in Arts and Science. Denna avhandling kommer från Tema Kultur och samhälle (Tema Q) vid Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur (ISAK). Vid Tema Q är forskning och forskarutbildning tvärvetenskapligt organiserad. Kultur studeras som ett dynamiskt praktikfält och forskningen rör såväl kulturprodukterna i sig som hur de produceras, kommuniceras och brukas.

*Omslagsbild: Begravning av drygt 400 soldater på Nevskij Pjatatjok
17 september 2012.*

Johanna Dahlin

Kriget är inte över förrän den sista soldaten är begravnen: Minnesarbete och gemenskap kring andra världskriget i S:t Petersburg med omnejd

© Johanna Dahlin

Tema Kultur och samhälle 2012

Omslagslayout: David Torell

Omslagsfoto: David Torell

Foto om inte annat anges: Johanna Dahlin

Inlaga: Johanna Dahlin

ISSN: 0282-9800

ISBN: 978-91-7519-743-2

Tryckeri: LiU-Tryck, Linköpings universitet, 2012

Till mina far- och morföräldrar:
Signild och Sven, Harriet och Gunnar

Förord

Att skriva en avhandling är på många sätt ett ensamt arbete, men det är också många människor som har bidragit till att göra det möjligt. Först och främst vill jag tacka mina handledare Peter Aronsson och Bodil Axelsson för kritik och uppmuntran under arbetets gång. Ni har stått för entusiasmerande tankar och inspel till högtflygande teoretiska kopplingar, och obönhörligen pekat på svagheter och självmotsägelser i de många olika manusvarianter ni fått framför er. Förutom era intellektuella förtjänster har ni också bidragit till att arbetet blivit mycket roligare.

Ett stort tack också till Åsa Nilsson Dahlström som med kort varsel fick hoppa in som slutseminarieopponent, men som trots detta kunde ge många goda och handfasta kommentarer som gav gott stöd i färdigställandet av avhandlingen. Kristian Gerner och Bengt Erik Eriksson i slutseminariekommittén kunde också bidra med mycket nyttigt och jag hoppas att jag har kunnat ta till vara era kloka synpunkter. Ingemar Grandin hjälpte till att reda ut begreppen vid ett tidigare tillfälle.

Kollegorna på Tema Q har inte bara läst och kommenterat diverse seminarierexter utan som också skapat en trevlig miljö att arbeta i. Cecilia Åkergren och Monica Bødker-Pedersen har stått ut med alla de praktiska frågor förvirrade doktorander ställer. Tack till alla på ISAK i Norrköping för den vardagliga samvaron. Per Möller har varit min doktorandtvilling och kontorskompis, och ett stort tack till honom såväl som till nuvarande och tidigare doktorandkollegor på Tema Q.

Tack till Bengt och Christina Lärkner som öppnade sitt hem för mig och hjälpte mig att komma in i tillvaron på LiU när jag var ny på Tema Q. Christoffer Lärkner har hört mycket, kanske för mycket, om det här projektet men har ändå varit en idog lyssnare. Tack också till mina föräldrar Britt-Inger och Sven-Olof och min syster Maja som hållit inne med eventuella tvivel på klokheten i vad jag håller på med, och som, inte minst till mina ryska bekantas förvåning, sällan beklagat sig över alla dessa resor till Ryssland.

En stor del av min tid som doktorand har jag tillbringat i S:t Petersburg

och där finns människor som är värda så mycket tacksamhet att det knappt går att uttrycka i ord. Maria Tytjkova och Daniil Bykov med familjer har varit mycket mer än värdar och grannar. Har man sådana människor i sitt liv kan man skatta sig lycklig. Elena Vesjnjakova med familj har varit som min familj borta från familjen och bidragit till att S:t Petersburg kommit att kännas väldigt mycket som hemma. Utan Jevgenij Ilin hade det inte blivit något fältarbete hos Ingrija. Ett särskilt tack också till Aleksandr Novoksjonov och Michail Grigoriev, mina främsta lärare i konsten att söka efter soldater, och till Natalia Kopylova och Tatiana Ponomareva för all mat och omtanke. Ekaterina Kudinova sträckte gästfriheten långt utanför skogen och ställde ett rum till förfogande när det behövdes. Till alla i Ingrija som generöst välkomnade in en svensk forskare i sin gemenskap: *Spasibo vam ogromnoe!*

Tack till Centre for Independent Social Research, the European University at St Petersburg (Department of Anthropology), Michail Avdejev och Valentina Bobrova från Leningradlänets del av MOF Uvekovetjenija pamjati pogibsjich pri zasjtjite otetjestva för hjälp med visuminbjudningar och anknytning till respektive organisationer. Fältarbetet har möjliggjorts av stipendier från Svenska institutet och Kungliga Vitterhetsakademien, Stiftelsen Wallenbergstiftelsens fond.

På senare tid har jag börjat försöka skilda det avhandlingen handlar om även i film. Stort tack till Elin Bennett, Mike Jarmon och andra inblandade i det arbetet, som gett mig nya perspektiv även på det vetenskapliga skrivandet.

Ett stort tack till Kyrre Kverndokk, Johannes Due Enstad, Florence Fröhlig, Konstantin Economou och Egle Rindzeviciute som har läst och kommit med kloka synpunkter på delar av manuset. Anna Eskilsson har med högöga språkgranskat manuskriptet och kvarvarande felaktigheter är helt mina egna. David Torell har stått för både omslag och granskning av engelsk sammanfattning. Liudmila Voronova och Tatiana Ivanova har hjälpt till med språkgranskning av den ryska sammanfattningen. Tack!

Om det finns något i min egen biografi som kan förklara ett intresse för Ryssland måste det vara farfars berättelser om Leninmausoleet och Röda torget från hans besök i Moskva på 1970-talet. Jag vill tillägna det här arbetet till mina far- och morföräldrar med en trefaldig tacksamhet: över stöd och kärlek jag fått genom åren, över de möjligheter jag har haft att studera som ni aldrig hade och över att ni inte behövde gå igenom det som era generationskamrater i Leningrad tvingades göra.

Johanna Dahlin

Norrköping, oktober 2012

Innehåll

Förord	iii
1 Inledning	1
Är kriget inte över?	3
Hjältestaden Leningrad	7
Saknade i strid	11
Nutiden och dåtiden	13
Ritualisering	15
2 I fält och till skogs	19
Minnesvakt på Sinjavinohöjderna	22
Deltagande observation	24
Inspelningar, internet och tryckta källor	30
Deltagare och forskare	32
Det som komma skall	35
3 Inget är så föränderligt som det förflutna	37
Förändringen i minnet	40
Den sovjetiska krigskulten	44
Sönderfallet	46
Kultens återkomst	49
Det sovjetiska och postsovjetiska	51
4 Att högtidlighålla kriget	55
Ritualer och högtidlighållanden	57
Högtidstal	60
Segerdagar	65
Att hedra de döda	71

5	Kriget som ett sätt att umgås	75
	Gemenskap i ord och handling	76
	Sökarbete och utrustning	79
	Vardag utanför vardagen	82
	Att bli en <i>poiskovik</i>	85
	Utanför tillsammans	89
	Sökförbandet och överheten	91
6	Till evigheten utan namn	97
	Namnet som monument	98
	Hantering och identifiering	101
	Apolonov, Vasilij Aleksandrovitj	103
	Arkivet och minnesmärket	108
	Namn och namnlöshet	114
7	Mot den sista vilan	117
	En ordentlig begravning	118
	Begravningarna ska äga rum	124
	En världslig och religiös ritual	128
	Jorden och evigheten	134
8	Spåren av det förflutna	135
	Sinjavinohöjderna då och nu	138
	De utplånade byarna	141
	Monumentaliserat landskap	145
	Marker som drar	148
	Landskapet som bärare av minnen	150
	Sinjavinohöjderna som minneslandskap	153
9	Att visa kriget	155
	Brohuvudet vid Neva	156
	Minnesmärkena	162
	Slagfältet och minnesplatsen	165
	Spåren av en tragedi	169
10	Plikten att minnas	173
	Att fostra goda patrioter	177
	Patriotismen som dygd	179
	Patrioten och omvärlden	181
	Till fosterlandets försvar	183
	Undergången och återuppståndelsen	188
	Att minnas och hedra	191

Staten, plikten och offret	193
11 Sammanfattande slutdiskussion	195
English summary: Until the last fallen soldier is buried	207
Official war commemoration	209
Named and nameless	210
Landscape of death	212
A duty to remember	213
Materialförteckning	215
Litteraturförteckning	219
Avhandlingar vid Tema Q	227
Rysk sammanfattning	229

Kapitel 1

Inledning

Under de senaste åren har jag blivit mer bevandrad i småorter i Leningradlänet än vad jag någonsin hade kunnat föreställa mig, men när jag rejält förkyld kliver av bussen i Otradnoje en fredag i november 2011 är det mitt första besök just där. Jag har fått noggranna instruktioner om hur jag ska hitta, men ändå lyckas jag missa en hållplats och får gå en bit tillbaka. Jag är på väg till en begravning.

Otradnoje som inte ligger mer än knappt två mil från S:t Petersburg är inte särskilt stort, fast det faktiskt har status som stad och en befolkning på över 20 000. Det lokala krigsminnesmärket ligger precis där Tosna rinner ut i Neva och är lätt att hitta. Det är sovjetiska soldater som stupade här på Ivanovskij pjatatzok som platsen också kallas under slaget om Leningrad 1941–44 som ska begravas. De har hittats under året av sökförband verkamma här. För där Otradnoje nu står var en gång platsen för hårda strider, och det är inte ovanligt att folk stöter på både kvarlevor och ammunition i sina trädgårdar.

Jag har fått information om begravningen från en av de ansvariga för ceremonin, den bör alltså vara pålitlig. Men vid krigsminnesmärket är det alldeles tomt så när som på en kelsjuk vit katt. En nygrävd grop inne på begravningsplatsen bakom obeliskens skvallrar dock om att något är på gång. Jag tar fram min medhavda termos och slår mig ner och väntar medan jag betraktar omgivningarna. I Tosna finns skeppsdockor och mäktiga kranar. Några fiskare kastar ut sina spön i Neva som flyter förbi med god fart. Jag hinner betrakta allt noga innan några bilar tillslut kommer till planen framför minnesmärket och det plötsligt blir liv och rörelse.

En ljudsystem ställs upp och från det börjar den ena välkända krigs-sången efter den andra att ljuda. En kvinna med snaggat hår, leopard-fläckig päls och stövletter med skyhöga klackar dirigerar de församlades an-

strängningar. Med en sopborste mer dimensionerad för en hall än en asfaltplan sopar en kvinna rent på marken. Ur en skåpbil lastar ett sökförband i paraduniform av fyra kistor överdragna med vinrött tyg. Sökförbandets kommandör placerar inplastade papper på kistorna med namnen på dem som kunnat identifieras, och som berättar hur många soldater som kvarlevorna i kistan kommer i frå. Nio i en, tio i en annan, totalt är det 59 soldater som ska begravas. Av dessa har sex fått sina namn fastställda.

Bakom ljudsystemet hängs en stor röd banderoll med texten 1941–1945 upp. Kistorna flyttas för att stå i bättre relation med estraden som skapats av ljudsystem och banderoll. I tillägg till pappersskyltarna smyckas de med rostiga hjälmar, ljuslyktor och röda nejlikor. Bredvid dem ställs större blomsterarrangemang ut och korgarnas handtag sveps in i svarta sidenband. Bakom kistorna ställer några yngre män ut fällstolar i plast.

En buss med en militärorkester anländer och värnpliktiga med gevär ställs upp i utkanten av planen. Vad som tycks vara Otradnojes hela pensionärsbefolkning kommer och tar plats på fällstolarna. Ungdomar ställs upp för att bilda en fanborg med Rysslands och Leningradlänets flaggor samt röda fanor, alla draperade med sorgband. Några unga män i historiska uniformer bildar hedersvakt vid kistorna. Tillslut har det samlats ett hundratal människor. Den tomma, oansenliga asfaltplanen har på kort tid förändrats fullständigt. Det är dags att sätta igång. Blåsorkestern stämmer upp i Rysslands nationalsång.

Det är den snaggade damen med klackarna som leder tillställningen. Hon läser högtidliga dikter ackompanjerad av klassisk musik och presenterar talarna: sökförbandets kommandör, representanter för den lokala administrationen och veteranföreningen. En tyst minut där alla reser sig avslutar den här delen av ceremonin varpå en ortodox präst tar över. Han mässar över kistorna innan det är dags för jordfästningen då kistorna bärs in på begravningsplatsen och sänks ned i gropen. Kommandot *ogon* ges och det skjuts salut tre gånger innan orkestern åter spelar Rysslands nationalsång som ju i en sådan här instrumentalversion är identisk med Sovjetunionens. Deltagarna i begravningen kommer fram till gropen och tar en näve jord från spadarna som två sökförbandsmedlemmar håller fram och kastar sedan ned den över kistorna. När alla defilerat förbi tar sökförbanden över och skottar igen gropen. De är hela tiden en 5–6 personer som öser ner högen bredvid över kistorna med sina spadar. De jämnar till kullen över, lägger på granris och namnlapparna. Sedan tar prästen över igen innan folk släpps fram till graven med sina blommor.

Så skingras deltagarna, det småpratats i klungor. Trots att jag aldrig varit i Otradnoje eller träffat det lokala sökförbandet (som också heter Otradnoje) finns det en del bekanta ansikten som jag stött på under de dryga två år jag rört mig i de här kretsarna. De är både från den regionala

organisationen och från andra förband i S:t Petersburg. Ljudsystemet plockas ned, fällstolarna fälls ihop, ett efter ett lämnar fordonen planen framför obeliskan på Ivanovskij pjatatzok. Till slut är den lilla vita katten åter ensam vid minnesmärket. Krigskyrkogården återgår till sin lugna tillvaro, ett slags närvarande frånvaro, redo att åter stå i centrum när krigsminnet återuppväckas om inte förr så till nästa år då den söksäsongens soldater ska begravas.

Är kriget inte över?

I en ofta citerad formulering, som brukar tillskrivas den legendariske marskalk Suvorov (1729–1800) som det sägs aldrig förlorade ett slag, heter det att kriget inte är över förrän den sista stupade soldaten är begravnen. Orden har fortfarande aktualitet. Även om kriget, som i Ryssland är mest känt som stora fosterländska kriget¹, slutade med sovjetisk seger 1945, så finns det flera skäl till att det fortfarande inte är över. Ett är att den sista soldaten ännu inte är begravnen – långt ifrån.

Det ligger fortfarande miljontals² soldater kvar på slagfält runt om i det som en gång var Sovjetunionen. Den stora majoriteten av dessa ligger fortfarande kvar på de slagfält där de mötte sitt öde, antingen där de föll eller i så kallade sanitära begravingar vilket i princip innebar att kroppen (ofta många kroppar) slängdes ner i en skyttegrav och täcktes med lite jord. Ofta gjordes detta av tyskarna för att hindra spridning av sjukdomar. För att hitta, begrava och om möjligt identifiera dessa soldater finns det i Ryssland en landsomfattande frivilligrörelse. Sökförbandet i Otradnoje är en liten del av denna. Bara i Leningradlänet hålls ett tjugotal begravingar varje år, den i Otradnoje är en av de mindre.

Den landsomfattande rörelse som letar efter de soldater som stupade under andra världskriget, som jag kommer att kalla för sökrörelsen (*poiskovoje dvizjenije*), är av relativt sentida datum. Det dröjde faktiskt över 40 år efter krigsslutet innan den landsomfattande organisationen bildades 1988. Rörelsens utgångspunkt är att Sovjetunionen och efterföljarstaten Ryssland gjort alldeles för lite för att ta hand om kvarlevorna av de stupade soldaterna, och man har gjort citatet om att kriget inte är över förrän den

¹ *Velikaja otetjestvennaja vojna* eller stora fosterländska kriget är inte exakt samma sak som andra världskriget, så begreppen är inte helt synonyma. Stora fosterländska kriget pågick 1941–45 och omfattar Sovjetunionens krig med Tyskland.

² I ett tv-program på petersburgkanalen TV 5 nämns siffran fem miljoner. Jevgenij Ilin, som är docent i historia på S:t Petersburgs statsuniversitet, säger att han instämmer i den siffran, men betraktar den som ”inte slutgiltig”, och att det i själva verket kan röra sig om många fler. Otkrytaja studija 16.05.2008 tillgängligt på <http://www.5-tv.ru/video/502331/>

sista stupade soldaten är begravnen till sitt motto. Det finns föregångare till dagens sökrörelse. Sedan 1960-talet har det ordnas olika typer av frivilliga expeditioner för att ta hand om kvarlevor på slagfälten, och inom Komsomol (kommunistpartiets ungdomsorganisation) fanns det så kallade ”röda stigfinnare” som ordnade turer till slagfälten, men inte minst så har slagfälten utövat en stor lockelse på enskilda som i decennier (olagligt) har ägnat sig åt att leta efter vapen och troféer.

Den finns både en rikstäckande och flera regionala organisationer för sökförband. *Sojuz Poiskovykh Otrjadov Rossii*, som riksorganisationen heter (Unionen för Rysslands sökförband), har på sin hemsida sloganen ”Alla bara pratar – vi gör något!”. Det är en frivilligrörelse och unionen består av fem överregionala föreningar, som i sin tur består av 50 regionala förbund och totalt över 600 sökförband. Dessa har ett medlemsantal på över 40 000 personer och det pågår aktivt sökarbete årligen i stora delar av Ryssland. Under åren som unionen varit verksam har dess medlemmar hittat kvarlevorna efter över 450 000 soldater. I tillägg till sökarbetet ser unionen det som en av sina viktigaste uppgifter att arbeta med patriotisk fostran av Rysslands unga och göra dem redo för fosterlandets försvar. De framhåller att deras verksamhet binder samman generationer och nationaliteter. Man vill bibringa ungdomarna osjälvisk kärlek till fosterlandet, humanism och barmhärtighet.³

Även om sökrörelsen är frivillig så finns det även en juridisk och statlig kontext. Enligt presidentens ukas⁴ från 22 januari 2006 ligger ansvaret för dessa frågor hos försvarsministeriet, och i tillägg till den frivilliga sökrörelsen finns det sedan 2005 en sökbataljon inom ryska krigsmakten. Den gjorde sin första söksäsong 2006 och är lokaliserad till Mga i Leningradlänet. De letar på samma platser som frivilligrörelsen, och det händer att vägarna korsas. Relationen mellan de frivilliga sökförbanden och arméns sökbataljonen har inte varit helt problemfria. De förstnämnda har riktat mycket kritik mot bland annat hur bataljonen är organiserad, att den består av vanliga värnpliktiga som får tjänstgöring i bataljonen tilldelad och som saknar såväl intresse som fallenhet för sökarbetet, samt att de ofta byts ut – kanske redan innan de hunnit lära sig arbetet ordentligt.⁵

Det kan också hävdas att kriget är inte över eftersom minnet av det fortsätter att ha stor betydelse för så många människor, som tänker på, pratar om och handlar utifrån ett minne av kriget. Kriget är inte över förrän det sista vittnet är borta säger en veteran i den ryska filmen *Maj* från

³ Detta enligt riksorganisationens hemsida <http://sporf.ru> Senast besökt 11 april 2012.

⁴ *Voprosy uvekovecjenija pamjati pogibsjich pri zasjtjite otetjestva* (Frågor om förevigande av minnet av de som dött för fosterlandets försvar).

⁵ Se riksorganisationens hemsida <http://sporf.ru> för utförliga remissvar och dylikt angående sökbataljonen.

2007. Det är förvisso något som kommer att ske snart, för veteranerna blir allt färre för varje år. Men även när den sista veteranen är borta kommer ett minne av kriget leva vidare. Åren 1941–45 är föremål för en enorm minnesproduktion, det publiceras böcker och görs filmer om kriget, och krigsminnet har hög officiell status i dagens Ryssland.

Med tanke på Sovjetunionens enorma lidande under kriget är det kanske inte så märkligt att den slutgiltiga segern fortfarande engagerar befolkningen. Det finns få familjer i Ryssland som inte förlorade någon i kriget. Det förskräckande dödstalet, det enorma lidandet och de stora uppoffringarna ger kriget en nästan helig karaktär. Det högre målet legitimerade offret. Med ökande tidsavstånd finns färre och färre av de som själva upplevde kriget kvar i livet, och krigsminnet övergår från levd erfarenhet till något man kan lära sig om från andrahandskällor.

Stora fosterländska kriget är extra närvarande om våren. Segerdagen (*Den pobedy*) den 9 maj är en allmän helgdag och krigsslutet firas med stor folklig uppslutning och hög officiell status. Det är en av Rysslands största helgdagar, vars högtidlighållande fortfarande (eller kanske återigen) har en påfallande likhet med sovjettidens. Den återkommande högtiden ger krigsminnet en cyklisk karaktär. Vad som kan beskrivas som underströmmar större delen av året kommer upp till ytan vid detta datum. Kriget och minnet av detta får också stort medieutrymme. Även i stadsrummet gör segerdagen avtryck. Affischer och planscher kompletterar de permanenta monumenten och minnesmärkena. På själva dagen stängs på sina håll biltrafiken av och människor tar över gator och torg. Firandet kräver ett eget rum, en egen inramning och stadsrummet avskiljs från vardagen.

Det kan tyckas vara något av en paradox att tala om kollektivt minne, men det har åtminstone sedan Halbwachs på 1920-talet gjorts av många forskare. Marita Sturken vill dock hellre prata om kulturellt minne, något som hon definierar som det som finns utanför den formella historieskrivningen och som är insnärjt i olika kulturella produkter. Hon har främst fokuserat på hur populärkulturen producerat minnen om Vietnamkriget och hur filmer och tv-bilder rör sig mellan kulturellt minne och historia (Sturken 1997:3). Hon skriver utifrån premissen att minne är ett narrativ snarare än en replik av en upplevelse eller erfarenhet. Hon menar att kulturellt minne förmedlas genom föremål, bilder och representationer. Dessa är minnesteknologier, inte bara behållare för minne och minnet konstrueras aktivt när dessa föremål används. Genom dem delas och produceras kulturellt minne, och inte minst får det mening. Sturken framhåller också att det finns en kommunikation mellan olika typer av minne där det personliga minnet kan influeras av det kulturella, och tvärtom.

Mycket av den samtida litteraturen om kollektivt minne vill inte använda just den termen. Sturken pratar som vi har sett istället om kulturellt min-

ne och både James Wertsch och Jay Winter föredrar benämningen *remembrance* istället för *memory* eftersom det flyttar betoningen på processen att minnas istället för slutprodukten 'ett minne' (Wertsch 2002:17, Winter 2006:138). Det framhåller också minnandets föränderlighet: det är instabilt, plastiskt, syntetiserat och i ständig omformning. Winter framhåller också att stater inte kan minnas, utan det är individer som gör det, tillsammans med andra. Om 'kollektivt minne' har någon mening är det processen där olika kollektiv, små eller stora grupper, "engage in acts of remembrance together" (Winter 2006:4).

Avhandlingens syfte är att utforska spänningsfältet minne och glömska i relation till stora fosterländska kriget. Den undersöker hur minnet av andra världskrigets återskapas, åkallas och får bestående och ritualiserad mening i S:t Petersburg med omnejd, samt hur meningsskapandet förändras över tid och i olika sammanhang.

I fokus för den här avhandlingen står sökandet efter soldater och de praktiker som finns runtomkring detta. Genom sin verksamhet försöker sökrörelsen i nutid göra något med dåtid: de försöker ge kriget ett slut och i de strävandena mobiliseras tid och rum. Sökrörelsen agerar både med och mot en officiell minneskultur av kriget, och avhandlingen belyser spänningen mellan ett offentligt och ett privat minne. Att verksamheten är inriktad på att ge soldaterna en begravning gör att högtidlighållande blir ett dominerande förhållningssätt till kriget inom sökrörelsen precis som det är inom det offentliga Ryssland och begravningar och andra minnesceremonier blir platser där företrädare för olika sfärer möts. Fokus ligger på att hedra och inte att diskutera. Begravningar och andra minnesceremonier blir punkter där mycket samlas och olika nivåer möts.

Segerminnet har mening både för vanliga människor och i den storpolitiska retoriken. Den framträdande roll som krigsminnet har haft i efterkrigstidens Sovjetunionen, och fortfarande har i dagens Ryssland, är en viktig kontext och delvis kontrast för de som arbetar för att hitta, identifiera och begrava de soldater som finns kvar på slagfälten.

Högtidlighållandet gör att sökandet egentligen inte är ett kunskapsprojekt, men att sprida kunskap om kriget ses av sökförbanden som en viktig del av verksamheten. Avhandlingen undersöker hur de agerar med varandra, med soldaterna, med markerna och med det omgivande samhället. Fokus är på de som utför arbetet, hur det görs och vad det innebär. Vidare undersöks relationen till föremålet för sökandet, strävandet efter identifikation, betydelse av namn och betydelsen av att vara känd respektive okänd.

Det finns olika nivåer av minnande och jag fokuserar alltså på en specifik aspekt: sökandet. Detta existerar naturligtvis inte i ett vakuum utan kommer i kontakt med andra nivåer, inte minst genom ceremonier och ritualer som begravningen här innan, där sökförbanden samspelar med bl.a. militär,

stadsadministration och kyrkan. Många av dem som är med i sökförbanden har också personliga kopplingar till kriget genom sin familjehistoria och har kanske själva släktingar som är saknade i strid.

Hjältestaden Leningrad

Det är svårt att föreställa sig omfattningen av den förödelse som stora fosterländska kriget innebar för Sovjetunionen. Den brittiska historikern Catherine Merridale frågar sig retoriskt om ett land verkligen kan räkna sig som triumferande när uppskattningsvis 27 miljoner av dess medborgare dött? Det var en märklig sorts seger, fortsätter hon, som gjorde att 25 miljoner människor blev hemlösa och tvingades bo i jordkulor eller fönsterlösa korridorer. Visst hade Röda armén besegrat och drivit ut inkräktaren, men priset som Sovjetunionen betalade var högt (Merridale 2005). Det faktum att uppskattningarna på hur många som dog i kriget varierar på flera miljoner bär vittne om hur enorma förlusterna var.⁶

Soldaterna som begravdes den där novemberdagen i Otradnoje dog under slaget om Leningrad, till försvar för den belägrade staden några mil nedströms Neva. En stad som inte bara i Ryssland har en särskild ställning, omgiven av myter. Denna mytbildning tar sin början i S:t Petersburgs tillblivelse i det dimmiga träsket. Myten om S:t Petersburg har fått näring genom litteraturen, genom Puskjin och Dostojevskij, Blok och Achmatova. Genom de nordliga vita nätterna. Från de slavarbetares ben som staden vilar på. Genom revolutionen. Och genom den händelse som högtidlighålls i Otradnoje, som samtidigt är både ihjältigen och sönderhyllad – belägringen 1941–44. Även om det är en händelse som är så singulär, så omfattande, så brutal och så fruktansvärd att det i sig skulle kunna räcka för att förstå all upptänklig mytbildning, så bör man ändå bära med sig att det var just i Leningrad som det hela skedde. Den här myten fick en del av sin näring av alla de tidigare myterna om S:t Petersburg (se t.ex. Kirschenbaum (2006)). Staden som är belägen i det nordvästliga hörnet av detta väldiga rike, i

⁶Alla siffror som rör antalet döda i kriget är mycket osäkra, detta hänger inte minst samman med att Sovjetunionen försökte dölja hur dåligt kriget inledningsvis gick och hur stora förlusterna var. Den officiella siffran på stupade inom Röda armén är 8,7 miljoner, den siffran är med största sannolikhet för låg eftersom den dels inte innehåller saknade i strid och dels händer det att enheter skickades ut i strid utan att registreras. Vad gäller de civila dödsoffren är siffrorna ännu osäkrare. Nutida beräkningar av de sovjetiska förlusterna i kriget görs efter demografiska data och är alltså indirekta. Utifrån det totala dödstalet i Sovjetunionen 1941–45, alternativt jämförelser av befolkningstal före och efter kriget har det gjorts beräkningar av hur stort ”dödsöverskottet” är och den siffran blir en uppskattning av antalet döda i kriget. För utförligare diskussion om hur detta beräknas, vilka osäkerhetsfaktorer man bör ta hänsyn till osv se t.ex. Harrison (2003) och Haynes (2003). Den siffran Harrison kommer fram till är som han själv uttrycker det ”i runda tal” 25 miljoner (Harrison 2003:943).

Ingermanland och de trakter som Sverige och Ryssland i århundraden krigat om, har under sin 300-åriga existens varit skådeplatsen för många av de mest omvälvande händelserna i Rysslands historia.

Peter I:s moderna huvudstad med kanalerna och de raka gatorna är inte bara Peters stad utan också Lenins, trots att han flyttade huvudstaden tillbaka till Moskva. Det var här revolutionen skedde och här och där blickar Vladimir Ilitj i statyform fortfarande ut över staden. När mannen Lenin dog 1924 fick staden överta hans namn. Den 12 juni 1991, samma dag som de första ryska presidentvalen och valet av borgmästare, hölls en folkomröstning i Leningrad. I denna röstade 54 procent för att staden skulle återta namnet *Sankt-Peterburg*. Det omgivande länet, administrativt skilt från staden, heter fortfarande Leningradlänet och när man minns kriget är det alltid hjältestaden Leningrad man minns.

Leningrad fick efter att ha uthärdat den långa belägringen utmärkelsen hjältestad medan kriget fortfarande pågick. Tillsammans med Stalingrad (nu Volgograd), Sevastopol och Odessa utnämndes staden som sådan den 1 maj 1945. Hjältestäderna har sedermera blivit 12 till antalet. Hjältestad (*gorod-geroj*) motsvarar utmärkelsen Sovjetunionens hjälte som var den finaste en människa kunde få, och ackompanjerades istället för medaljen guldstjärnan av en obelisk med en gyllene stjärna på toppen. I Leningrad placerades denna på Upprorstorget i stadens absoluta centrum, platsen där Nevskij prospekt viker av och blir gamla Nevskij mot klostret, och åt andra hållet går det "egentliga" Nevskij mot Palatstorget.

Kriget började i det som idag är Vitryssland, men Leningrads nordvästliga läge gjorde att det låg inom ganska bekvämt räckhåll för nazisternas blixtkrig sommaren 1941. I gryningen den 22 juni inleddes Operation Barbarossa "precis klockan fyra" som det heter i en känd visa. Nazityskland anföll Sovjetunionen utan föregående krigsförklaring och det stora fosterländska kriget var igång. Det fanns sedan 1939 en icke-angreppspakt mellan Sovjetunionen och Tyskland, Molotov-Ribbentroppakten, och trots att det funnits indikationer på att Tyskland förberedde sig på att bryta mot denna var Sovjetunionen dåligt förberett på krig. Under sommaren 1941 hade Tyskland stora framgångar och rörde sig snabbt mot Leningrad. I slutet av augusti intogs järnvägsknuten Mga och i och med detta var Leningrad i princip avskuret från resten av Sovjetunionen eftersom tyskarna nu kontrollerade järnvägen.

Det datum som officiellt räknas som belägringens början är den 8 september, då hade tyskarna nått fram till Ladoga och intagit fästningen Schlesselburg (också känd som Petrokrepost eller Nöteborg) och det fanns inte längre några landförbindelser med resten av landet. Ytterst lite förnödenheter nådde fram till den belägrade staden. Följden blev en katastrofal brist på mat.

I september föll Kiev och i oktober påbörjades slaget om Moskva. Detta skulle visa sig bli Nazitysklands första stora motgång vilket ledde till en stor sovjetisk motoffensiv och Moskva anses ha räddats i början av 1942. Den första krigsvintern var den allra svåraste i det belägrade Leningrad. Under slutet av hösten och vintern 1941–1942 dog tusentals Leningradbor varje dag av svält och sjukdomar. I november sänktes ransonen av bröd till så lite som 150g om dagen för civilbefolkningen. (De som hade arbeten som ansågs bidra direkt till krigsansträngningarna fick 250g.) Brödet var dessutom av låg kvalitet, bakat på rågmjöl uppblandat med sågspån. Vintern 1941–42 skulle visa sig bli kall. Stadens hungriga invånare frös och det var svårt att värma bostäderna. ”Kölden var värre än hungern” vittnar överlevande om. Samtidigt gjorde kylan att isen lade sig på Ladoga och man kunde öppna ”Livets väg” över isen på vilken förnödenheter till den belägrade staden kunde föras in, och civila kunde evakueras ur staden. Livets väg blev dock för många motsatsen och dödstalen längs vägen var mycket höga.

Under senvintern stoppade tyskarna den sovjetiska motoffensiven och rönte under våren och sommaren stora framgångar på det södra frontavsnittet och intog bland annat Sevastopol. Under hösten började så slaget om Stalingrad, vilket slutade med en tysk förlust under vintern 1943. En viktig framgång nåddes också i Leningrad januari 1943 när sovjetiska styrkor lyckades bryta igenom de tyska linjerna i den ”flaskhals” som bildats mot Ladoga längs Nevas östra strand och kunde så upprätta landförbindelser med resten av Sovjetunionen. Det skulle dock dröja ett år till innan belägringen helt kunde hävas. Striderna söder om Ladoga längs Nevas östra strand och 16 km in i landet, i det som i dag är Kirovdistriktet, var under kriget mycket hårda. Nevskij pjatatjok vid Nevas strand och Sinjavinohöjderna var några av de blodigaste platserna under hela kriget.

Efter förlusten i Stalingrad utrymde tyskarna Kaukasusområdet och det pågick hårda strider om städer i södra Sovjetunionen under våren. Initiativet gick mot slutet av året definitivt över till Sovjetunionen som pressade tillbaka de tyska styrkorna. Belägringen av Leningrad upphävdes slutgiltigt den 27 januari 1944 efter att ha varat i nästan 900 dagar. Hur många av stadens invånare som dog vet man inte exakt, men förmodligen rör det sig om runt en miljon civila.

I augusti 1944 var Sovjetunionen i princip fritt från tyska styrkor. Under resten av kriget drog sovjetiska offensiver i Östeuropa fram mot Tyskland och exakt ett år efter belägringens slutgiltiga upphävande kunde de sovjetiska styrkorna befria Auschwitz. Det slutgiltiga slaget om Berlin inleddes i mitten av april 1945, vilket ledde till att Berlin intogs den 2 maj och den 8 maj kapitulerade Tyskland villkorslöst på samtliga fronter. Historikern Catherine Merridale berättar att även sedan Röda armén började ha framgångar var deras förluster hela tiden större än Tysklands. Hela vägen

till Berlin. I genomsnitt var de sovjetiska förlusterna tre gånger större än de tyska, men det var ett förhållande som det gjordes stora ansträngningar för att dölja. Dödsfall inom Röda armén bokfördes ibland inte alls och i omärkta massgravar begravdes oräknade kroppar (Merridale 2005:165), och på många håll låg kropparna helt enkelt kvar där soldaterna stupade.

När freden äntligen kom hade kriget orsakat ofattbar död och fördörelse. För många av krigsdeltagarna var det dock inte slut på eländet. Den som hade haft minsta lilla samröre med tyskarna, om än ofrivilligt som krigsfångar eller tvångsarbetare, riskerade att bli skickad till Sibirien som krigsförbrytare. Efter Stalins död 1953 rehabiliterades dock de flesta.

I Leningrad gick frontlinjen genom stadens förorter, den markeras i dag på sina håll av en björkallé och runtom i staden finns minnesmärken från belägringen. Samtidigt kantades efterkrigstiden av vad Lisa Kirschenbaum har kallat "the state's amnesiac agenda". Fasaderna reparerades och spåren av kriget täcktes över. Hon menar att Leningrads försök att direkt efter kriget rekonstruera historiska byggnader och täcka över krigsskador med segerparker visar hur svårt det är att fästa minne och mening i stadslandskapet (Kirschenbaum 2006:117). Leningrad fick som sagt utmärkelsen hjältestad 1945, men några år senare var den officiella inställningen till staden en helt annan. *Leningradskoje delo* – Leningradaffären var ett hårt nedslag på minnet av kriget i staden. Leningradaffären var en konflikt inom partiledningen, där företrädare för Leningrads kommunistparti anklagades för att ha en separatistisk agenda, men den fick konsekvenser även utanför denna krets. Inte minst vad gäller minnet av belägringen. Utrensningen spreds allt vidare och inte bara de som hade kopplingar till Andrej Zjdanov⁷ utan också de som hade spelat en roll i försvaret av Leningrad drabbades. Att arresteringarna skedde samtidigt som arbetare skickades ut för att måla över de kvarvarande blåvita skyltarna på Nevskij prospekt som varnade för granatbeskjutning underströk kopplingen mellan det påstådda politiska hotet och minnet av belägringen (Kirschenbaum 2006:144).

Även Belägringsmuseet drabbades av Leningradaffären. Dess föreståndare arresterades, museet stängdes 'temporärt' för att göras om så att dess utställningar bättre speglade Stalins storhet. Men de nya utställningarna accepterades inte och museet likviderades 1953. I det efterkrigstida Leningrad hade Belägringsmuseet varit det mest framträdande, och för partieliten i Moskva det farligaste, förrådet för minnet av belägringen. Fram till 1949 hade en miljon besökare sett museets utställningar, vilket var ungefär lika med stadens efterkrigstida befolkning (Kirschenbaum 2006:145).

⁷ Andrej Zjdanov 1896–1948 var under kriget ledare för kommunistpartiet i Leningrad. Efter kriget hämtades han till Moskva där han dock strax före sin död, som förmodligen var av naturliga orsaker, hamnade i onåd och kopplingar till honom blev en politisk belastning.

Stängningen av museet understryker till vilken grad Leningradaffären var riktad inte bara mot lokala partitoppar utan också mot minnet av och mytbildningen kring belägringen (Kirschenbaum 2006:146). Museet återupprättades inte förrän på slutet av 1980-talet. Alla som drabbades av den så kallade Leningradaffären rehabiliterades efter Stalins död, men för minnet fick händelserna förmodligen långtgående konsekvenser. I ett forskningsprojekt om muntlig historia som bedrevs på Europeiska universitetet i S:t Petersburg var en av frågorna inriktade på att försöka kartlägga Leningradaffärens konsekvenser för hur man mindes och talade om kriget (Loskutova 2006). Gissningsvis är det skälet till att Leningrads öde inte är så känt⁸, utanför Leningrad alltså, för lokalt har minnet alltid levt. Om berättelserna från den belägrade staden är väldigt fokuserade på de civila, på de kvinnor och barn som frös och hungrade, så är istället sökrörelsens verksamhet inriktad på de soldater som dog på fronterna runt om staden.

Saknade i strid

Väldigt många av de soldater som dog under krig registrerades aldrig som stupade, utan de rapporterades som saknade i strid. Att vara saknad i strid var på sätt och vis ett öde värre än döden, i alla fall för de anhöriga. I tillägg till den oro som ovisshet säkerligen ger (och det faktum att den som är saknad i strid med största sannolikhet är död), kunde det ha andra påtagliga konsekvenser. Om din kropp inte kunde hittas, så kunde det inte uteslutas att du deserterat eller tagits till fånga, vilket var straffbart. Order nr. 270 från augusti 1941⁹, undertecknad av Stalin och flera andra höga sovjetledare, skröder nämligen inte orden vad gäller ”fegisar” och ”förrädare”. I denna fastslås att man för feighet kan skjutas på stället, att den som deserterar ”v tyl” (*tyl* – område bakom fronten) eller ”ger sig till fånga” ska betraktas som fosterlandsförrädare och att deras familjer ska kunna arresteras. Order nr. 270 är uppbyggd kring motsatsparet *trusnost* – *muzjestvo*, det vill säga feighet och mod. ”Fegisar och desertörer måste förintas” sägs det bland annat. Det framställs som att arméns problem främst är moraliska brister som måste åtgärdas.

Den moraliska aspekten är än tydligare i den besläktade order nr. 227 utfärdad ett knappt år senare.¹⁰ (Mer känd som *Ni sjagu nazad!* Inte ett steg tillbaka!) Där frågas det retoriskt: ”Vad är det som fattas oss? Det

⁸Naturligtvis är belägringen av Leningrad inte okänd för historieintresserade, men belägringen nämndes t.ex. inte med ett ord i mina skolböcker i historia, och mina informanter beklagar sig då och då över hur Leningrads öde nedtonats och menar att det även finns sovjetiska och ryska skolböcker där den knappt nämns.

⁹Prikaz SVGK SSSR ot 16.08.1941 No 270.

¹⁰Prikaz NKO SSSR ot 28.07.1942 No 227.

saknas tillräcklig ordning och disciplin.” Stalin slår därför fast att ”Panikmakare och fegisar måste skjutas på stället.” I order nr. 227 fastställs att den som retirerar utan att detta är sanktionerat av högsta ledningen ska räknas som fosterlandsförrädare. Orden börjar med att slå fast att det sovjetiska territoriet inte är tomhet, det är människor: arbetare, bönder, intelligentsia, våra fäder, mödrar, fruar, bröder, barn. Det är bröd och matvaror, det är metall och bränsle. Och det måste försvaras. ”Inte ett steg tillbaka!” Varje position måste försvaras till sista blodsdroppen. Språket i ordern är allmänt och abstrakt, den tycks tala med fosterlandets röst men plötsligt dyker det upp ett ”jag tycker” och fosterlandet blir personen Josef Vissarionovitj (som står som ensam undertecknare av ordern). Fosterlandet, *rodina*, framställs som något heligt, och det appelleras till en högre, oifrågasättbar moral. I ordern stipuleras också bildandet av straffbataljoner för att ge dem som visat feghet eller bristande ståndaktighet möjlighet att med sitt blod sona sina synder mot fosterlandet.

Betoningen på moralisk otillräcklighet kan naturligtvis ses som ett sätt att försöka skymma de mer materiella och påtagliga bristerna inom Röda armén. Att ta ned det på varje soldats själsliga kvaliteter tar också bort uppmärksamheten från arméns ledning. Men betoningen på moralisk otillräcklighet är också intressant mot bakgrund av att sovjetstaten medvetet gick in för att skapa nya människor: en högre, bättre varelse än den förrevolutionära. Order nr. 270 fick enligt Catherine Merridale i praktiken innebörden, även om detta inte är uttalat i ordern, att den som var saknad i strid räknades som desertör (Merridale 2005:98). Fanns det ingen kropp kunde man ju inte utesluta att personen i fråga tagits till fånga, man kunde inte helt rentväs från misstanken om att vara en moraliskt otillräcklig individ, en förbrytare. Så istället för hjältar som dog för sitt land, kunde de fallna på slagfälten ses som fosterlandsförrädare.

I Stalins Sovjetunionen var skuld inte bara något individuellt utan den betraktas som kollektiv på ett sätt som är otänkbart i ett rättssamhälle (Köll 2005:218). Att ha en familjemedlem som rensats ut i den stora terrorn på 1930-talet var en stor belastning som allvarligt hindrade möjligheterna att ta sig fram i sovjetsystemet, många försökte dölja utrensade föräldrar i sin biografi för att få tillträde till högre utbildning. Den kollektiva bestraffningen fortsatte efter 1930-talet, efter kriget deporterades till exempel även anhöriga till kulaker i Estland som nu tillhörde Sovjetunionen (Köll 2005). Denna kollektiva skuld slås fast i ordern där det sägs att dessa feghetsbrott inte är något som bara den som begår dem kan straffas för utan även dennes familj. Nytt för order nr. 270 var dock att det nu även fanns ett hot om fängelsestraff (Merridale 2005:98, se även Figes 2007). Till anhöriga betalades inte pensioner ut för den som var saknad i strid, vilket det gjorde för stupade, och precis som för de politiskt utrensade kunde det också hända

att deras barn nekades tillträde till universitet och liknande.

Nutiden och dåtiden

Sedan kriget slutade har det varit föremål för ett antal omtolkningar i den sovjetiska historieskrivningen, något som vi ska återkomma till i kapitel 3. Min utgångspunkt i förhållande till detta är att historien inte bara är det förflutna utan står i en dynamisk relation till samtiden. Den sovjetiska historien reviderades konstant som vi ska se i kommande kapitel, och sökförbandens verksamhet berör sådant som stod utanför den officiella historieskrivningen. Historien spelar en roll i nutiden och används, brukas, på olika sätt. Historiebruk kan definieras som "... de processer då delar av historiekulturen aktiveras för att forma bestämda meningsskapande och handlingsorienterade helheter" (Aronsson 2002). Det finns många olika former av historiebruk. Klas-Göran Karlsson gör en uppställning där han nämner vetenskapligt, existentiellt, moraliskt, ideologiskt och icke-bruk. Han menar att var och ett av dessa bruk svarar mot olika behov (Karlsson 1999:57). Olika delar av segerminnet har varit föremål för olika typer av historiebruk – även icke-bruk. Belägringen av Leningrad var ju t.ex. i många är en ganska förtigen del av den sovjetiska historien.

De olika formerna av historiebruk är dock svåra att helt avskilja från varandra. Peter Aronsson framhåller att "En händelse som Förintelsen får betydelse i samhällslivet när politik, institutioner, kulturliv och privatpersoner gemensamt och på olika sätt minns det förflutna och omsätter det för att åstadkomma en önskvärd framtid" (Aronsson 2004:7). Och ideologiskt bruk av samma historia kan ge olika resultat. Under efterkrigsåren försökte man som tidigare nämnt fläta samman den revolutionära traditionen med krigsansträngningen, så att kriget inleddades i en linjär bolsjevikisk historieskrivning och blev en direkt fortsättning på den revolutionära kampen.

Bland annat Klas-Göran Karlsson påpekar att historia produceras på många håll i samhället utanför formaliserade och institutionaliserade kontexter som historieforskning och historieundervisning. Det kan finnas både öppna och dolda syften (Karlsson 1999:20). Hur dessa samspelar med varandra i forandet av betydelsefulla föreställningar är en viktig teoretisk och empirisk fråga för avhandlingen. Det kan också vara värt att extra betona det handlingsorienterade perspektivet. Bruket finns till för något. De har uttalade eller outtalade mål och syften.

Historiebruket benämns som en process som kan skifta över tid. Därför rör sig texten i spänningsfältet mellan privata historier och en officiell historia, och mellan minne och historia. Den franske historikern Pierre Nora gör en ganska skarp åtskillnad mellan dessa båda storheter, där minne är något

personligt och inbäddat i tillvaron, medan historien är analytiskt utskild från sådana sammanhang.

Memory and history, far from being synonymous, are thus in many respects opposed. Memory is life, always embodied in living societies and as such in permanent evolution, subject to the dialectic of remembering and forgetting. [...] History, on the other hand, is the reconstruction, always problematic and incomplete, of what is no longer. Memory is always a phenomenon of the present, a bond tying us to the eternal present; history is a representation of the past. Memory, being a phenomenon of emotion and magic, accommodates only those facts that suit it. [...] Memory situates remembrance in a sacred context. History ferrets it out; it turns whatever it touches into prose. [...] Memory is always suspect in the eyes of history, whose true mission is to demolish it, to repress it (Nora 1996:3).

För både minne och historia gäller dock att de står i relation till glömskan. Båda består av sådant som har kommit i håg, och sådant som medvetet eller omedvetet glömts. Som Thomas Hylland Eriksen (1996) påpekar är historien inte bara en produkt av det förflutna, utan också av samtidens önsknings och behov. Det har skett ett oändligt antal händelser i det förflutna. Bara ett fåtal anses förtjäna en plats i historieböckerna, och dessa tolkas in i en världsbild som motsvarar historieskrivarens (Eriksen 1996:14). Det finns alltså inte en historia, det finns många historier. Claude Levi-Strauss (1987) framhäver urvalets roll för historieskrivningen. Historien är oundvikligt partisk och partiell, skriver han, vilket i sig är en form av partiskhet. Urvalet är nödvändigt menar Lévi-Strauss, eftersom en verkligt total historia skulle innebära kaos, men det innebär också att varje historiskt faktum är konstruerat, och att inget är mer givet än något annat (Levi-Strauss 1987:256).

Historien brukar framställas som ett av nationalismens främsta födoämnen. Skillnaden mellan myt och historia antas ofta vara densamma som skillnaden mellan den cykliska, konkreta tiden och den linjära, abstrakta, skriver Eriksen. Historien antas vara det som är nedskrivet och kumulativt och som strävar efter att förklara förändringar ("utveckling"). Myterna däremot, framställs som muntliga och repetitiva. De förändras genom omedvetna transformationer ("förvräng i traderingen"), snarare än genom ny faktakunskap (Eriksen 1996:43). Mot en sådan uppfattning om skillnaden mellan historia och myt, har Lévi-Strauss vissa invändningar. Han visar på att de europeiska historierna på centrala punkter är samstämmiga med skriftlösa folks myter. De har ett normativt och kulturellt fäste i nutiden och återger det förflutna från nutidens horisont (Levi-Strauss 1987:253).

En annan struktur som är värd att diskutera, är själva den narrativa. Genom att berätta en berättelse, att ordna händelser så att de logiskt hänger samman och inordna dem i en struktur sker ett urval, en anpassning, förenklingar. Men utan att göra en sådan struktur, blir det hela mycket svårbegripligt. Den totala historien är kaos, som Lévi-Strauss skrev.

Om den totala historien är kaos, så kan de historiska myterna ge självkänsla, hjälpa till att bringa ordning i kaos, ge världen en moralisk struktur och redogöra för distinktionernas upprinnelse. Myterna är nödvändiga för att världen ska framstå som meningsfull (Eriksen 1996:22, 115). Myten slipar bort detaljer, den skapar ofullständiga bilder, meningen rensas bort. Den fyller yttrandet med en egen betydelse. Myten är både entydig och svårfångad i sin ständigt föränderliga betydelse (Barthes 1970). Med myten om kriget menar jag inte något som är falskt, utan snarare något som ligger i linje med hur ”grand narrative” används. Myten med sina stora drag och bortslipade detaljer är någonstans i närheten av det som Todman (2005) i relation till England och första världskriget kallat ”History one can remember”.

Ritualisering

Genom att ha begravningarna som sitt främsta mål verkar alltså sökrörelsen i en kontext där högtidlighållande blir dominerande. Det handlar om att hedra de döda och uppfylla de levandes plikt mot dem. Ett fokus på högtidlighållande finns också i det offentliga Rysslands förhållande till kriget och ritualisering blir därmed perspektiv som genomsyrar många delar av avhandlingen. Ritualer är tillställningar som i hög grad är formaliserade. De är som Ann-Chritine Hornborg (2005) påpekar handlingar som styrs av konvention. Hon menar att det tillskillnad från vardagshandlingar inte är meningen att de ska uttrycka individens känslor och intentioner. Vidare framhåller hon att en viktig aspekt av ritualer är att de är kollektivt stipulerade handlingar. Visserligen kan de utföras individuellt, men de förhåller sig ändå till en allmän moral (Hornborg 2005:55).

I en berömd definition ser Victor Turner (1967) ritual som ”prescribed formal behaviour for occasions not given over to technological routine” och som refererar till tro på högre väsen eller makter (Turner 1967:19). Turner är långt ifrån den enda som har gjort den här kopplingen mellan ritual och något religiöst eller ockult, men det har också för många betraktare varit tydligt att ritualer förekommer även i sekulära sammanhang, och det har därför gjorts många försök att modifiera definitionen så att den omfattar det. I en inflytelserik studie gör Moore och Meyerhof (1977) ett försök till definition av ritual där de konstaterar att det är möjligt att se mänskligt

beteende på en skala med olika grader av formalisering, och att även om det är omöjligt att bestämma den exakta positionen på skalan är det intressant att studera de formella elementen när de dyker upp. Trots att ämnet för den antologi de redigerat är sekulära ritualer så gör de en koppling mellan helighet och ritual, där de drar växlar på den kvaliteten av oifrågasättbarhet som helighet har.

Begravningarna är en form av rituell handling som är en del av det sociala minnet av kriget, och som bland andra Margaret Paxon (2005) framhåller så är hågkomst kopplat till handling. Hon menar, med utgångspunkt i Connerton, att det sociala minnet är inbäddat i tillvaron och består till stor del av utförandet av handlingar om och om igen (Paxon 2005:14, 21). Det är genom handlingar som vi minns. Som ritualer så *gör* de också något, det är skillnad på före och efter, de för kriget närmare ett avslut och påverkar både tiden och tillvaron. De binder samman nutiden med både det förflutna och evigheten. Connerton fokuserar just på åminnelseritualer som de sätt varpå samhällen minns (Connerton 1989).

Caroline Humphrey och James Laidlaw (1994) kritiserar i en ritualteoretisk studie mycket av den antropologiska teoribildningen på området. De skriver att ritual har betraktats antingen som en speciell kategori handlingar, eller som en allerstädes närvarande aspekt i alla handlingar. De menar att båda dessa synsätt är fel och vill istället föra fram att ritual är en kvalitet som alla handlingar kan få. Den är ett särskilt sätt som en handling kan utföras på. De vill alltså rikta fokus på en process av ritualisering, snarare än ritual, och menar att den här processen börjar med en modifiering av den normala intentionaliteten av mänskligt handlande. En ritualiserad handling utförs med en annan avsikt än en vanlig handling. De menar att precis som att olika föremål kanske inte behöver ha fler likheter än att de är röda, så behöver inte rituella handlingar ha något mer gemensamt än att det är ritualer (Humphrey och Laidlaw 1994:71).

Småskaligheten i begravingarna i Otradnoje är belysande i det här avseendet. Det är inte den enda soldatbegravning jag har varit på, men det är den minsta. Eftersom jag fick fel tid meddelad så är det den enda där jag kunde följa förberedelserna på platsen så här tydligt. Från ingenting till någonting och sen tillbaka till ingenting igen. Småskaligheten är också belysande för hur lite av handlandet som har en rituell karaktär, men även det mer prosaiska fixandet är viktigt för att ritualen ska kunna genomföras. Det syns också hur folk går in och ut ur ritualen medan den pågår: en kistbärare lämnar t.ex. över sin kamera till någon bredvid. Därför är det också tydligt hur vissa av handlingarna får en annan karaktär. Grävandet när de skottar igen graven är något helt annat än samma grävande hade varit i potatislandet.

I sin kritiska genomgång tar Humphrey och Laidlaw utgångspunkt i

den definition av Turner som citeras ovan, och menar att det visserligen går att bara slopa den sista bisatsen om tro på högre makter och nöja sig med "formal behaviour for occasions not given over to technological routine" men att definitionen då blir så vid att den blir i princip meningslös (Humphrey och Laidlaw 1994:65) Om nästan allt kan vara ritual, vad förklarar begreppet då? De är också kritiska mot Moore och Meyerhof precis som mot många andra och framhåller att det inte alls är så att ritualer med nödvändighet involverar oifrågasättbara eller heliga föreställningar. Oavsett om de har rätt i detta, så vill jag ändå hävda att föreställningar om helighet är viktiga i förhållande till Ryssland och stora fosterländska kriget. Jag menar att ritualer i detta fallet bidrar till att etablera händelsernas viktighet, och får konsekvenser för vad och hur något kan sägas. Det gör också att kriget ofta förekommer i situationer där syftet med talet runt det inte är att diskutera logiskt vad som skedde utan att hedra de stupade.

Det gör dock inte att deltagarna i ritualer tillägnade kriget med automatik internaliserar det budskap som ritualen var menad att ge. Humphrey and Laidlaw vänder sig främst mot funktionalistiska föreställningar om hur ritualer uppehåller samhällelig balans, mot deterministiska föreställningar om att ritualer alltid verkar på ett visst sätt och idén att ritualer är en form av kommunikation. Naturligtvis kan kommunikation vara en del av ritual men den hör inte till den rituella karaktären av handlingarna, utan till dess egenskaper innan den blev ritualiserad (Humphrey och Laidlaw 1994:74). Det vill säga att talen som hålls på begravningen har mening just som tal och inte som ritual. Däremot har det rituella sammanhanget konsekvenser för deras utformning, och just detta gör att antropologer ofta har argumenterat för att ritualer blir ett sätt att etablera värderingar, eftersom utförandet av ritualer etablerar konventioner och på samma gång accepterar dem. Det Humphrey och Laidlaw vänder sig mot är att ett accepterande av konventioner med automatik skulle innebära ett accepterande av värderingar eller idéer (Humphrey och Laidlaw 1994:70).

Tomas Gerholm (1988) diskuterar i en artikel om en hinduistisk begravning på Trinidad deltagarnas olika upplevelser av ritualen och vad han kallar 'fragmentation of meaning'. Gerholm pekar på hur deltagarna i ritualen kommer från olika håll och har med sig olika erfarenheter och förväntningar in i ritualen och också har med sig olika upplevelser och erfarenheter från den. Även om de deltar i samma tid och rum är upplevelsen inte enhetlig. Dessutom rör de sig inte heller som individer i någon enhetlig kulturell helhet, utan de liv de lever karaktäriseras av den här fragmenteringen och kombinerar element från olika kulturella system (Gerholm 1988:194).

Som Gerholm påpekar säger ritualen olika saker till olika deltagare. De får med sig olika erfarenheter därifrån och de här erfarenheterna kan domineras av annat än det som ska vara ritualens kärna. I mitt eget fall är

de två dominerande minnena från den här dagen till synes ovidkommande. Det är förkylningen som lade ett töcken över inte bara den här dagen och som inte minst gör sig påmind genom det envetna snörvlande som är det dominerande ljudspåret på de filmupptagningar jag gjorde. Det andra är den lilla vita katten som höll mig sällskap en ganska lång stund där på minnesmärket. Sopandet, fixandet och ordnandet gjorde också starkare intryck än prästens mässande. Andra tar med sig andra saker. Någon av ungdomarna i fanborgen minns säkerligen bäst hur armarna värkte av ovana statiska rörelser. Som Humphrey och Laidlow påpekar ger just förutsägbarheten i ritualen gott om möjligheter för oss att låta tankarna vandra (Humphrey och Laidlaw 1994). Men vi har alla med oss något därifrån i form av ett förkroppsligat minne av deltagande i ritualen.

Småskaligheten gör också att det hela, jämfört med t.ex. begravningarna på Sinjavinohöjderna som återkommer i senare kapitel, känns lite futtigt. Ändå har det gjorts stora ansträngningar från många människor för att ritualen ska kunna genomföras. Sökförbandet som har grävt och identifierat, någon har anlitat talare, skaffat banderoller och ljudsystem, någon har beställt kistor och grävning av grav, och åskådarna har liksom undertecknad lagt större delen av en dag på att kunna närvara.

Begravningarna är händelser som äger rum en viss given tidpunkt. Ett särskilt rituellt rum skapas för tillfället och ögonblicket fixeras inte minst av ett idogt fotograferande från många av de närvarande. När begravningen är över finns det permanenta krigsminnesmärket kvar som då känns avsidet och ensligt, ett rum för fiskare och katter.

I det kommande ska det handla om benens väg till kistorna, om hur namnen ska kunna hittas, om de som gräver, om markerna och om hur sökandet förhåller sig till omgivningen. Men först ska jag säga något om hur allt detta gick till, och ni ska få stifta bekantskap med sökförbandet Ingrija.

Kapitel 2

I fält och till skogs

Klockan 8 en grå söndagsmorgon i början på september 2009 lämnar jag Ulitsa Dybenko, metrolinje fyras östliga ändstation i S:t Petersburg, med en fullsatt buss 572-a. Framtill sitter två ikoner inklämda mellan vindrutan och solskydden, och från backspegeln hänger en salig blandning av georgijband och radband. Rysspoppen flödar ur högtalarna. Vi åker österut längs *Murmankan* (motorväg M18 mot Murmansk) och når efter 40 minuter Kírovsk, en stad med drygt 22 000 invånare. Där går två personer av och överkligt många på. Kvinnan bredvid mig försöker få en liten pojke att sätta sig i hennes knä men han trycker sig mot sin pappas ben och insisterar på att han hellre står. När vi kommit en bit från Kirovsk frågar jag henne om hon vet var hållplatsen Åttonde kilometern är. Det gör hon inte riktigt, men hon engagerar i sin tur resten av passagerarna för att hitta hållplatsen åt mig och jag lyckas komma av bussen på rätt ställe. Vid hållplatsen breder fälten ut sig. Jag har en högst vag uppfattning om var jag befinner mig någonstans. Det finns en avtagsväg in till vänster och en skylt som pekar mot *Sinjavinskije vysoty* – Sinjavinohöjderna. Det regnar och jag gräver fram regnkläder ur ryggsäcken och traskar i väg mot det håll dit skylten pekar.

Jag är på väg för att träffa sökförbandet Ingrija som just nu genomför en av årets tre *minnesvakter*: tvåveckors expeditioner under vilka de letar efter kvarlevorna från stupade sovjetiska soldater. Jag har fått en vägbeskrivning per telefon från förbandets kommandör Jevgenij Vasiljevitj Ilin och är inte bombsäker på att jag uppfattat allt korrekt. På Sinjavinohöjderna, dit skylten pekar, finns en stor minnesplats och där ska en av Ingrijas medlemmar komma och möta mig. Vägen är gropig och det regnar oförtrutligt. Efter ett tag kommer jag till ett minnesmärke i form av ett träd i svart metall i vars krona ordet Sinjavino bildas. Skylten talar om att här låg byn

Sinjavino som utplånades av fascisterna. Jag tycker det känns som jag gått de 2,5 kilometer som Jevgenij Vasiljevitj sa att det skulle vara och funderar på om det är detta som är minnesplatsen, men bestämmer mig för att det nog är en bit kvar och vandrar vidare. Efter en stunds ytterligare gående kommer jag fram till minnesplatsen och behöver inte tveka på att det är denna det handlar om. En allé kantad av minnesstenar leder fram till en central obelisk. Till höger om denna finns gravar och till vänster ytterligare minnesmärken, bland annat en stor portalliknande metallkonstruktion med årtalen 1941–1944 i stora siffror.

Däremot är det ingen där, och jag börjar tvivla på om jag förstått instruktionerna rätt. Men efter att jag tittat runt ordentligt på minnesplatsen både en och två gånger så dyker Grigorij upp. Han berättar att det är ungefär dubbelt så långt kvar att gå som jag redan gått, och jag försöker låta bli att visa att jag tycker det verkar väldigt jobbigt. Han bär på en påse med extrakläder, och jag tycker synd om honom som har fått gå så långt bara för att möta mig.

Grigorij pekar ut en del saker medan vi går. Han berättar att det är mycket svamp i skogen. De människor vi möter är här för att plocka svamp förutom de med gevär som jagar fågel. Efter en god stunds kryssande mellan vattenpölarerna kommer vi fram till ett träkors. Grigorij berättar att det är ett minnesmärke över en by som förintades i kriget. Korset är rest av sökförbandet, och den här typen av träkonstruktioner måste förnyas ofta för de håller inte så länge. Vid korset är det fullt av metallskrot, hjälmars och andra krigsattiraljer. Det är svampplockare som lägger dit dem säger han, *poiskoviki*¹ försöker göra det lite snyggare. Så traskar vi vidare. Jag börjar få ont i fötterna, men är lättad över att mina kängor verkar hålla tätt när vi går genom vattenpölarerna. Grigorij berättar lite om hur det var under kriget där vi går, att vi är på väg mot den tyska försvarspunkten *Rosjtja kruglaja*² eller *Wenglernase* efter den tyske översten Wengler som ledde styrkorna här.

Vi har gått över stora delar av det område som var tyskt under kriget, genom den flaskhals upp mot Ladoga som skar av Leningrad från resten av Sovjetunionen, och befinner oss nu på Volchovfronten. Slaget om Leningrad var ett av de mest långvariga under hela andra världskriget. Här pågick strider i nästan tre år och mest intensiva var de här, i det som nu är Kirovskdistriktet (*Kirovskij rajon*), där man under den här tiden rörde sig fram

¹ *Poiskovik* är en medlem i sökförband, *poiskoviki* med ett i på slutet är plural. Jag kommer att fortsätta använda det ryska ordet eftersom jag tycker att "sökare" eller liknande svenska översättningar ger fel associationer.

² *Rosjtja* betyder skogsdunge eller lund, och *kruglaja* rund vilket syftar på formen som försvarsställningen hade. Jag kommer att fortsätta använda den ryska beteckningen på platsen, men med omvänt bruk av versaler. (På ryska skrivs det *rosjtja Kruglaja* eftersom det är det senare ledet som är själva benämningen.)

och tillbaka över ett mycket litet område. Därför har Ingrija koncentrerat sina ansträngningar hit.

Grigorij ringer Jevgenij Vasiljevitj när vi börjar närma oss lägret. Han får höra att de gräver nära lägret och precis har hittat en medaljong. Vi hör röster i skogen. Det visade sig senare att det var medlemmar ur förbundet. Så ser jag lägret på höger sida av vägen. Hade jag några farhågor kvar så försvinner de definitivt då. Tälten, lägerelden och köket av slantar påminde om min barndoms scoutläger och var alltför välbekanta för att vara skrämmande.

Det var första gången jag begav mig ut i fält i den här bokstavliga betydelsen, men det var inte mitt allra första möte med Ingrija. Några månader tidigare hade jag träffat Jevgenij Vasiljevitj Ilin på Centrum för studiet av krigshistoria, den del av S:t Petersburgs Statsuniversitet som Ingrija är knuten till. Han berättade då om slaget om Leningrad, om Ingrijas verksamhet och visade mig några av de saker de grävt fram. Ingrija är den enda studentorganisationen i länet och en del av Leningradlänetets regionala förbund för sökförband *Obsjtjestvennyj fond poiskovyh otrjadov Leningradskoj oblasti*. Det är inget krav för medlemskap i förbundet att man är student på universitetet och många av Ingrijas medlemmar har antingen lagt studierna bakom sig eller läser på andra högskolor, andra har inte studerat alls. På centret finns två anställda: Jevgenij Vasiljevitj Ilin som är docent i historia, och Tatiana Jevgenievna Sochor som är administratör. Förbundet bildades våren 2000 och under åren har ett 80-tal personer strömmat igenom dess led.³ Av dessa har jag träffat runt 30. Det finns en aktiv kärna på 10–15 personer som i stor utsträckning deltar i minnesvakterna och som man kan stöta på om man sticker in på 'staben', som centrets lokaler på universitetet skämtsamt kallas. De får ofta frågor om namnet: Ingrija är det landskap som på svenska heter Ingermanland och i vilket S:t Petersburg är beläget.

I tillägg till de tre årliga minnesvakterna, då förbundet under två veckor slår läger i anslutning till någon av de platser där striderna stod, åker Ingrijas medlemmar ut på ett stort antal kortare "rekonstreringar" och gräver. Dessa är frivilliga medan deltagande i minnesvakterna i teorin är obligatoriskt för förbundets medlemmar. De ordnar också två årliga skidturer på slagfälten: en på Volchovfronten i samband med årsdagen för belägringens upphävande 27 januari, och en på Leningradfronten 23 februari (helgdag tillägnad fosterlandets försvarare). Dessutom anordnas varje år en exkursion för (främst) studenter vid statsuniversitetet som innefattar både slagfält och besök i Ingrijas läger den 1 maj, och förbundet tar också uppdrag att besöka skolor och guida ungdomar. De har en informell verksamhet riktad främst mot universitetet t.ex. genom regelbundna

³Sochor, Tatiana "Prikasajas k Istorii" *Sankt-Peterburgskij universitet* nr 7, maj 2010.

utställningar om sökarbetet och det finns ett litet museum i anslutning till 'staben'. Medlemmarna förväntas även att skriva artiklar till universitetets tidning och genom centret genomförs vetenskapliga konferenser om krigshistoria.

Minnesvakt på Sinjavinohöjderna

Lägret som Grigorij leder mig till den där septemberförmiddagen ligger till höger (dvs söder) om den leriga och vattenpölstäta skogsväg vi gått längs. Till min stora förvåning får jag senare höra att det inte är vilken skogsväg som helst. Den heter Archangelskij trakt och är den gamla huvudvägen till Archangelsk med många hundra år på nacken (den kallas ibland också Putilovskij trakt efter närmsta byn Putilovo). Numera används den mest av jägare, svampplockare, nöjesterrängkörning och så då såklart av *poiskoviki* – Ingrijas medlemmar har traskat många, många mil fram och tillbaka längs Archangelskij trakt. Vägen från minnesplatsen är oftast inte framkomlig ens för den terränganpassade lastbil Ingrija använder för att frakta sina saker till och från lägret, utan den måste köra en lång omväg över Putilovo och komma från andra hållet. Likadant gör alla personbilar som dock inte kan ta sig ända fram till lägret – inte minst för att Svartån måste passeras. De parkerar så nära Svartåns östra strand som de kan komma och sedan får man gå till fots sista biten till lägret.

Numera är Sinjavinohöjderna och Rosjtja kruglaja alltså ganska avsidades och otillgängligt, men innan kriget var det här ett relativt tätbefolkat område med både traditionella byar och bosättningar för arbetare som bröt torv på mossarna. *Boloto* är ett nyckelord för att beskriva naturen här och jag vet inte riktigt om jag bäst ska översätta det med mosse, myr eller träsk. Sankt är det i alla fall. Området är i stort bevuxet med blandskog med ett stort inslag av björk, på sina håll är växtligheten mer buskageliknande med låga träd och högst snårigt och oframkomligt. Det är dock en märklig skog. Träden är unga och smala, och alla är lika gamla för den skog som fanns här innan kriget förstördes helt.

Lägerplatsen är belägen ett hundratal meter från byn Gontovaja Lipka som utplånades under kriget, byn ligger en dryg halvmil från minnesplatsen på Sinjavinohöjderna. På just den här lägerplatsen har Ingrija stått i princip varje höst sedan de bildades. Fyra av de sju minnesvakter jag deltagit i har varit där. Trots att Ingrija varit här så många gånger och de mer erfarna medlemmarna tycks känna terrängen utan och innan så hittar de fortfarande soldater. Visserligen färre än de första åren, då det kunde vara 60–70 soldater på en minnesvakt, men hösten 2010 hittas ändå över 30 soldater på Rosjtja kruglaja.

Figur 2.1: Krigstida karta över Sinjavinohöjderna. Det är en del av ottjettona karta no 4, som visar striderna den 1 september 1942. Själva kartan är utfärdad av Glavnoe upravlenije geodezii i kartografii pri SNK SSSR 1939. I norr avbildas Ladoga och i övre vänstra hörnet skymtar Schlisselburg och fästningen Oresjek/Nöteborg. Ungefär i kartans mitt syns torvbearbetningsanläggningarna och söder om dem går Archangelskij trakt. En liten bit av järnvägen går i kartans nederkant. Området dit sökansträngningarna koncentrerats sträcker sig från själva Sinjavinohöjderna och minnesplatsen längs Archangelskij trakt genom arbetsbosättningarna nummer 7 och 8 över Svartån och ännu en bit österut genom de lite högre och torrare markerna på andra sidan ån. Området sträcker sig även någon kilometer norrut från Archangelskij trakt och flera kilometer söderut och inkluderar Gajtolovo som man kan nå på en slingrig stig längs Svartåns strand, och Tortolovo nästan ändå borta vid stationen Apraksin.

Lägerplatsen är en glänta och mindre än hundra meter från tälten och det uppbyggda köket börjar snårskogen och mossen. Om man fortsätter längs Archangelskij trakt förbi platsen där byn Gontovaja Lipka låg kommer man till Svartån. Som man kanske kan gissa av namnet är det en å med mörkt vatten som rinner genom torvmossarna på Sinjavinohöjderna och vars vattenmängd fluktuerar en hel del över året. Att Ingrija tillbringar just höstarna här beror på att det är för blött på våren, och på sommaren är Rosjtja Kruglaja ärligt talat inget särskilt trevligt ställe vilket jag med all önskvärd tydlighet upplevde i juli 2010. I tillägg till århundradets värmebölja plågades vi av mygg, bromsar och hästflugor. Gott om huggor-mar fanns det också även om vårens största fara fästingarna hade gått i dvala i värmen.

Ingrija har också en annan lägerplats på Sinjavinohöjderna, närmre minnesmärket. Den har man använt främst på våarna. Den är mer lättillgänglig men har nackdelen att det är längre att gå till de bästa ställena att gräva på. Därifrån går det också lättare att ta sig till fälten nedanför höjderna, som också är bra att gräva på just om våren då det kan vara väldigt blött i skogen. Sökarbetet skiljer sig åt i skogen och på fältet. I skogen handlar det i stor utsträckning om att just söka, medan på fälten så har arbetet ett väldigt stort inslag av grävande. Två av minnesvakterna jag varit med på har också hållits i Gajtolovo som man kan nå från Rosjtja kruglaja efter ungefär fem kilometer på stigar längs Svartåns slingriga strand. (Dit är det också lättare att ta sig med bil eller buss.)

I Ingrija pratas det med viss stolthet om att de är det enda förbandet som ger sig ut på mossarna. De andra vill ha *pesok* (sand). Om det är *pesok* är det torrt och trevligt att gräva, och relativt goda bevarandeförhållanden. Men vi däremot, säger självbilden, trotsar blötan och geggan och ger oss ut på mossen där sökandet är svårt och kvarlevorna bevarats dåligt, men där det fortfarande finns gott om soldater.

Deltagande observation

Innan jag gick från 'staben' efter att första gången har träffat Jevgenij Vasiljevitj undrade han om jag inte ville besöka en minnesvakt. Det ville jag naturligtvis, men föga anade jag då hur mycket tid jag skulle komma att tillbringa i tält på Sinjavinohöjderna de närmsta åren, eller att avhandling- en skulle få en ny inriktning. Sedan den där första gången har jag varit med på ytterligare sju minnesvakter, hängt på 'staben', deltagit i flera 'rekognoserings-turer' och flera av Ingrija organiserade guidade turer och andra aktiviteter. Utifrån ett allmänt intresse för Rysslands förhållande till andra världskriget idag, så blev arbetet mer och mer fokuserat på en specifik

aspekt av detta.

I en tillbakablick över en lång forskarkarriär för Ulf Hannerz (2011) fram begreppet serendipitet som särskilt centralt för antropologin, den disciplin inom vilken jag har min bakgrund. Ordet som lanserades på engelska (*serendipity*) på 1700-talet har sitt ursprung i en historia om tre prinsar från Serendip (en ö i dag mer känd som Sri Lanka) som skickades ut i världen för att lära sig om andra folks sedvänjor, och definieras ibland som att av slump göra en upptäckt eller att hitta något när du egentligen letade efter något annat. Hannerz betonar dock att antropologer inte trevar runt på måfå, vilket inte heller prisarna som tvärtom vann ”viss berömmelse för sin kombination av iakttagelseförmåga och skarpsinne” gjorde. Det var den amerikanske sociologen Robert K. Merton som lanserade serendipitet som ett samhällsvetenskapligt begrepp, han uppehöll sig, skriver Hannerz, ”vid de oförutsedda och lite gåtfulla upptäckternas strategiska betydelse för vidare teoretiskt utvecklingsarbete”. Hannerz menar att antropologer som ofta rör sig i för dem okända miljöer inte bara har särskilda möjligheter att stöta på något oväntat utan också kan bli beroende av att kunna fånga in sådant. Han framhåller att det inte handlar om en ren slump, utan det är lika mycket frågan om att medvetet försätta sig i situationer där något oväntat kan ske, och att vara beredd på att ta tillvara sådana oväntade skeenden och därifrån gå vidare till mer utvecklad och ordnad kunskap (Hannerz 2011:12–13).

En annan mer prosaisk metafor för något liknande som ofta används är en tratt, alltså att börja brett och sedan smalna av. Men tratten ger ett lite för förutbestämt intryck till de tillfälligheter som serendipiteten ger utrymme för. Det var naturligtvis ingen slump att jag kom i kontakt med Ingrija, men det var inte heller på något sätt självklart att jag skulle göra det. Jag var redan på plats i S:t Petersburg, med ett definierat forskningsintresse och med alla sinnen öppna för sådant som hade med krigsminnet att göra. Därför är det inte så konstigt att en artikel om begravningar på Sinjavinohöjderna väckte mitt intresse, men att det blev Ingrija jag fick kontakt med när jag började nysta i det hade egentligen inte något bättre skäl än att de har en hemsida som tydligen passade bra för mina sökord. Det är för övrigt en väg till förbundet som inte bara jag tagit, utan för många av de som kommit till förbundet har det börjat med ett mer eller mindre vagt intresse som genom sökningar lett till hemsidan och vidare kontakt.

Det etnografiska fältarbete som avhandlingen till största delen bygger på hade alltså redan inletts några månader innan jag med hjälp av serendipitetens mer eller mindre medvetna tillfälligheter fick kontakt med Ingrija. Fältarbetet har skett i S:t Petersburg och det omkringliggande Leningradlänet, en värld som geografiskt är ganska närliggande men som ändå

för många i Sverige ter sig ganska exotisk. Det har varit uppdelat i många kortare vistelser, från några dagar upp till tre månader, och den sammanlagda tiden har blivit nästan ett år. Vistelserna anpassades också så att jag förlade fältarbetet till de tillfällen då det var minnesvakter och andra viktiga händelser.

S:t Petersburg var redan bekant för mig när jag påbörjade mitt fältarbete där vårvintern 2009. Under mina masterstudier i socialantropologi på Universitetet i Oslo gjorde jag ett halvårs fältarbete i staden 2005. Det var mitt första besök i Ryssland och det var då mitt intresse för krigsminnet väcktes – förmodligen eftersom det var då som 60-årsjubileet av krigsslutet firades med pompa och ståt. Även om mitt första möte med Ryssland på många sätt var omtumlande, var jag relativt välförberedd på ett område: med mig i bagaget hade jag då ett års studier av ryska på universitet i Sverige. Under och efter den vistelsen fortsatte jag med språkstudierna så när jag återvände i mars 2009 så var det med ganska goda kunskaper i ryska, men också med en viss rädsla för att använda dem. Så snart jag kom i kontakt med Ingrija tvingades jag dock snabbt komma över den, och minnesvakterna har bland mycket annat varit intensiva språkbad i en modern talspråksrycka som man inte lär sig på universitetskurser i språk.

I sitt standardverk om antropologisk metod framhåller Russell H. Bernard att deltagande observation inte är något för den otåliga. Han menar att antropologiska fältarbeten tar minst ett år eftersom det tar så lång tid att få en känsla för tillvaron som helhet, att akklimatisera sig och komma i en position där man kan ställa bra frågor och få bra svar. För att inte nämna den tid det tar att lära sig ett nytt språk. Han framhåller dock att många studier som baseras på deltagande observation görs på månader eller kanske några veckor (Bernard 2006: 350). Trots tidigare bekantskap med fältet och kännedom om språket har det tagit sin tid att riktigt komma in i arbetet, att finna sin plats i den tillvaron, att förstå vilka frågor som ska ställas, och att förstå språket tillräckligt bra för att hänga med när folk pratar snabbt i munnen på varandra.

Jag kan se en tydlig egen utveckling från hur jag för varje fältvistelse har lärt mig nya saker, och när jag går igenom gamla fältanteckningar vill jag titt som tätt rätta sådant som jag i början missförstod. Det handlar både om förbättrade språkkunskaper som gjort risken för missförstånd mindre, och att en ökad kännedom om Ryssland gjort olika referenser mer begripliga. Det är också så att en främmande aktivitet har blivit välbekant och där små nyanser i hur den genomförs faktiskt kan ändra det övergripande intrycket. Händelser som tycktes obegripliga får plötsligt en större kontext att relateras till. Genom att mina egna färdigheter på området har utvecklats inser jag mer vad som är intressant och relevant, och delar av den kunskap som sitter i händerna eller ryggmärgen sitter nu i min egen kropp.

Det är svårt att förklara hur man vet att det är ett ben och inte något annat man stöter emot med piken, men jag vet det nu. Jag vet hur det ljudet låter och hur den känslan känns.

Deltagande observation innebär att du blir en del av andra människors liv. Genom att falla in i en främmande rutin, måste du också skapa dig en roll i det sociala sammanhanget. Som Finn Sivert Nielsen uttrycker det finns det ingen färdig roll för kvinnliga norska antropologer på Zanzibar, utan en sådan roll måste uppfinnas för det tillfället av informanter och fältarbetare gemensamt. Genom dialog, förhandling och konflikt skapas en plats för forskaren i deras värld (Nielsen 1996:185). Den roll jag försökt skapa åt mig själv har varit den som vanlig medlem i Ingrija. Det innebär att jag har deltagit i sökarbete, haft min beskärda del av kökstjänstgöring, vakthållande och vedbärande. Jag har ordnat intyg om att jag är ostraffad, ordnat de byråkratiska formaliteterna och är alltså en av 30-talet officiella medlemmar i förbundet med legitimation och tillstånd. Naturligtvis har jag på många sätt varit ovanlig: för många i Ingrija är jag den första utlänning de haft närmre samöre med. Alla medlemmar i Ingrija har naturligtvis inte heller samma roll i kollektivet (vilket jag ska återkomma till i kapitel 5). Vissa av mina personliga egenskaper påverkar de resultat jag får, och hade jag t.ex. varit 10 år äldre hade det säkert varit svårare för mig att passa in i gruppen. Min strategi att försöka lära mig bli en *poiskovik* och ta så stor del som möjligt i sökandet efter de saknade soldaterna var en roll som gjorde det möjligt för mig att återvända gång på gång för att kunna bidra till kollektivet. Att vara *poiskovik* innebar också att jag på ett naturligt sätt kunde delta i den interna dialogen och diskussionen och att jag fick tillgång till de personer som kom att bli viktiga informanter.

Många av medlemmarna är tystlåtna och reserverade mot främlingar och svarar knapphändigt på frågor. Under utdragna vistelser, gemensamt sökarbete och framgrävande av soldater har vi dock lärt känna varandra väl. Vi har utvecklat ett gott samarbete och alla har generöst delat med sig av sin erfarenhet och sina kunskaper om sökarbete, sina kontakter inom rörelsen och svarat på alla upptänkliga frågor om Ryssland och andra världskriget som denna märkliga utlänning kan tänkas ställa.

Den enskilt viktigaste personen har naturligtvis Jevgenij Vasiljevitj varit, som ledare för gruppen var han dörröppnaren och när han sa att jag skulle vara med var det bara för de övriga att acceptera det. Som erfaren *poiskovik* och docent i historia är han också en auktoritet på området. Han intervjuas ofta i olika medier om både sökarbete och om hur det egentligen var under kriget. Inom Ingrija är det ingen som ifrågasätter det han säger, i alla fall inte öppet. Även en del av de mer erfarna medlemmarna har status av auktoriteter, och många av de nyare vänder sig till dem med frågor vad som pågått på ett visst ställe under kriget eller hur sökarbetet

bedrivits tidigare. Av det 30-tal *ingritsy* (medlemmar i Ingrija) som jag har haft kontakt med har jag naturligtvis kommit vissa närmre än andra, och generellt känner jag dem bäst som varit mest aktiva i sökarbetet under den tid jag följt förbandet. Kanske för att vi är närmre varandra i ålder har jag haft lättare att arbeta med de äldre medlemmarna, och kanske också för att de är mer säkra i sin roll som *poiskoviki* än de yngre och nyare. Genom vicekommendör Alexander har jag också lärt känna Michail Avdejev som är en centralt placerad person i S:t Petersburgs sökförbandsvärld. Eftersom han i flera år varit ledare för hela expeditionen där sökförband från stora delar av Ryssland (och Kazakstan) har minnesvakt i Sinjavino/Gajtolovo om vårarna har han varit en viktig person och dörröppnare som genom sina kontakter kunnat hjälpa till med en del byråkratiska formaliteter.

Medlemmarna i Ingrija är till huvudsakligen födda och uppväxta i S:t Petersburg. Enstaka är från andra delar av Ryssland och har flyttat dit för att studera. Generellt flyttar man betydligt mindre i Ryssland än i väst. Det finns fortfarande begränsningar i den inre rörligheten med inrikespass och ett besvärligt registreringssystem, så kallad *propiska*. Även bostadsmarknaden är betydligt mindre rörlig, och många bor hela sina liv i samma lägenhet tillsammans med sin familj. I ålder är Ingrijas medlemmar mellan 17 (den ålder då man i Ryssland normalt börjar på universitetet) och 40 år. De flesta är något på tjugo. Kopplingen till S:t Petersburgs statsuniversitet gör att den överväldigande majoriteten har påbörjad eller avslutad högre utbildning, några har forskarutbildning. Trots att det är välutbildade unga storstadsbor har jag bara träffat två personer som talar så pass bra engelska att man kan ha ett ordentligt samtal.

Mitt fältarbete har varit fokuserat på minnesvakterna, där jag i så stor utsträckning som möjligt har deltagit i de som har hållits under de dryga två år som jag följt Ingrija. Jag har även tillbringat en hel del tid på staben på universitetet, men däremot har jag, som en följd av hur fältarbetet varit upplagt, inte kunnat följa arbetet med t.ex. utställningar eller skolbesök lika nära som själva grävandet. Minnesvakterna har varit intensiva veckor av deltagande observation, eller kanske snarare observerande deltagande. Min egen förvandling från storögd svensk till, som Jevgenij Vasiljevitj säger, ”opytnyj bojats” (erfaren soldat)⁴, är en viktig del av min kunskapsprocess och förståelse av skeendet. Att konfronteras med den förödelse som andra världskriget innebar har också varit en känslomässigt stark upplevelse. Att ha blivit en fullständig medlem av sökförbandet Ingrija, med legitimation och laglig tillåtelse att gräva, innebär också plikter. Det är t.ex. en hel del saker som behöver tvättas efter en minnesvakt.

⁴Sökrörelsen har, trots att den är civil, i stor utsträckning en militär terminologi och klädsel.

Det som är speciellt för ett etnografiskt fältarbete brukar det framhållas, är att forskaren använder sig själv som forskningsinstrumentet. Forskningen sker med kropp, känsloliv och intellekt. Det liknas ibland vid att bli barn på nytt, för det är hela tiden så mycket att lära. Du måste använda hela dig själv, hela tiden: umgås med människor, delta i deras verksamheter, leva som dem (Nielsen 1996:41). Det säger kanske sig själv att ett fältarbete kan bjuda på mycket starka upplevelser. Dessutom innehåller det mycket som inte är direkt relevant för avhandlingens problemställning, men som ändå kan visa sig bli viktigt eftersom det bidrar till den övergripande förståelsen av fältet (Nielsen 1996:16).

Under ett fältarbete som består av deltagande observation har fältarbetaren flera roller, från fullständig deltagare via observerande deltagare och deltagande observatör till fullständig observatör. Graden av deltagande varierar mellan olika moment i undersökningen. Under vistelserna med Ingrija har jag i stor utsträckning varit en deltagare, medan jag under t.ex. offentliga ceremonier inne i S:t Petersburg varit mer av en observatör. Ann Gray påpekar att varje position kräver sin egen form av "forskningsuppträdande" och kommer att producera olika sorters material. Hon framhåller också att det alltid finns en spänning i ett projekt som innehåller deltagande observation(s tekniker) mellan observatörens utifrånperspektiv och deltagarens inifrånperspektiv. Det är forskarens uppgift att kombinera de två perspektiven (Gray 2007:83–84).

Fältarbetet har huvudsakligen dokumenterats med fältanteckningar och fotografier. Under minnesvakterna använde jag oftast middagsrasten för att göra fältanteckningar, som jag sedan har skrivit rent i efterhand. Jag har i stor utsträckning fotograferat under minnesvakterna för att dokumentera sökarbetet och tillvaron i lägret. Mot slutet av fältarbetet har jag också i någon utsträckning använt mig av videoinspelningar.

I fält har de intervjuer jag gjort mestadels haft karaktären av informella samtal, men jag har också gjort ett mindre antal mer formella intervjuer med inspelat ljud, främst med personer som jag inte hade återkommande kontakt med under fältarbetet. En ljudinspelare var en apparat som många personer reagerade mycket starkt på. Även om de intervjuade oftast gav tillstånd till inspelning tycktes det oftast motvilligt, och vid något tillfälle blev jag avspisad med ett skämtsamt "det förstår du väl att du inte kan komma med en bandspelare i Ryssland", ett uttalande med en allvarlig underliggande hänvisning till en historia av åsiktsregistrering och övervakning. Kontakt med utlänningar kunde ha konsekvenser i Sovjetunionen, något som Tomas Borén (2005) hänvisar till när han redogör för de problem han hade med att spela in intervjuer i S:t Petersburg. Dessutom var det så att de försök jag gjorde att formalisera intervjuer med personer jag hade mer återkommande kontakt med var ganska misslyckade om än på ett belysande

sätt. I tillägg till att vara mycket obekväma med situationen gav personerna när de skulle spelas in en annan version av vad de sagt tidigare, de tenderade att säga mer vad som förväntades av dem, uttrycka sig korrekt och polerat och mer likt hur det talas på högtidstal och liknande. Sådana reaktioner var en viktig anledning till att jag främst förlitade mig på mer informella och spontana samtal som skrevs ned efteråt.

Inspelningar, internet och tryckta källor

Även om den metodologiska utgångspunkten har varit deltagande observation har jag kompletterat detta med flera andra insamlingstekniker. Som jag har varit inne på tidigare har Ingrijas verksamhet två sidor: en intern som jag studerat främst med deltagande observation, men det finns också en utåttriktad sida, och för att få en bra bild av denna har jag även använt mig av material producerat av andra. Som jag tidigare nämnt ordnar förbundet guidade turer av slagfälten, och kapitel 9 som presenterar en sådan guidning är huvudsakligen baserat på en videoinspelning av excursionen som en av deltagarna gjorde. Han gjorde det inte specifikt för min räkning, utan han brukar delta i Ingrijas aktiviteter och gör ofta videoinspelningar som han sedan efter minimal redigering trycker upp på CD och säljer till självkostnadspris till (en inte särskilt stor krets) intresserade. Jag har köpt ett flertal sådana videoinspelningar från flera olika aktiviteter som Ingrija ordnat av honom, och eftersom jag själv har varit med på de flesta av dessa aktiviteter ger de ett intressant komplement till min egen upplevelse av händelserna.

Medlemmarna i Ingrija förväntas regelbundet skriva artiklar till universitetets tidning och jag har gått igenom alla dessa men har i materialförteckningen bara tagit upp de jag faktiskt hänvisar till. Jag har också tittat på material producerat av massmedier om Ingrija och sökrörelsen. Jag har också haft kontakt med andra sökförband, men inte deltagit i deras verksamhet, och använt mig av material de har producerat. Kapitel 10 är i stor utsträckning baserat på en bok om patriotisk fostran inom sökrörelsen skriven av sökförband från Kirov som varje vår kommer till Gajtolovo och Sinjavinohöjderna för att bedriva sökarbete. I någon mån har jag också tittat på samtida och krigstida lagar och andra dokument.

I kapitel 6 har jag i tillägg till fältarbetet använt mig av internetdatabasen OBD och visst mediematerial om databasen. Jag har också använt hemsidor för sökförband och organisationer för att se hur de framställer sig där. En annan form av internetkälla som jag har använt är det sociala nätverket *V kontakte* (VK) vilket betyder ungefär "hålla kontakt". Detta nätverk, som är mycket populärt i främst det forna Sovjetunionen, har ca

150 miljoner registrerade konton och är en av de mest besökta sidorna i Ryssland. Det har många likheter med det i väst mer välkända Facebook och började precis som detta som ett internt studentnätverk som sedan öppnats för allmänheten. På VK kan användare lägga till andra användare som vänner, publicera bilder och nyheter, kommentera andras bilder och uppdateringar och skicka privata och offentliga meddelanden till varandra. Det går också att dela musik och filmer genom nätverket. Genom VK kan man skicka evenemangsinvitationer och gå med i olika intressegrupper. Ingrija har en sluten grupp på VK, där de som är med i förbandet och har ett konto på VK (vilket nästan alla har) efter godkännande från en moderator kan diskutera sådant som rör förbandet, och dela nyheter, videoklipp, bilder och länkar. Jag har haft tillgång till denna grupp och har genom den och VK i övrigt haft kontakt med fältet även när jag har varit i Sverige.

Under fältarbetet har jag hört ett stort antal högtidstal på begravningar och ceremonier, men som representant för genren har jag använt presidentens tal på den stora paraden på Röda torget i samband med 60-årsjubileet av krigsslutet 2005. Det går att höra i sin helhet på tv-inspelningar, och finns också publicerat på presidentens hemsida. Det här talet kan kallas det ultimata segerdagstalet – tydligare artikuleras inte en officiell inställning till kriget. Med Putins återkomst som president får det också anses vara väl så aktuellt som senare jubileumstal som Medvedev hållit.

Den historiska bakgrunden i kapitel 3 bygger främst på andrahandslitteratur. För att underlätta har jag använt mig av två parallella referenssystem. För referenser till vetenskapliga verk och annan sekundärlitteratur använder jag mig av ett system med textparenteser. Dessa verk finns upptagna i litteraturlistan. För referenser till publicerat material (internet eller tryck) som jag använder som förstahandsmaterial eller analyserar använder jag fotnoter och dessa poster finns sedan i den materialförteckning som föregår litteraturlistan. Det finns också en språklig skillnad mellan de olika typerna av material, medan den sistnämnda kategorin i princip helt och hållet är på ryska är den förstnämnda väldigt västerländskt orienterad. Det har naturligtvis att göra med var jag fått min utbildning och vilka traditioner jag är bekant med, samt vilken litteratur jag kan få tag på genom mitt universitetsbibliotek. Rysk litteratur har inte bara varit svårare för mig att hitta, utan jag får även erkänna att den tid det tar för mig att ta mig igenom vetenskaplig litteratur på ryska varit ett hinder för att använda den i större utsträckning. Men engelskspråkig litteratur har också varit mer gångbar vad gäller teoretisk orientering och liknande i ett västerländskt sammanhang än vad den ryska litteratur jag är bekant med är.

Även om jag kallat fältarbete min huvudmetod, så är det som bland annat Marcus och Fischer (1999) påpekat inte så att fältarbetaren presenterar något tidigare okänt för världen, istället stiger den ner i en ström av ti-

digare representationer som är gjorda av journalister, historiker, författare och så klart de som studeras själva (Marcus och Fischer 1999:XX). Något som naturligtvis inte blivit mindre sant på det kvartsekel som gått sedan deras bok första gången publicerades. Sökförbandet Ingrija har en hel del utåtriktad verksamhet. Delar av deras arbete går ut på att sprida kunskap om andra världskriget, att bevara minnet och skapa medvetenhet kring de obegravda soldaterna och sökförbandens arbete. Ett medel för detta är utställningar med fotografier och föremål. Den här typen av representationer av den egna verksamheten har varit en viktig del av mitt forskningsmaterial. Jag har studerat texter och filmer, lyssnat på radioreportage och tittat på tv-inslag.

Det Fischer och Marcus glömmat att nämna är tidigare representationer som producerats av forskaren själv. Att göra deltagande observation i ett sammanhang där representationer av sammanhanget konstant produceras – och det gör det nog på de flesta håll – innebär att du blir en del av den produktionen. Men det blir extra sant för ett sammanhang där gruppen du studerar har en utåtriktad verksamhet. Det senaste året är det i stor utsträckning mina foton som har använts till Ingrijas utställningar, hemsida och som illustration av de artiklar som medlemmarna uppmanas att skriva till (främst) universitetets tidning. Jag har också skrivit en artikel dit, jag har skrivit texter till utställningar och när det kommer journalister på besök vill Jevgenij Vasiljevitch gärna att jag ska prata med dem eftersom det utländska intresset för verksamheten också legitimerar den. När det ska skolas in nya medlemmar i förbundet förväntas jag delta i upplärandet av dem, och i försvarsministeriets arkiv i Kazan står numera mitt namn på ett antal exhumationsprotokoll över upphittade soldater.

Deltagare och forskare

I en studie som involverar människor finns det naturligtvis alltid en uppsättning potentiella etiska problem. Deltagande observation kan på många sätt vara en problematisk forskningsteknik. Det handlar om att komma människor nära och få dem att känna sig bekväma nog med din närvaro så att du kan observera och samla information om deras liv. Det är bara genom att inse att deltagande observation innehåller ett visst mått av bedrägeri som vi kan bete oss etiskt i fält, skriver Bernard i sin metodhandledning (Bernard 2006: 342).

James Spradley har i en annan metodhandledning betonat att informanterna måste ha möjlighet att kunna säga sådant som aldrig ens kommer in i anteckningarna (Spradley 1979:36). Detta är inte någon enkel konflikt att förhålla sig till, påpekar Nielsen (1996:109), för oavsett hur noga vi är

med att säga vem vi är så har gränserna en tendens att suddas ut. De skämtsamma kommentarer som brukar möta mitt antecknande betyder inte att *ingritsy* först och främst ser mig som forskare. Det kanske inte går att undvika att informanterna glömmer att vi är forskare, skriver Nielsen, men problemet är också att fältarbetaren medvetet eller omedvetet jobbar för att det ska ske. En del av poängen med deltagande observation är ju att folk ska bete sig som vanligt i forskarens närvaro (Nielsen 1996:109).

Det faktum att du som forskare dyker upp från ingenstans och dimper ned i ett sammanhang påverkar situationen. Genom att ställa frågor svarar folk kanske det de tror att du vill höra, och om du filmar uppträder de på ett visst sätt framför kameran. Det här fenomenet brukar kallas för reaktivitet. Genom att folk blir vana vid dig och trygga med din närvaro så minskar du reaktiviteten, de kommer att bete sig "som vanligt" trots att du är i närheten. Du får se och höra saker en mer flyktig besökare missar. Men genom att du har blivit en del av sammanhanget så påverkar du situationen på andra sätt. Genom att jag blivit en deltagare i Ingrijas verksamhet så kan man också säga att jag har inte bara påverkat vad människor gör eller säger. Det jag tror och tycker är inte bara min representation av verksamheten. Det är faktiskt en del av vad Ingrija är. Naturligtvis är det många andra delar, och mitt bidrag är långt ifrån det viktigaste, men icke desto mindre. Vare sig jag vill det eller ej, är jag själv en del av det jag studerar och det påverkar naturligtvis sättet på vilket jag betraktar arbetet.

Man tillbringar inte veckovis isolerad med en ganska liten grupp människor utan att komma dem nära. Tova Höjdestrand påpekar i sin avhandling om hemlösa i S:t Petersburg att även om hon kom många av sina informanter nära, så vill hon inte säga att de är hennes vänner eftersom hon menar att det vore hyckleri. Ojämligheten i förhållandet gjorde att hon varken hade möjlighet eller var beredd att göra sådant för dem som kan förväntas av en vän (Højdestrand 2005:33). För mig har situationen varit närmast den omvända. Mina informanter har varit lika mig i ålder, utbildningsnivå och intressen. Det har inte bara möjliggjort en definition av relationen som vänskap, utan jag skulle till och med vilja hävda att det nästan är den påbjudna formen av relation. Inom förbundet finns det en stark norm av att ställa upp för varandra, och genom att ta mig in i gruppen måste jag också förhålla mig till den normen. Som Nielsen påpekar är vänskap under fältarbetet en situation som innebär både svårigheter och möjligheter: den kan ge tillgång till sammanhang som vanligtvis inte är tillgängliga för främmande och på så sätt blir fältarbetarens förståelse otvivelaktigt berikad. Men den rymmer också dilemman eftersom motiven bakom förhållandet är annorlunda än i andra vänskapsförhållanden. Det finns en dubbelhet, personen är både informant och vän. När sker skiftet från det ena till det andra? Är vi säkra på att vi är överens om var gränsen

går, eller för den delen om vad vänskap är? (Nielsen 1996:155)

Jag har, tvärt emot vad som är brukligt, valt att inte fullt ut anonymisera de i min studie ingående personerna. Ingrija är som tidigare nämndes en organisation med en hel del utåtriktad verksamhet. Det förväntas av medlemmarna att de uppträder offentligt i egenskap av medlemmar i organisationen: skriver artiklar, pratar med journalister, håller föredrag i skolor etc. Jag använder mig i viss utsträckning av sådant publicerat, offentligt material där de framträder med fullständiga namn. Dessutom handlar det utåtriktade arbetet om att ge organisationen uppmärksamhet och sprida budskapet. Jag anser att det vore mer oetiskt att dölja organisationens identitet, just därför att genom den (gissningsvis begränsade) uppmärksamhet min forskning kan ge dem är det sätt som jag kan betala tillbaka för det generösa sätt på vilket jag blivit mottagen och för all den hjälp jag fått. Kvalifikationen "fullt ut" bör kanske dock uttalas tydligare: eftersom jag även deltagit i sammanhang som inte har den här direkt utåtriktade kvaliteten anonymiserar jag delvis visst material och alla personer uppträder inte alltid under sina riktiga namn. Jag hoppas innerligt att valet att låta gruppen uppträda under sitt rätta namn inte kommer att utsätta någon för olägenheter. En analys av vad människor gör kan få dem att framstå i konstigt ljus, och jag visar kanske på andra sidor än de som normalt brukar föras fram som gruppens 'framsida'.

Delaktighet har också ett pris: det är ju till viss del utanförperspektivet som tillåter forskaren att forska. "Going native" heter det på antropologspråk om man ger upp sin kritiska distans och helt blir en del av sammanhanget – då har forskningsprojektet havererat. Hur ska du hitta balansen mellan deltagande och observation? Mellan hängivenhet och kritisk distans? Blir du alltför van gör du kanske precis som de "riktiga" deltagarna och tar allt för mycket för givet. Mycket som jag i början tyckte var konstigt känns nu fullständigt självklart, men det finns också sätt att lära sig att bli en outsider likväl som man kan lära sig att bli en insider. Och det är fullt möjligt att växla mellan de båda rollerna. Visst ser en främling andra saker – men det också saker som den inte ser. I mina tidigare fältanteckningar finns sådant som gjorde starkt intryck då men som jag kanske nu inte skulle ha lagt märke till, men där finns också gott om luckor och missuppfattningar. Dialog och förmedling ger perspektiv på det man undersöker, som genom det kan fördjupas och sättas i relation till den ingående kunskap man har genom sin inifrånposition. Genom skrivprocessen flyttas också min personliga erfarenhet bort från mig och förvandlas till något helt annat – en akademisk text. Utifrånperspektiv ges genom att kommunicera med människor – både här och i Ryssland – som inte har en aning om vad sökarbete innebär och som inte tycker att det är helt normalt att tillbringa ett antal veckor per år i ett tält på en mosse och leta

efter mer eller mindre förmultnade ben. Genom läsandet av vetenskaplig litteratur sker annan kontextualisering.

En annan distansskapande aspekt är översättning. Att skriva på ett annat språk blir ett sätt att distansera sig från materialet. Termer som framstår som fullständigt självklara på ditt eget språk måste tänkas över när de ska framställas på ett annat språk. Nu skriver jag på mitt eget språk, men eftersom mitt material är på ett annat så krävs ändå en översättning. Det som tycks självklart på ryska kan ibland framstå som rätt märkligt när det ska återges på svenska. Valet av språk har dock andra konsekvenser: mina informanter kommer inte att kunna ta del av det jag skriver. Det hade de inte heller, med något enstaka undantag, kunnat göra om jag hade valt att skriva på engelska. Det folk har kunnat ha synpunkter på är kortare beskrivningar och sammanfattningar, men där saknas naturligtvis detaljer och representationer även om vi kunnat diskutera slutsatserna.

Det finns naturligtvis mycket från ett årslångt fältarbete som aldrig tar sig in i avhandlingen men som ändå har påverkat min förståelse av Ryssland. Jag tänker inte bara på de storslagna ögonblicken, eller ens de tematiskt relevanta. Det handlar också om de överfulla trådbussarna, pengaskickandet i *marsjrutkorna*, eller trängseln utanför de oförklarligt stängda metrodörrarna. Om den okände mannen som förklarar att du kan inte stå och vela så där länge vid övergångsstället för då kommer du aldrig över gatan, tanten som i ett leende av samförstånd prisar lugnet och fågelsången på kyrkogården, eller för den delen ljudet av stilettklackar som klappar mot gatstenen. Som Nielsen (1996:17) påpekar forskar fältarbetaren med hela sitt väsen, och de intryck som alla sinnen tar in ska sedan bearbetas – och även de som aldrig artikuleras i slutprodukten kan ha spelat roll för vägen dit.

Det som komma skall

I det här kapitlet har jag redogjort för hur materialet som avhandlingen är baserad på har samlats in. Jag har också presenterat den grupp, Ingrija, som står i fokus för undersökningen och introducerat det område där de bedriver sin verksamhet. I kapitel 5 ska jag beskriva Ingrijas verksamhet närmre med fokus på hur en minnesvakt går till. Kapitlet handlar om sökandet som aktivitet och dess mer praktiska aspekter, men lägger också stor vikt på Ingrija som en gemenskap och hur ett ”vi” etableras inom gruppen och hur detta ”vi” hakar in i och ibland kontrasteras mot andra gemenskaper. I det därpå följande kapitel 6 flyttas fokus till föremålet för sökandet: de saknade soldaterna och ansträngningarna att identifiera dem och att ge dem ett namn. Betydelsen av ett namn diskuteras och relateras till namnets roll i krigs-

minnen på andra håll i världen. I kapitel 7 återvänder vi till det tema med vilket avhandlingen började: begravningar av de upphittade soldaterna. I detta kapitel diskuteras begravningarna som övergångsrit och betydelsen av en ordentlig begravning. I kapitel 8 står markerna där sökverksamheten pågår i centrum, och hur platsen ges mening av deltagarna i sökförbandet och de försök som görs och har gjorts att fästa spåren av det förflutna mer permanent i landskapet. Även det därpå följande kapitel 9 knyter an till platsskapande aspekter men utifrån ett fokus på sökförbandets utåtriktade verksamhet. Kapitlet är baserat på en guidning för universitetsstudenter av ett av Leningradfrontens slagfält och diskuterar hur kriget visas fram för en allmänhet. I avhandlingens sista empiriska kapitel diskuteras de mer ideologiska aspekterna av verksamheten och hur föreställningar om offer och plikt spelar en viktig roll i förhållandet till kriget. Genom att knyta an till statens patriotiska fostran blir sökrörelsen en del av den officiella bilden, samtidigt som verksamheten rymmer ett visst mått av kritik av staten. Sedan kommer avslutningsvis ett kapitel som försöker sammanfatta och dra slutsatser, samtidigt som det i någon mån vill vidga vyerna och sätta sökrörelsens ryska verksamhet i relation till liknande situationer runt om i världen.

Innan detta kommer dock två kapitel som redogör för krigsminnet i offentligheten i Ryssland och Sovjetunionen. I kapitel 4 diskuteras hur den slutgiltiga segern högtidlighålls i dagens Ryssland både i en nationell och lokal kontext. Den höga status som krigsminnet har i Ryssland är ett viktigt sammanhang för sökrörelsen och arbetet med att hitta de saknade soldaterna. Allra närmast följer dock ett kapitel som går igenom de skiftande sätt som Sovjetunionen och Ryssland förhållit sig till kriget sedan dess slut. Denna översikt över krigsminnets utveckling sedan 1945 är en bakgrund till dagens situation som visar hur högtidlighållandet av kriget har en tradition och en egen historia som också har betydelse för sökrörelsens framväxt.

Kapitel 3

Inget är så föränderligt som det förflutna

”Ser du skylten där borta?” undrar Ingrijas vice-kommandör Alexander och visar på väggen till höger om ingången till veteranrådets lokal. Vi befinner oss i De tolv kollegierna, en av Petersburgs äldsta byggnader som en gång i tiden uppfördes på order av Peter I för att rymma statsförvaltningen men numera är huvudbyggnad för S:t Petersburgs statsuniversitetet. Vi ska förbereda en utställning om slaget om Leningrad och Ingrijas verksamhet som ska öppna 27 januari, två dagar senare, och väntar på att nyckeln till veteranrådet ska dyka upp.

”Ja, vad är det med den?”, undrar jag. I foajén mellan veteranrådet och konsertsalen hänger flera minnesplaketter över universitetets studenter och anställda som gav sina liv för fosterlandet under kriget. De har alla förefallit mig högst ordinära representanter för genren småskaligt minnesmärke. ”Ser du att de har skrapat bort Zjdanovs namn?” Jag tittar igen, och mycket riktigt, en rad i mitten på skylten är täckt av något grått, utsmetat. ”Nej, det är Bubnovs namn som är borttaget” invänder en annan Ingrijamedlem. Alexander accepterar korrigeringen med en axelryckning. Zjdanov eller Bubnov, det kan kanske kvitta. Universitetet har tidigare varit namngivet efter båda dessa herrar, och de har sedan båda fallit i onåd. Det viktiga är att det är ett namn som har skrapats bort, vilket spelar mindre roll.¹

¹ Andrej Zjdanov (1896–1948) var en högt uppsatt partifunktionär som bland annat var ansvarig för Leningrads försvar under belägringen. Andrej Bubnov (1884–ca1938) var en bolsjevikisk revolutionsledare. Han rensades ut under den stora terrorn 1937 och dog serdemera i fångenskap, det finns olika uppgifter om när. Han rehabiliterades postumt 1958. Eftersom Bubnov alltså rensades ut redan innan kriget håller jag det mer

Det finns ett gammalt sovjetiskt skämt som lyder ungefär ”inget är så föränderligt som det förflutna”. Under hela sovjetperioden omtolkades den unga statens historia konstant, tidigare versioner skulle sopas bort och förträngas. Bilden där Trotskij redigerats bort från Lenins sida är världsberömd, och den bortskrapade Zjdanov är ett klumpigare, lokalt försök att utradera en period i universitetets historia. Men man brydde sig inte ens om att skaffa en ny skylt. Kanske fanns det helt enkelt inte pengar, eller kanske tänkte man som så att vem vet vad universitet kommer att heta i morgon? Men jag noterar att ingen verkar ha brytt sig om att försöka ändra Leningrads statsuniversitet (med Leninordern) till S:t Petersburgs statsuniversitet. Budskapet går ju fram även utan namn. Kvar står äran och tacksamheten till de studenter, doktorander, arbetare, professorer och föreläsare som under kriget dog i den belägrade staden, eller på fronten för dess försvar. Sen spelar det mindre roll vilken partifunktionär universitetet för tillfället råkar vara uppkallat efter, eller om staden heter Leningrad eller S:t Petersburg.

Minnesplaketten med det bortskrapade namnet.

I sin studie av kollektivt minnande framhåller James Wertsch (2002) att något av det som definierar kollektivt minne är att det förändras över tid, trots att det till sin natur försöker hävda motsatsen. Det menar han stämmer i alla sammanhang, men det sovjetiska exemplet var unikt kanske inte främst i svängningarna av synen på det förflutna, utan i den emfas med

för troligt att det är Zjdanovs namn som en gång stått på skylten.

vilken staten förnekade att någon förändring skett, och i de konsekvenser det kunde få att påtala förändringarna:

The result was a kind of bizarre fantasy world in which the participants knew that official history had changed, knew that others knew this, and knew that others knew that they knew this, and yet everyone pretended in the public sphere that nothing of the sort had occurred (Wertsch 2002:76–77).

Att hålla ordning på vilken version av den officiella historien som var sann vid varje givet tillfälle kunde vara en besvärlig uppgift för Sovjetunionens medborgare. Vad som gjorde det än mer komplicerat var att i tillägg till att hålla ordning på vad som gällde just nu, så var man även tvungen att låtsas att de tidigare versionerna aldrig hade existerat, och undvika att nämna något som kunde indikera att man kände till dem (Wertsch 2002:81).

Wertsch återberättar en anekdot från en informant som började skolan 1938, mitt under Stalintidens utrensningar. Flera högt uppsatta personer hade hamnat i onåd och skulle alltså utraderas ur den sovjetiska historien, men läroböckerna kunde inte bytas ut tillräckligt snabbt. På uppslagen med porträtt på hjältar från revolutionen och inbördeskriget fanns alltså flera personer som numera var omklassificerade som landsförrädare. Barnen fick helt sonika order om att stryka över porträtten på de numera icke-önskvärda krigshjältarna. Tuchatjevskij skulle bort, men Vorosjilov fick vara kvar (Wertsch 2002:126).

Minnet av kriget har gått igenom flera faser sedan maj 1945, och just dessa förändringar och omtolkningar visar på den vikt som det tillmätts. Vissa aspekter av det förflutna är mer benägna att utsättas för omtolkningar i så måtto att de betraktas som viktiga och avgörande och är föremål för en stor minnesproduktion, de har högre vad Eviatar Zerubavel kallar *mnemonisk densitet* eller *minnestäthet*. Med detta menar han hur intensivt vi minns olika historiska perioder (Zerubavel 2003:26). På ett privat plan har en semesterresa högre minnestäthet än en vanlig vardagsvecka, den 24 december högre än den 24 november. På ett samhälleligt plan har den 1 mars 1986 – dagen då Sverige vaknade upp till nyheten att statsministern mördats – en högre minnestäthet än den 1 mars 1987.

Betraktar man tiden som en matematisk enhet så är naturligtvis 1 mars 1986 och 1987 identiska enheter. Klockan mäter varje minut lika. Upplevelsen av olika minuter kan däremot variera betänkligt. Samma tidsrymd tillskrivs olika värde socialt. Veckan är ett utmärkt exempel: vissa socialt bestämda dagar behöver man inte gå till jobbet. Och om man har den typen av arbete som gör att man ändå måste, så ska man få bättre betalt. Vissa tidsrymder urskiljs alltså från andra. Det här förhållandet till tid

finns också i relation till det förflutna där vissa perioder betraktas som mer händelserika än andra, och dessa utskiljda perioder hågkoms mycket mer intensivt än andra. Detta styrs av vissa normer för historiskt fokuserande som bestämmer vad som ska få vår uppmärksamhet och vad som kan ignoreras. Det innehåller alltså en distinktion mellan vad som är viktigt och vad som anses vara oviktigt (Zerubavel 2003:27).

Socialantropologen Claude Levi-Strauss har ett liknande begrepp: han pratar om historiens tryck (Levi-Strauss 1987:258). De år, datum, klockslag då det anses ha skett många viktiga händelser har ett högre historiskt tryck. Historien kan således liknas vid en topografisk karta, med toppar och dalar över minnesvärda och 'ointressanta' dagar. De högsta höjderna är en handfull 'händelserika' berg i ett ganska platt landskap där inget speciellt tycktes ske. Även om landmärkena får sägas vara lite flytande, för plötsligt kan ändrade prioriteringar göra att en dal höjer sig något. Historiens kontinentalplattor rör sig med en rasande hastighet i jämförelse med de geologiska. Vissa datum, 'bergen', tar upp betydligt mer plats än vad som är motiverat av deras tidsmässiga utbredning, och de här socialt utmärkta historiska perioderna är en viktig semiotisk kod (Zerubavel 2003:27). En av de högsta bergskedjorna på den här topografiska kartan är andra världskriget. De åren tillhör mänskligheten allra mest omskrivna och undersökta. Det finns en enorm minnesproduktion i många olika sfärer, genom allt från böcker och filmer till historiska rekonstruktioner, och möjligheterna till omtolkningar tycks nästan oändliga. Under de år som gått sedan krigsslutet har perioden 1941–45 genomgått många faser men det finns också tydliga kontinuiteter – inte minst i den vikt som händelserna tillskrivs.

I det här kapitlet ska jag diskutera några av de förändringar som just det här specifika förflutna har gått igenom sedan åren då händelserna skedde. De har utsatts för en mängd omtolkningar och omskrivningar, men gemensamt för hela perioden är att de alltid har tillskrivits stor vikt.

Förändringen i minnet

Segerdagen har firats sedan krigsslutet, men firandet har under olika perioder sett olika ut. Firandet av segern kan grovt sett delas upp i fyra huvudsakliga faser från krigsslutet fram till idag. Egentligen kan man dock säga att minnesproduktionen började redan under kriget. Historikern Nina Tumarkin (1994) menar att kriget sakraliserades medan det fortfarande pågick. Från krigets första månader härstammar en av de mest kända sångerna, *Svisjennaja vojna* (Heligt krig), och det första museet över kriget öppnades redan 1943 (Merridale 2005).

Militärparader på Röda torget har, med vissa avbrott, sedan krigsslutet varit ett inslag i högtidlighållandet av Segerdagen. Den första segerparaden hölls den 24 juni 1945 på Röda torget. På en dokumentärfilm av den sovjetiska filmstudion TsSDF, mest känd för sina filmer om kriget, kan man se att marken är våt av ett lätt regn och att det trängs paraplyer i åskådarleden. Efter en kort prolog visar filmen hur klockorna i Kreml slår tio och ur Spasskijporten kommer Marskalk Zjukov galopperande på en vit häst och möter paradens kommandör Marskalk Rokossovskij som kommer på en svart häst från andra hållet. De inspekterar trupperna och skriker ut hälsningsfraser som besvaras. Zjukov rider sedan förbi alla trupper, stiger av hästen och beger sig upp för trapporna till Leninmausoleets tak för att hålla tal. I talet, som återges av speakerrösten, riktar sig Zjukov till trupperna, till arbetarna, till kollektivjordbrukarna och intelligentsian. Han deklarerar att det stora fosterländska kriget är över och att Sovjetunionen har uppnått en seger över det fascistiska Tyskland som aldrig tidigare skådats, samt att den som främst bör tackas för denna seger är den store ledaren Stalin. Ledaren själv övervarar paraden från Leninmausoleet, flankerad av de övriga högre sovjetledarna. Sedan marscherar soldater och orkestrar förbi i perfekta fyrkanter följt av militära fordon och stridsvagnar. Ett centralt inslag i filmen är när nazistiska flaggor kastas för Stalins fötter framför mausoleet ackompanjerat av trumslag. Röda torget är dekorerat i röda flaggor. På varuhuset GUM mitt emot mausoleet hänger tre enorma plakater föreställande röda banér varav två pryds av porträtt av Lenin och Stalin.

Detta pampiga framträdande till trots så framhåller Nina Tumarkin att Stalin var angelägen om att lägga kriget bakom sig och att nedtona krigshjältarna. Den första årsdagen 9 maj 1946 var visserligen en helgdag som kombinerade offentliga arrangemang med folkliga, mer informella initiativ, men redan nästa år var segerdagen inte längre en allmän helgdag utan en vanlig arbetsdag (Tumarkin 1994:103–4). Sovjetunionen hade ju drabbats fruktansvärt hårt av kriget, och i tillägg till de stora förlusterna av liv så var landet väldigt förstört. Det är inte särskilt märkligt om den mesta energin var fokuserad på att bygga upp landet igen och återgå till något som liknar en normal tillvaro.

Under de här första åren var också kriget något som i princip alla hade upplevt, om än ur olika perspektiv. Alla var naturligtvis inte frontveteraner, men kriget hade påverkat hela Sovjetunionens befolkning. Det kan också vara värt att påpeka att demobiliseringen inte gick på en natt, utan många soldater fick vänta i upp till 5 år på att få återvända hem. Från 1947–65, skriver Tumarkin, var firandet främst informellt, där veteraner träffades, besökte kyrkogårdar och promenerade. Den enda officiella festlighet som behölls var fyrverkerier i de så kallade hjältestaderna, varav Leningrad alltså

var en, och republikhuvudstäderna på kvällen (Tumarkin 1994:104).

I och med att förhållandet mellan de forna allierade med tiden kom att bli allt sämre, så blev även den officiella sovjetiska hållningen till kriget alltmer påverkad av det kalla kriget. Istället för att kalla den krigstida fienden fascism talades det alltmer om imperialism, och det framställdes som att Sovjetunionen ensamt räddat världen genom att besegra imperialismen och de reaktionära krafterna. Dessutom anklagades de så kallat allierade, USA och Storbritannien, för att ha samarbetat med fienden (Tumarkin 1994:105)

Under Chrusjtjevåren (1953–64) fortsatte 9 maj att vara en vanlig arbetsdag som högtidlighölls med möten på skolor och arbetsplatser och informella samlingar av veteraner och lyckönskningar i stadernas parker, och senare på kvällen fyrverkerier. Tumarkin menar dock att en kult, med ett system av symboler och ritualer, av stora fosterländska kriget var i ett formativt skede. Hon menar att vissa aspekter av det hon kallar symbolmatrisen, som till exempel grundberättelsen och segerbanéret hade fixerats, medan andra som Stalins roll i kriget ännu inte var fastställda. Detta var en tid som kännetecknades av en mängd böcker om kriget, memoarer och romaner, som kunde publiceras när Stalintidens censur lättades lite även om det inte var fritt fram att publicera vad som helst. Det mest kända exemplet från den här tiden är väl Solzjenitsyns *En dag i Ivan Denisovitjs liv* om tillvaron i de sibiriska fånglägren.

Under de här åren försökte man fläta samman den revolutionära traditionen med krigsansträngningen, så att kriget inlemmades i en linjär bolsjevikisk historieskrivning och blev en direkt fortsättning på den revolutionära kampen. Redan få år efter kriget integrerades myten om kriget in i bolsjevikernas berättelse om sig själva, men där berättelsen om revolutionen snarare konstruerades som en spegling av kriget än tvärtom (Weiner 2001:233). Många av de sovjetiska monumenten till revolutionen är faktiskt från efter kriget. Det mest kända är kanske Marsfältet i S:t Petersburg, där monumentet och Sovjetunionens första eviga låga invigdes 1957. Från denna låga är sedan mycket symboliskt de eviga lågor som brinner vid unionens krigsmonument tända.

Lev Gudkov framhåller att under de första åren efter kriget fanns det fortfarande en klyfta mellan det personliga, omedelbara och färskta minnet av kriget och mellan den officiella ”galaversionen” av kriget. I de flesta människors minnen av krigstiden fanns väldigt lite heroism, utan det handlade snarare om vardagsliv, hunger, evakueringar och hårt arbete. Men redan efter 15 år när den första generationen som inte själva slagits i kriget växt upp, så inleddes en process i vilken ”mass representations of the war began to be subjected to an intense matricing process” (Gudkov 2005).

Det var under Brezjneåren (1964–1982) som kulten av kriget kom igång

på allvar. Segerdagen blev åter en allmän helgdag 1965. Under de närmsta två decennierna invigdes massor av monument över kriget över hela Sovjetunionen och minnet av det stora fosterländska kriget intog sin ställning som dominerande nationell myt. Historikern Amir Weiner skriver att tjuugoårsjubileet av segern 1965 markerade en övergång från ett levande till ett historiskt minne av kriget och ett medvetet försök att utveckla en minneskanon och en känsla av avslut (Weiner 2001).

Vid 40-årsjubileet av segern 1985 hade Gorbatsjov endast varit generalsekreterare i några månader, men under åren som följde ledde hans policy om glasnost och perestrojka bland mycket annat till en viss omvärdering av krigserfarenheten. Det var också under de här åren som sökrörelsen kunde bildas då ledning tillslut officiellt erkände att alla soldater inte var begravda. Mot slutat av 1980-talet valde många veteranter att inte längre bära sina medaljer offentligt för att undvika kritik eller göras till åtlöje. Tumarkin beskriver 45-årsjubileet 1990 som kultens svanesång, med ett firande som var betydligt nedtonat jämfört med det fem år tidigare (Tumarkin 1994). Efter Sovjetunionens sammanbrott fortsatte omvärderingen av kriget och ledningen för det självständiga Ryssland letade efter nya former för firandet. Den tidigare versionen av kriget ifrågasattes allt mer och även veteranerna fick sin roll som hjältar och sanningsvittnen ifrågasatta. Under det senaste dryga decenniet har emellertid krigsminnet åter fått en mer enhetlig och officiellt uppbyggd roll. Det började kanske med 50-års jubileet 1995 och sedan dess tycks intresset för kriget och den vikt det tillskrivs bara ha ökat, samtidigt som allt färre av de som själva upplevde kriget finns kvar. Nina Tumarkin beskriver alltså i sin bok från 1994 högtidlighållandet av kriget som något som är på väg att försvinna, men i en artikel från 2003 gör hon en delvis annorlunda tolkning. Där konstaterar hon att samtidigt som det upplevda minnet av stora fosterländska kriget bleknar allteftersom de överlevande dör så lever myten om kriget vidare. Segern i kriget framställs som Sovjetunionens största bedrift och kommer att fortsätta att användas för att legitimera den sovjetiska historien, för att generera nationell stolthet och för att stödja Rysslands försvagade armé (Tumarkin 2003:610).

Även medan kriget pågick flätades det samman med kommunismen och deras respektive symbolik användes för att förstärka varandra. Vid årsdagen för revolutionen 7 november 1941 ordnades en storslagen parad på Röda torget från vilken soldaterna marscherade rakt ut till fronten för att försvara den sovjetiska huvudstaden mot de nazistiska angriparna. En intressant vridning på detta är att hösten 2010 så hölls 7 november en parad på Röda torget till minne av paraden som hölls på revolutionsdagen 7 november 1941 från vilken soldaterna gick rakt ut till fronten. I ryska kanal 1:s nyhetssändning på kvällen hölls ett långt inslag från paraden – utan att man med ett enda ord nämnde vilken betydelse den 7 november hade eller

varför det alls ordnades en parad just då 1941! I det postsovjetiska Ryssland måste istället kriget kopplas loss från revolutionen så mycket som det bara är möjligt. Den känsla av överklighet jag upplevde där framför tv:n när jag såg inslaget delades troligen av historikern Sean Guillory som i ett blogginlägg konstaterar att stora fosterländska kriget i och med detta gick från ”adoration to absurdity”. Han skriver att stora fosterländska kriget tydligen har blivit det enda idiom genom vilket den sovjetiska historien kan uttryckas (Guillory 2010).

Den sovjetiska krigskulten

Det är alltså i samband med 20-årsjubileet av krigsslutet som man kan säga att en fullfjädrad krigskult har utvecklats i Sovjetunionen, och segerdagen blev åter en allmän helgdag 1965 vilket den har fortsatt att vara sedan dess. Att just Brezjnev tagit över kontrollen av kommunistpartiet något år tidigare är kanske ingen tillfällighet. Han spelade gärna på sina (enligt vissa bedömare egentligen ganska blygsamma) krigserfarenheter och tilldelades utmärkelsen Sovjetunionens hjälte inte mindre än fyra gånger. Å andra sidan är det ur ett internationellt perspektiv inget anmärkningsvärt i att det tar tid innan en minneskanon etableras (jfr t.ex. Thomson (1994) om Anzac i Australien). Under de två följande decennierna, även kända som stagnationen, pågick en intensiv monumentalisering. Åren efter 20-årsjubileet började monumentet till den okända soldaten ta form invid Kremlmuren. I december 1966, vid 25-årsdagen av slaget om Moskva, hade kvarlevorna från en okänd soldat grävts fram från en massgrav 41 kilometer bort, platsen för Sovjetunionens första framgångsrika motoffensiv, och ombegravdes med militära hedersbetygelser. Själva monumentet, ganska sparsmakat i röd sten, invigdes den 8 maj 1967. Klockan 9:45 tändes den eviga lågan med en flamma som tänts från Marsfältet i Leningrad. Nina Tumarkin har påpekat att den eviga lågan hade en viktig roll i sovjetisk mytologi eftersom den på samma gång förde krig mot traditionell religion och ville försöka fånga en disparat befolknings hjärtan. Lågan, som haft en viktig roll i traditionell rysk tillbedjan, blev redan tidigt en viktigt symbol i de sovjetiska sekulära ritualerna. Lågan blev den huvudsakliga symbolen för det heliga. Den ansågs vara tidlös och kunna förstås av alla. Eld har varit en viktig symbol även i annat än kyrkliga sammanhang. Ett världsberömt exempel är den olympiska elden som står för styrka, rörelse och liv (Tumarkin 1994:126). Lågan är också en öppen symbol, till vilken olika tolkningar kan fästas. Det sägs t.ex. att många av offren för stalintidens terror använde krigsmonument för att hedra sina döda och få utlopp för sin sorg (se tex. Merridale (1999)).

Benedict Anderson (1991) för fram just den okända soldatens grav som ett huvudexempel på hur krig, offer och förluster än intimt förbundna med nationalismen. Anderson menar att det finns ingen anledning att säga vad det är för soldat som vilar i graven, för vad skulle de annars kunna vara än en soldat från det egna landet? Det förlutna som en gemensam identifikationsskapare gör att de historiska myterna är en av nationalismens viktigaste beståndsdelar. De formar den samtida uppfattningen om nationen. Nationalismens historiska myter har också en koppling till religion, i det att nationalism kanske bättre jämförs med religion än med politiska ideologier. Nina Tumarkin skriver om sakraliseringen av kriget som en del av kulten kring stora fosterländska kriget. Anderson baserar sin klassificering av nationalism med religion främst på dess besatthet av död och odödlighet. Han skriver att de traditionella religionernas största styrka är att de sylesätter sig med frågor om människans plats i universum, om livets villkor och existensens varför. De evolutionära/progressiva tankeystemen har, menar Anderson, sin största svaghet i att de besvarar alla sådana frågor med "otålig tystnad" (Anderson 1991:10). Upplysningen förde med sig sitt eget moderna mörker: "With the ebbing of religious belief, the suffering which belief in part composed did not disappear" (Anderson 1991:11).

Vad Anderson är mest fascinerad av är hur människor inte bara dödar, utan även ger sina liv, för nationen. För att kunna förstå hur nationalism kan leda till sådana enorma offer måste man påminna sig om att nationen först och främst inger kärlek, vilket kan ses i musik, konst och litteratur. Men varifrån kommer denna kärlek? En viktig aspekt av nationen menar Anderson, är att den är given. Precis som din familj (släktskap är en annan viktig nationalistisk metafor) har du inte valt den själv, utan den betraktas därför som något naturligt (Anderson 1991:141-44). (Här kan man kanske anmärka att det därför bör vara ännu ädlare att älska ett dåligt land.) Det egalitära, jämlika är en annan viktig aspekt av nationalismen. Det är en sammanhållning som går tvärs igenom till exempel klass. Anderson pratar om det som "horisontellt". Han menar att nationen uppfattas alltid som en djup, horisontell gemenskap, och det är det här broderskapet som enligt Anderson är skälet att så många miljoner människor de senaste seklerna inte bara har dödat, utan villigt dött, för som han uttrycker det sådana begränsade föreställningar (Anderson 1991:7).

Krig är ofta centrala i nationalistiska myter. Socialantropologen Bruce Kapferer skriver att krig anses vara en prövning av den nationell kvalitén. Det kan avslöja det artificiella och falska och exponerar, på gott och ont, den "sanna" personen bakom den sociala masken (Kapferer 1988:187). I en så starkt ideologiserad stat som Sovjetunionen fanns det andra element. Det var inte bara för fosterlandet, utan också för kommunismen man kämpade. Det finns andra ideologiska övertoner än de rent nationella, och på ett

internationellt plan får de sovjetiska krigsansträngningarna sin legitimitet i det att de gav sina liv för ett Europa fritt från nazism. Kriget visade på de nationella kvaliteterna, det visade ett folk som växte med uppgiften och framställer nu en generation i ett annat moraliskt ljus. ”Skulle dagens petersburgare kunna klara av det som Leningrad gjorde 1941–44?” var en fråga som debatterades bland annat i petersburgsversionen av radiokanalen *Echo Moskvy* i samband med årsdagen av belägringens upphävande 27 januari 2011. De flesta av dem som sa sin mening trodde inte det, och diskussionen flöt ut utanför programmet och återberättades för mig av flera personer som också de mestadels instämde i denna negativa värderingen av nutiden även om det i ett sällskap utbröt häftig debatt om man alls kunde göra sådana jämförelser.

Innan kriget skulle nå den roll det har idag skulle det dock komma en ganska omvälvande period. Den sovjetiska krigskulten kan sägas kulminera med 40-årsjubileet 1985. Tumarkin beskriver firandet 1985 som ”The last Hurrah”, det var den sista gången ett jubileum firades så storslaget sovjetiskt och det sista jubileet där en stor mängd veteraner fortfarande var i livet. Det svulstiga firandet till trots, var det inte möjligt att skämta om det, som det varit om Leninjubileet tidigare, eftersom man då också gjorde narr av själva krigserfarenheten. Men hon menar ändå att kulten till slut började ge närmast motsatt effekt, genom att uppväxande generationer fick den nertryckt i halsen blev kriget för dem bara tom propaganda, långtråkiga hedersvakter och meningslösa ritualer (Tumarkin 1994). I sin studie av vad han kallar den sista sovjetgenerationen framhåller Alexei Yurchak att under Sovjetunionens senare år blev de ideologiska representationerna, i form av dokument, tal, ritualer, slagord, affischer etc, alltmer normaliserade och förutsägbara. De stelnade till sin form och den här standardiseringen pågick gradvis från 1950-talet och framåt. Det här gjorde att detta alltmer endast hade mening som form, och att den innehållsliga dimensionen alltmer minskade i betydelse (Yurchak 2005).

Sönderfallet

Till jubileet 1985 hade en ny generalsekreterare just tillträtt, och under åren fram till det sista sovjetiska jubileet 1990 hade Michail Gorbatsjov hunnit göra ett ordentligt avtryck. Det var en stat i upplösning som gjorde sig redo för att fira segerns 45-årsdag. Jubileet var visserligen nedtonat jämfört med tidigare firanden, men segerdagen var fortfarande en högtid med stor folklig uppslutning. Tumarkin antyder att dagen blivit en respit från det kaos och den osäkerhet som människor upplevde de omgavs av, och kanske också en nostalgi för svunnen storhet redan då. Segerdagen är det enda vi har kvar

och ingen ska kunna ta det från oss, framhöll till exempel en av hennes vänner (Tumarkin 1994:201).

Under den första post-sovjetiska segerdagen 1992 hängde varken stadsstyret eller den federala regeringen upp en enda röd flagga i Moskva. Det nya Rysslands president Jeltsin försökte ge firandet en mer informell karaktär. Det hölls ingen stor parad varken på Röda torget eller i de andra större städerna, vilket varit ett årligt inslag i firandet sedan 1960-talet. Jeltsin lade istället ner en krans på den okända soldatens grav och minglade med veteranerna i Gorkij park. Anna Krylova menar att veteranerna inför firandet 1992 hånades och beskrevs som den gamla regimens hantlangare. Deras dekorationer kallades för leksaker och de liknades vid julgranar. De beskrevs som "så kallade" hjältar och jämfördes med mentalsjuka i tidningsrapporter. Det förekom också fysiska attacker och veteraner beskylldes av unga människor för att vara förslavare snarare än befriare (Krylova 2004:85), vilket måste ha varit en chock för många. På det tidiga 1990-talet var krigsregalia från sovjettiden som banér, flaggor, medaljer och uniformer inte lägre oproblematiska symboler för segern över Nazityskland, utan de kom också att symbolisera olika tolkningar av Sovjetunionen, och hänsynslöst förtryck från staten (Krylova 2004:87). I processen att omvärdera sovjettiden var segern 1945 inte längre den självklara källa till självkänsla, stolthet och storhet den fungerat som under nästan ett halvt sekel, utan istället framställdes den allt oftare i negativt ljus.

Processen har ibland beskrivits som en privatisering av historien, bland annat av antropologen Jennifer Dickinson (1995) som har undersökt hur människor som överlevt belägringen av Leningrad fick sina historier omvärderade och ifrågasatta under 1990-talets första år. Det muntliga tradelandet av ögonvittnesskildringar hade haft en central roll i den sovjetiska historieförmedlingen, och denna sovjetiska uppburenhet blev nu en belastning som bidrog till den förändrade attityden mot veteranerna. Dickinson vittnar om hur detta ifrågasättande var mycket smärtsamt för många människor. Hon visar hur många veteraner omformulerade sina berättelser, bland annat genom att inkludera teman som tidigare varit tabu under sovjettiden, för att nå ut i den nya tiden (Dickinson 1995).

På segerdagen 1992 kom tusentals veteraner från hela Ryssland till Moskva, precis som på sovjettiden. De samlades på gator och torg för att försvara sin version av kriget och historien och spela ut den i stadsrummet som de under flera timmar färgade rött med färg och banér (Krylova 2004:89). Slutmålet för deras manifestation var den okände soldatens grav i Alexanderträdgården alldeles invid Kremlmuren, ett monument som var veteranernas huvudsakliga samlingsplats och symbol under 1990-talet. För första gången på de tjugofem år som monumentet funnits kom veteranerna 1992 dit för att sörja inte bara sina döda kamrater utan också den upp-

levda devalueringen av deras seger och liv, skriver Krylova, och citerar en journalist som konstaterar att på ytan tycks allt vara som vanligt vid den okände soldatens grav med ändlösa rader av blommor, men veteranerna är förvirrade och nedstämda (Krylova 2004:91). Krylova menar att redan 1993 började åter viss sympati visas mot veteranerna, och yngre människor började delta i marscherna för att ge veteranerna och/eller deras bild av historien sitt stöd. Hon menar att för de i fyrtio- eller femtioårsåldern som deltog så handlade det inte bara om att försvara veteranerna utan också deras seger med allt vad den innebar: kommunismen, den Sovjetiska staten och dess historiska relevans. Många identifierade sina egna post-sovjetiska ekonomiska (och andra) svårigheter med veteranernas öde. Veteranerna hade inte bara fått sin historiska position ifrågasatt, utan de var också de som drabbades hårdast av de ekonomiska omstruktureringarna efter Sovjetunionens fall (Krylova 2004:91).

Kommunistpartiet hade hela tiden framställt sig som de som stod på veteranernas sida, men fram mot mitten av 1990-talet började även Jeltsinsidan utnyttja segern för egna politiska syften. De försökte framställa segern som ett hjältedåd som folket inte fått njuta frukterna av och framhöll att segern hade stulits från folket av det sovjetiska systemet. Man tonade ner de sovjetiska aspekterna och ersatte detta med rysk patriotism, och försökte få kontinuitet till det ryska imperiet. Den nya berättelsen lyfte ut soldaten från sitt sovjetiska sammanhang och framställde honom istället som en företrädare för det nu mindre politiskt känsliga ryska imperiet och dess närmast transhistoriska styrka. Hjältemod, patriotism och offer förstärktes av ortodoxt kristna motiv och beskrevs som inneboende *ryska* kvaliteter som hade överlevt sovjettiden. Under Boris Jeltsins ledning hade Ryssland återställts till sin rätta historiska kurs 1991, och först nu kunde segens verkliga potential uppfyllas (Krylova 2004:96).

I blandningen av patriotism och offer finns den religiösa dimension som Anderson påpekat är central för nationalismen. När Sovjetimperiet fallit kunde den helighet som funnits där hela tiden också kläs i uttalat kristna termer, vilket inte hade varit möjligt i en ateistisk stat. Det som gjordes var alltså att behålla stora delar av berättelsen men placera den i ett ideologiskt sammanhang som var mer passande för den nuvarande politiska ledningen. Hjältemod, patriotism och offer är kvaliteter som är gångbara i många sammanhang. Kathleen E. Smith betonar hur oppositionen under första halvan av 1990-talet försökte dra växlar på det stora folkliga stödet för segerdagen och organiserade sina egna firanden, vilket presidentadministrationen så småningom insåg kunde vara skadligt för dem och till 50-årsjubileet 1995 ordnade man åter ett storskaligt officiellt firande (Smith 2002). Krylova beskriver det dock som att det 1995 var två nationer som firade två högtider. Det ena, det officiella firandet visade på denna "ryska"

version av segern. Det andra framhöll de röda fanorna och det sovjetiska i segern. De menade att man med nya tolkningar och monument försökte stjäla "deras" seger (Krylova 2004:99).

Kultens återkomst

Den period då kriget verkligen ifrågasattes var alltså ganska kortvarig. Till 50-årsjubileet invigdes det stora segerparkskomplexet i Poklonnaja-höjden i Moskva, vilket varit planerat sedan många år tillbaka. Den nya tiden reflekteras dock i att parkens skulpturer av Zurab Tsereteli är av en annan genre än sovjettidens monument. De har religiösa övertoner och framställer segern som rysk snarare än sovjetisk. (För en utförligare diskussion om detta, se Grant (2001)) Under 50-årsjubileet deltog USA:s dåvarande president Clinton i delar av firandet, vilket sågs som ett erkännande av Sovjetunionens enorma förluster under kriget, och stod i skarp kontrast till Reagans högtidlighållande av 40-årsjubileet där han besökte en militärkyrkogård i Bitburg, Tyskland (Tumarkin 2003:609).

In på det nya millenniet har firandet åter blivit mer storslaget och mer likt hur det en gång var. Lev Gudkov framhåller att idag (hans artikel är från 2005) utgör andra världskriget temat för mellan 6-8 procent av all sändningstid på tv i Ryssland. Det är gamla sovjetiska filmer eller program om kriget nästan varje dag. Siffrorna stiger markant i samband med årsdagarna av minnesvärda händelser i kriget, såsom slaget vid Stalingrad, befrielsen av Leningrad, slaget vid Kursk och naturligtvis allra mest i samband med segerdagen i maj (Gudkov 2005).

Firandet de senaste åren liknar mer beskrivningarna av firandet under sovjettiden än beskrivningarna av firandet på 1990-talet. Försöken att inlemma segern i en "rysk tradition" som Jeltsin gjorde tycks vara helt övergivna. Det är nu inget tvivel om att det är Sovjetunionen som är segrarmakten. Det handlar inte längre om att bryta med det förflutna, utan det sovjetiska har inkorporerats i det post-sovjetiska Ryssland. Man tycks ha kommit ett helt varv i synen på Sovjetunionen. Klas-Göran Karlsson konstaterar att i den nya officiella kulten av stora fosterländska kriget har Sovjetunionen den dubbla rollen som offer och segrare, och de aspekter av krigsansträngningen som byggde på terror och lägerarbete är nedstystade (Karlsson 2005:133).

Den syn på kriget som varit tydligast i samband med segerdagsfirandet under 2000-talet är påfallande lik brezjnevtidens, men det finns naturligtvis viktiga skillnader som främst rör synen på de västliga allierade och kommunistpartiet. Det är inte minst värt att notera det stora internationella inslaget som det storslagna firandet av 60-årsjubileet hade när Putin hade

bjudit in 60-talet stats- och regeringschefer till Moskva, och i firandet av 65-årsjubileet deltog till och med trupper från de krigstida allierade i den stora segerparaden på Röda torget. Andreas Langenohl diskuterar hur minnet av kriget har blivit internationaliserat, och tar som exempel statsbesöken i samband med dagen D 2004 och segerdagen 2005. Det diplomatiska protokollet och spelet kring den här typen av minnesfiranden, t.ex. vem som kan bjuda in och vilka som ska bjudas in, är en viktig del av det internationella krigsminnet. Langenohl menar att EU-utvidgningen 2004, då unionens gränser flyttades österut, innebar en vilja hos de västeuropeiska ledarna att säkerställa goda relationer med Ryssland och att högtidlighållanden av viktiga datum från andra världskriget blev en del av det arbetet.

Att Tysklands förbundskansler Gerhard Schröder står på hedersläktaren 9 maj 2005 visar på i vilken riktning utvecklingen gått. Tio år tidigare hade Helmut Kohl som då innehade ämbetet tackat nej till att delta i högtidlighållanden med motiveringen att han inte ville fira händelser som kostat många tyskar livet. Även i Ryssland, menar Langenohl, har det funnits starkt stöd för att högtidlighålla kriget tillsammans med den forna fienden (Langenohl 2005). Några dagar före segerdagen 2005 publicerade tabloiden *Komsomolskaja Pravda* en artikel av Schröder om freden och framtiden där han skriver att inget land fick betala så dyrt för segern över Hitler som Sovjetunionen. Hans utgångspunkt är att Tyskland inte ser utgången av andra världskriget som en förlust utan som en befrielse och att det är en stor ära att ha blivit inbjuden till Moskva. Det visar, skriver han, att det finns en tilltro till det tyska folket och att tidigare fiender blivit vänner och partners. Därför är det viktigt att bygga fredliga relationer och arbeta för att det förflutnas hemskheter inte upprepas. I anslutning till segerdagsfirandet anordnades också ett toppmöte mellan EU och Ryssland 10 maj 2005.²

Internationaliseringen innebär dock att man måste få enighet om en gemensam version av kriget, och en ensidig inkorporering av Ryssland i det internationella minneskontexten motsätts på grund av det traditionella högtidlighållande av stora fosterländska kriget. För Ryssland har det varit nödvändigt att markera sin speciella roll även i sammanhanget av internationella ceremonier. Att acceptera det västerländska versionen vore att symboliskt degradera Sovjetunionens och Rysslands insatser (Langenohl 2005). Sovjetunionen och efterföljarstaten Ryssland har under många år byggt upp sin egen tolkning av krigshändelserna, och som jag tidigare nämnt baserar den sig i stor utsträckning på övertygelsen att inget folk led mer än det sovjetiska. Krigsinsatsen var Sovjetunionens stora bidrag

²Gerhard Schröder, 'Gerhard Schröder. My prosjim prosjtjenija za stradanija, pritjennye russkumo nardou i drugim narodam' *Komsomolskaja Pravda* 6.5.2005.

till mänskligheten, och det finns en bitterhet över vad man anser vara otillräckligt erkännande av detta från västerländskt håll. Om Ryssland helt ska kunna inkorporeras i ett internationaliserat minne krävs förmodligen dels att den sovjetiska grundberättelsen om kriget ytterligare modifieras, dels att det västerländska krigsminnet ändras så att Sovjetunionen får en mer framträdande roll.

För Ryssland handlar hoten mot den stora berättelsen inte längre i så stor utsträckning om antisovjetisk kritik inom landet, utan de kommer utifrån. Tidigare landsmän från forna sovjetrepubliker för t.o.m. fram att hela den rysk-sovjetiska bilden av kriget är felaktig. Statscheferna från Estland, Lettland och Georgien uteblev t.ex. från firandet i Moskva 2005. Sovjetunionen och krigsinsatserna hänger nära ihop. Att kalla sovjettiden för ockupation tar ifrån veteranerna deras roll som befriare. Det faktum att många i till exempel Baltikum slogs mot Sovjetunionen lyfts fram i medierapporteringen, och försvaret mot anklagelser på ockupation blir motanklagelser om nazism. Under de år som gått sedan 2005 har dessa motsättningar förblivit tydliga, vilket inte minst kom fram genom tumultet kring den sovjetiska statyn Bronssoldaten i Tallinn våren 2007. När estniska myndigheter ville flytta detta minnesmärke, som också är en grav, från centrala Tallinn till en kyrkogård i stadens utkanter väckte detta mycket starka reaktioner, särskild bland Estlands stora ryska minoritet. Under veckor innan flytten bildade människor nattetid kedja runt bronssoldaten för att slå vakt om sin version av historien. De misslyckades, och i kravallerna som följde på statyflyttandet dödades en person. Reaktionerna från Ryssland var mycket starka. Ungdomsförbundet Nasji gjorde aktioner vid Estlands ambassad i Moskva och det uppmanades till bojkott av estniska varor, bland annat i tabloiden Komsomolskaja pravda. Relationerna mellan Ryssland och Estland var redan innan detta ansträngda, och dåtiden och nutiden blandas samman när det i rapporteringen talas om hur den ryska minoriteten i Estland behandlas och om hur ester som slogs med nazisterna hyllas.³

Det sovjetiska och postsovjetiska

Även om firandet 2005 på många sätt verkar ha mer gemensamt med Brezjnevtiden än med 1990-talet, så är det en alltför grov förenkling att kalla det en re-sovjetisering. Den sovjetiska berättelsen har aldrig försvunnit, även om den under en period starkt ifrågasattes. Men framför allt betyder inte de sovjetiska symboler som pryder segerdagsfirandet samma sak som

³Jag gjorde hösten 2007 en genomgång av Rysslands största dagstidning Komsomolskaja pravdas rapportering om Bronssoldaten. Denna finns inte publicerad, men om någon önskar ta del av den går det bra att kontakta mig.

de gjorde då. Deras betydelse har ändrats och förskjutits över tid. Även om kärnan i den sovjetiska berättelsen kan sägas vara intakt, har det skett ändringar runt omkring – kommunistisk ideologi har skalats av och delar av det samhälle som segern var en del av ifrågasätts. Det framhålls att det var en seger trots, snarare än tack vare, Stalin. Kvar finns framförallt folkets hjältedåd och uppoffring.

Att segerdagen blivit till just som en sovjetisk högtid är kanske inte oviktigt i sammanhanget. Christel Lane (1981) har studerat hur Sovjetunionen använde ritualer för att forma medborgarna och utveckla samhället i den riktning man önskade. Segerdagen är numera en av få sovjetiska högtider som fortfarande firas, kanske den enda. Den ryska historikern Alexander Grossman har kallat 9 maj den enda dagen då det sovjetiska kommunistpartiets uppfattning överensstämde med människors personliga erfarenhet (citerad i Karl 2005). Tidigare utgjorde den tillsammans med första maj och revolutionsdagen den 7 november en trojka av politiska masshögtider. Första maj är fortfarande en helgdag (som numera även firar våren och inte bara arbetarna) och även om de mest inbitna fortfarande demonstrerar, är det långt från sovjettidens massdemonstrationer med obligatoriskt deltagande. Revolutionsdagen är inte ens helgdag längre, den är ersatt av nationella enighetsdagen den 4 november som firar slutet på den så kallade stora oredan på 1600-talet. Det är en nyinstiftad högtid som speglar hur sovjettiden blandas med det tidigare imperiet i bilden av det nya Ryssland.

Lane framhåller att dessa tre högtider var exempel på olika traditioner. Revolutionsdagen är en rituell manifestation av just den revolutionära, första maj av arbetartraditionen (det är ju inte heller någon specifikt sovjetisk högtid). Segerdagen, menar hon, är den viktigaste högtiden i den militärpatriotiska traditionen. Segerdagen skiljde sig på sovjettiden från de två andra masspolitiska högtiderna genom att den formella sidan av högtiden, de offentliga ritualerna, var mer decentraliserade och skedde på en mer blygsam skala än vad som var fallet på första maj eller revolutionsdagen. I jämförelse verkar de nästan återhållsamma, skriver Lane, och framhåller att istället var den informella sidan av högtiden mycket mer utvecklad, såsom att besöka stupade familjemedlemars gravar eller äldre släktingar (Lane 1981:143).

Eftersom de båda högtiderna inte längre firas på det sättet, är det kanske ingen vild gissning att segerdagen antingen övertagit en del av dess pompa och formalitet eller att den åtminstone verkar ha gjort det då jämförelsematerialet uteblir. Men de storslagna inslagen till trots så spelar det informella och personliga stor roll i firandet. Även om de med ökande tidsavstånd blir allt färre finns det fortfarande många människor i det som en gång var Sovjetunionen med egna minnen av kriget, och de enorma förlusterna gör att det i princip inte finns någon familj som inte

förlorade någon i kriget. Samtidigt utgör de offentliga arrangemangen en stor del av firandet.

Utskiljandet av olika epoker gör inte bara att vissa är mer uppmärksammade än andra, utan sättet som de omskrivs på blir nästan mytiskt. En aspekt av myter som är nära förbunden med deras religiösa dimension är mytisk tid. Ett av Eriksens exempel är afrikanska förfäder som tillskillnad från levande människor inte blir äldre, de äter inte, de sover inte och har ingen sexualitet. Det är fastfrusna utanför tiden. Genom att åberopa den mytiska tiden sammanför de alltså den sakrala närmast tidlösa tiden med den mekaniskt verkliga (Eriksen 1996:47). Trots att dessa veteraner är verkliga människor av kött och blod så kan man se en sådan aspekt i stora fosterländska kriget. Det blir ett händelseförlopp som lever parallellt med nutiden, som en egen tidsålder. Veteranerna återutför sina hjältedåd från 60–65 år sedan, evigt unga och kraftfulla.

Under åren som gått sedan krigsslutet har synen på det förflutna varit ständigt skiftande och anpassats för att passa nutidens behov. Att synen på historien skiftar är naturligtvis inget unikt för Sovjetunionen, men denna stat var extrem i hur starka svängningarna var och i insisterandet att inga förändringar egentligen skett. Krigsminnet har alltså gått igenom ett antal faser sedan 1945. Redan medan det pågick gjordes försök att sakralisera och etablera en minneskanon, men omedelbart efter kriget var dock den övergripande inriktningen att försöka gå vidare och lägga kriget bakom sig. Sovjetunionen hade drabbats hårt, stora delar av landet var förstört och återuppbyggnaden krävde stora anstängningar. De påföljande åren karaktäriserades av en vilja att lägga kriget bakom sig. I och med det kalla kriget och att förhållandet mellan Sovjetunionen och de forna allierade blev allt sämre påverkades också synen på kriget. Under 1950-talet byggdes ett stort antal minnesmärken till revolutionen runt om i Sovjetunionen som etablerade en kontinuitet mellan revolutionen och det stora fosterländska kriget. Det var till 20-årsjubileet 1965 som segerdagen åter blev en allmän helgdag och vad som kan kallas en sovjetisk kult etablerades. De följande två decennierna präglades av krigsminnets höga status och memorialisering i form av monumentbyggande över hela unionen. Stora fosterländska kriget intog sin ställning som dominerande nationell myt. Under andra halvan av 1980-talet kom i och med *glasnost* delar av krigsmyten precis som så mycket annat att ifrågasättas, och även veteranerna fick sin roll som hjältar och sanningsvittnen ifrågasatta. Det var under den här perioden som sökrörelsen som ju genom sin verksamhet ifrågasatte tidigare sovjetiska sanningar kunde bildas.

Under Rysslands första år kan krigsminnet sägas ha nått sin bottennotering, och mycket av den officiella pampigheten var borta. Men firandet försvann aldrig helt, utan fortsatte under mer inofficiella former och redan

efter några få år var paraderna tillbaka. Sedan mitten på 1990-talet har kriget åter fått allt högre officiell status även om den ideologiska tyngdpunkten flyttas bort från kommunismen mot det ryska i segern. På senare år har även det sovjetiska i segern återkommit i någon mån, och sedan 2008 är till och med *teknika* tillbaka i paradererna som är väl så pampiga som på sovjettiden. Även om dagens högtidlighållande av kriget har många likheter med sovjettidens och det inte längre är någon tvekan om att det är Sovjetunionen som var segrarmakten så finns det också stora skillnader. Inte minst rör detta förhållandet till de västliga allierade och det numera stora internationella inslaget i jubileumsfiranden som hade varit otänkbara på Sovjettiden. Precis som på sovjettiden har segerdagen fortfarande en dubbel karaktär som både personlig och officiell högtid, men det är mycket möjligt att den personliga sidan kommer att minska i betydelse allteftersom krigsgenerationen försvinner.

En annan stor skillnad är att sådant som inte kunde sägas då kan sägas nu, även om det fortfarande talas tyst om terror, lägerarbete, och förbrytelser av Röda armén. Sökrörelsen är ett exempel på detta, och i kommande kapitel ska det som trots krigets höga officiella status inte var en del av dess högtidlighållande – kvarlevorna som ligger kvar på slagfälten – behandlas. På sovjettiden byggdes storslagna monument till hjältarna, men deras kvarlevor fick ligga kvar i skogarna och på mossarna och många av de besjungna okända soldaterna hade faktiskt kunnat få namn.

Sökrörelsen riktar dock minst lika mycket kritik mot dagens makthavare som mot gårdagens, och det storslagna firandet av segerdagen är en kontrast mot det smutsiga grävandet. I nästa kapitel ska de rituella formerna och nutidens offentliga högtidlighållande av krigsminnet diskuteras vidare eftersom det är mot den bakgrunden sökförbanden arbetar, och i det sammanhanget som även sökrörelsens offentliga arrangemang sker. Det ritualiserade handlandet knyter an till föreställningen om kriget som heligt. Segerdagen var helig tid, menar Tumarkin, och framhåller den årliga närvaron av de krigsdödas kollektiva ande och den förnyade kraften för deras anhöriga. I tillägg till helig tid, krävde krigskulten även helig plats och heliga föremål (Tumarkin 1994:136). I nästa kapitel ska vi se hur människor möts i rituellt utskiljda platser och tider för att högtidlighålla krigsminnet. Genom ritualer kan man närma sig den mytiska tiden, de skapar ”a moment in and out of time”, som Turner uttryckte det.

Kapitel 4

Att högtidlighålla kriget

Den 28 april ska Minnesvakten för hela Ryssland öppnas officiellt vid Dioramat i Kirovsk. Där inne på museet, som ligger inklämt under motorvägen M18, kan man beskåda en modell över genombrytningen av belägringen, som skedde här i trakterna även om varken staden Kirovsk (grundad 1953 och administrativt center för det område där mycket av sökarbetet sker) eller motorvägen fanns då. Om den högtidliga öppningsceremonin har det informerats i flera dagar, för minnesvakten är trots att den inte blivit ordentligt invigd redan igång. Alla förband som deltar i Sinjavino/Gajtolovo expeditionen har strängt förmanats av expeditionsledaren Michail Avdejev att delta. Det är ett tiotal förband som har sina läger i närheten av den utplånade byn Gajtolovo och ytterligare några har sina vid minnesplatsen på Sinjavinohöjderna en knapp mil bort. ”Bara *dnevalnyj* får vara kvar i lägret! Alla andra måste möta upp i paraduniform”, instruerar Michail Avdejev på kommandörsmötet kvällen innan. Det muttras missnöjt bland de församlade. Officiell invigning och konsert efteråt – när ska vi hinna arbeta?

Bussar ska komma och hämta alla förband från Gajtolovo vid minnesmärket Tranorna ute vid stora vägen Kirovsk-Mga klockan 10 nästa morgon. Det är skäl för ytterligare missnöje: det är 5 km att gå dit längs en dammig grusväg som går utmed de stora kraftledningarna. ”Jag vet, men chaufförerna vägrar att komma hit”, försvarar sig Michail Avdejev, ”de säger att vägen är för dålig”. Det muttras om att vägen minsann inte är så dålig men saken är redan avgjord. Så en timme innan bussen ska gå traskar vi iväg, Alexander, Anna och jag. Det är en torsdag, och det är bara fyra personer i Ingrijas läger. Vladislav lämnas kvar som *dnevalnyj*. På Dioramat ska förstärkning från stan anlända, men Jevgenij Vasiljevitj föreläser på morgonen så de lär inte komma förrän precis innan invigningen ska börja klockan 12. Vi är där redan halv elva, för det är inte mer än

tio minuters bussfärd från Tranorna till Kirovsk, och ingen förstår riktigt varför bussarna skulle hämta oss så tidigt.

Vi går ner till Neva för att tvätta bort dammet från kängorna. Sätter oss under bron och tittar på isen som kommer från Ladoga. ”Är du säker på att det inte börjar förrän 12?”, undrar Anna och går iväg för att rekognoscera. ”Alla är uppställda och väntar på Ingrija” skämtar hon när hon kommer tillbaka. Det är inget på gång än. ”Det är som på 1 maj förr” säger Alexander, ”alla samlas långt innan så att de kan supa innan demonstrationen börjar. Jag minns hur det var, pappa tog med mig. Fast han söp inte.” ”De tog med mig också” säger Anna som är några år yngre. ”Fast jag hann inte vara med i pionjärerna eller ens *oktiabrjata*. Min generation var den första som inte hann.” ”Jag var både pionjär och oktiabrjata”, säger Alexander. ”Komsomol?” frågar Anna varpå Alexander förnärmat undrar hur gammal hon tror att han är egentligen.¹

Så sitter vi där i solen en god stund innan vi går tillbaka till Dioramat. Vi rullar ut våra flaggor: Ingrijas grönvita och en röd. Vladislav och jag hade som vår främsta uppgift när vi blev ensamma i lägret att ordna flaggstänger. Använd *olcha* instruerar Jevgenij Vasiljevitch, det ger bäst resultat och blir inte rött. Ingen av oss vet hur träslagets *olcha* ser ut, vilket vi inte vill erkänna för kommandörerna. Vi försöker ta reda på det genom wikipedia på telefonen, men teckningarna över blad och kottar är ändå till föga hjälp när träden om våren alla är lika grå och utslagna. Vi gissar så gott vi kan och tillverkar våra flaggstänger.

”Fyra i första ledet”, beordras det, men vi är ju bara tre. Strax före tolv dyker vår förstärkning upp med andan i halsen. Aleksej som är tjugisitt uniformsklädd puffas fram att hålla flagga. Det hela drar igång. Alexander ger tecken till Aleksej och de ställer sig genast i paradställning med flaggorna, med vänsterarmen i en rak krok. Lättheten och automatiken som finns i rörelsen tyder på vana, de har båda militär erfarenhet. Invigningen leds av Valentina Bobrova från den regionala sökförbandsorganisationen. Hon börjar med att läsa dikter och så presenterar hon talarna, en efter en. Det är inte några riktiga högdjur, det är mestadels tjänstemän från distriktet och länet ansvariga för ungdomsfrågor – sökverksamheten räknas till deras ansvarsområde. Det blir många tal och det kommenteras halvkvävt runtomkring mig. Någon muttrar att den där siffran stämmer inte, någon annan himlar med ögonen åt vackra ord från myndigheter som man upplever annars i bästa fall är ointresserade och i värsta fall ställer till besvär. Den enda av talarna jag känner igen sedan tidigare är fader Vjatjeslav som

¹ *Oktiabrjata* skulle fritt kunna översättas till Revolutionens barn (mer bokstavligt oktoberungarna) och var en kommunistisk ungdomsorganisation för 7–9-åringar. Nästa steg för de lite äldre barnen var Pionjärerna och sedan fanns Komsomol för dem över 14.

brukar hålla i begravningarna på Sinjavinohöjderna. Efter en tyst minut släpps vita ballonger upp i skyn.

Den tysta minuten ackompanjeras som tysta minuter här oftast gör av tickanden, som tycks räkna sekunderna. Det är ljudet av den metronom som under belägringen av Leningrad användes som ett flygvarningssystem. Om det var fara å färde ökade frekvensen intensivt, men om allt var lugnt slog den 50–55 slag per sekund. Metronomen sändes över radio och ofta fanns det inget annat program. Runt om i staden satt människor isolerade i sina lägenheter och lyssnade på vad som har kallats den belägrade stadens hjärtljud. Efter den tysta minuten läggs det ned blommor till en av stridsvagnarna som står uppställda framför Dioramat. Fanbärarna tågar iväg och den officiella delen slutar. Det blir musik från samma sångare som sedan ger konserten för sökförbanden i Gajtolovo vid vårt läger.

I vårt läger är det full aktivitet när vi till slut kommer tillbaka. Vladislav som är kvar var beordrad av Michail Avdejev att fixa tevatten till Valentina Bobrova med flera och sen när Anna kommer sätter hon igång med febril matlagning. Efter ett tag börjar konserten. Det är naturligtvis krigssånger. Sångaren har med ett helt ljudsystem och sjunger till förinspelat ackompanjemang. Det dyker upp mer och mer folk, många sjunger med. Vi sitter i köket och lyssnar. Farhågorna om att en massa folk skulle ställa till det i vårt läger besannades inte. Jevgenij Vasiljevitj verkar nöjd, särskilt med att det var två varianter av *Volchovskaja zastolnaja* – den sång han har som ringsignal på sin telefon och som handlar om överlevande som samlas för att minnas striderna just här, på Volchovfronten.

Ritualer och högtidlighållanden

Det dominerande förhållningssättet till kriget i Ryssland idag är högtidlighållande. Olika typer av högtidlighållanden har en stark närvaro både i det offentliga förhållandet till kriget, men även i sökrörelsen har det en viktig roll. Högtidlighållande förekommer också i mer privata sammanhang när släktingar gratuleras på märkesdagar eller blommor läggs till stupade och minnesmärken. Det här kapitlet handlar om krigsminnet i offentligheten med fokus på hur det högtidlighålls och det ritualiserade sammanhang som finns runt det.

Många forskare har gjort en stark koppling mellan ritualer och föreställningar om helighet, och inte minst på det sätt som föreställningar om helighet kan etablera något som oifrågasättbart. Den här typen av axiom finns i politiska ideologier likaväl som i religioner (Moore och Meyerhoff 1977:3, se även t.ex. Rappaport 1975). Ritualer har ofta framställts som sätt att utöva makt och etablera en dominerande version. Som det uttrycks

i en klassisk studie av Sally F. Moore och Barabara G. Meyerhoff kan ritual ses som ett försök att bringa kontroll och ordning över någon del av livet. Ritual hör, menar de, till den strukturerande sidan av de kulturella processerna (Moore och Meyerhoff 1977:3). De menar att ritualer har en traditionaliserande effekt genom sina formella egenskaper. En av dessa egenskaper är repetition, genom vilken ritualen imiterar rytmen i den omgivande naturen och därigenom blir en länk med världen i stort. Repetitionen antyder beständighet och ger legitimitet till kulturella konstruktioner. Andra av de formella egenskaperna, som det stiliserade agerande och särskilda framträdandet, kräver samtidigt uppmärksamhet och avvärjer frågor. De här formella egenskaperna, menar Moore och Meyerhoff, gör ritual till ett idealt verktyg för att förmedla budskap på ett sätt som ger dem legitimitet. Ritual är delvis form, och formen ger särskild mening till innehållet (Moore och Meyerhoff 1977:7–8).

Ritualens förmåga att kommunicera budskap och etablera mening har ifrågasatts, bland annat av Humphrey och Laidlaw (1994:69), men några som trodde på ritualernas kraft var i alla fall de sovjetiska ledarna. Christel Lane (1981) beskriver hur de nya härskarna efter revolutionen inte bara försökte skapa ett nytt samhälle, utan även nya människor. Bland sovjetiska forskare och rituella specialister fanns det en föreställning om att sovjetmedborgarna genom ritualer okritiskt och vanemäsigt skulle internalisera Marxism-Leninismens mål och normer.² Som ett led i detta skrev man om hela högtidskalendern. Några helt nya högtider infördes: första maj, revolutionsdagen. Vissa gamla religiösa togs bort, som påsk. Några bytte skepnad, jul ersattes med nyår. Även det privata ändrades, man införde nya välkomstritualer för nyfödda och andra övergångsfaser som att gå med i pionjärerna, sluta skolan, börja arbeta etc fick rituella markeringar.

De här nya ritualerna hade stor framgång och hög grad av acceptens särskilt i städerna i den ryska delen av Sovjetunionen framhåller Jennifer McDowell (1974). Förutom med nyår, som fortfarande är den stora familjehögtiden, lyckades man nog allra bäst med bröllopen. För att ge den nya, världsliga bröllopsritualen en högtidlig inramning så byggdes bröllopspalats över hela Sovjetunionen. Det är i dessa som bröllop fortfarande sker. Kyrklig vigsel är inte juridiskt bindande och ett ovanligt komplement. Efter vigseln åker bröllopsföljet ofta iväg för att låta fotografera sig vid några historiska platser. Vid det lokala krigsminnesmärket kan det vara tät trafik av brudpar under lördagseftermiddagarna.

Bröllop, precis som andra övergångsriter, knyter individen till samhället och utarbetande av nya livscykelritualer var enligt Lane av stor vikt för den

²Lane använder faktiskt uttrycket "are aware of the fact" (Lane 1981:20) men huruvida ritualens förmåga att få människor att okritiskt internalisera budskap verkligen är ett faktum är osäkert.

nya sovjetmakten. Hon framhåller att explicit tacksamhet mot de som gett sina liv för moderlandet lades in i den nya bröllopsritualen i sovjetiska Ukraina. Över hela Sovjetunionen blev det vanligt att brudpar lade ned blommor vid den eviga lågan eller något annat krigsminnesmärket för att hedra de stupade, vilket enligt Lane var en sedvänja som inte utarbetades av myndigheterna utan uppkom mer spontant (Lane 1981:82).

Även om de sovjetiska ritualerna var framgångar vad gäller allmänhetens acceptering och deltagande, är det naturligtvis svårt att säga något med säkerhet om hur stort inflytande de hade på befolkningens ideologiska medvetande. Att genomföra en kommunistisk övergångsrit behöver inte betyda att kommunistiska värderingar finns inbäddade i varje aspekt av medborgarnas liv. Bell (2009) menar tvärtom att det är oklart hurvida de här riterna var särskilt effektiva medel att socialisera någon till något alls. Hon pekar på den ”stubborn selectivity” som många forskare noterat i relation till vad sovjetmedborgarna valde att delta i, och i hur stor utsträckning människor faktiskt kan skilja på vad de gör och vad de tror (Bell 2009:225). Aleksej Yurchak demonstrerar t.ex. hur komsomolaktivister genomförde ”pro forma” aktiviteter utan att ägna dem särskilt mycket uppmärksamhet. Det kunde handla om att sitta längst bak på möten och läsa och sedan ’automatiskt’ räcka upp handen när det var omröstning, att läsa upp nästan exakt samma tal som förra året, eller att skicka in protokoll från möten som man aldrig höll. Det var saker som var tvungna att genomföras för formens skull, och sedan kunde man ägna sig åt något som kändes mer angeläget (Yurchak 2005).

Bell menar att politiska ritualer definierar makt på två sätt: dels använder de symboler och symboliskt handlande för att beskriva en grupp av människor som enhetlig med lika värden och mål, dels visar de dessa världens och måls legitimitet genom att etablera dem. De visar hur dessa intressen är naturliga och självklara. I vissa fall kan ritualer få något att förvandlas från godtyckligt till nödvändigt och naturligt (Bell 2009:129). Men processen är kanske inte så självklar och automatisk som en del velat få det till.

Som vi kan se i mitt inledande exempel finns det en del missnöje med ritualen. Den upplevs som meningslös, som något som tar tid från arbetet, som något man kan muttra om. Men man gör inte totalt uppror, utan man deltar. Muttrandet är ohörbart. Det mått av motstånd som finns stör egentligen inte ritualen. Motståndet sker där de inte märks och inte påverkar skeendet (för liknande exempel se t.ex. Bell 2009:146). Därmed legitimerar man ändå praktiken. Det är handlingar som är mycket mer än bara den relativt korta tid det tar att genomföra dem: man ska ta sig dit, göra sig i ordning och förbereda den utrustning som krävs. För den knappa timmen av officiell invigning lade alltså många ned mycket tid.

Högtidstal

Tal är en viktig del av många av dessa ceremonier, till exempel på begravningar, på paraderna och på invigningen från inledningen. Den här typen av högtidstal är en speciell genre omgiven av många begränsningar där det formaliserade sammanhanget har stor betydelse för vad som kan sägas. Som Bell påpekar kräver formella sammanhang en viss typ av artigt tal, vilket gör att människor tenderar att undvika öppna diskussioner om sådant de bryr sig mycket om utan istället håller sig till mer standardiserade åsikter om opersonliga ämnen. För det mesta, skriver hon, gör en hög grad av formalisering att människor uttrycker mycket generella och ganska opersonliga meningar om relativt abstrakta angelägenheter (Bell 2009:139).

I en studie av formalisering framhåller Maurice Bloch (1989) den som ett sätt att befästa makt. Hans analys visar att *vad* som kan sägas styrs av *hur* det måste sägas, och ju mer tillfället formaliseras desto hårdare styrt är det vad som kan uttryckas. Bloch framhåller att han inte menar att talet blir meningslöst, utan att det har mening på *ett annat sätt* i ritualen än i vardagligt tal. Han har använt sig av talaktsteori och menar att det i ritualen sker en förskjutning i förhållandet mellan mening och form, så att i formaliserade sammanhang bärs mening i större grad av formen än innehållet. Ritualer är sammanhang där syntaktiska och lingvistiska friheter reduceras eftersom ritualer använder språket på ett särskilt sätt, genom stiliserat tal, mässande och sång. Bloch menar därför att eftersom de vanliga formerna av språklig kommunikation är ändrade i ritualen så kan vi inte heller förväntas oss att mening skapas på samma sätt som i vardagliga samtal (Bloch 1989:20).

Bloch menar att formellt talhållande, mässande och sång är olika grader av samma förskjutning från sekulärt diskursivt språk, och att samma typ av lingvistiska modifikationer sker i religiösa och politiska sammanhang (Bloch 1989:23). Han menar att en formalisering av situationen innebär att ett yttrande istället för att potentiellt kunna följas av ett oändligt antal andra yttranden bara kan följas av ett fåtal eller kanske bara ett enda. Bloch framhåller att även om dessa begränsningar ses som begränsningar i form så är de en mycket effektivare begränsning av innehållet än vad som skulle vara möjligt om begränsningarna gick direkt på innehållet:

Formalization therefore goes right through the linguistic range. It leads to a specillay stylized form of communication: polite, respectful, holy, but from the point of view of the creativity potential of language, impoverished (Bloch 1989:27).

Bloch menar att effekten av att valmöjligheterna försvinner när talsituationen formaliseras är att det som sägs kommer bortom logiken. Det accep-

teras redan innan det sägs eftersom mottagaren har accepterat situationen och vad som är ett artigt eller lämpligt sätt att bete sig på. Det som sägs är alltså det rätta eftersom det genom formaliseringen har blivit det enda möjliga (Bloch 1989:32).

Liknande resonemang förs av Aleksej Yurchak om det som han kallar kommunistpartiets auktoritära diskurs under sovjetepokens senare del. Han utgår från Bachtins term *avtoritetnoe slovo* (auktoritärt ord) som utgår från en idé eller dogm (som kan vara religiös eller politisk) och som har en uppbyggande position i samhället. Det blir ett fastslaget sätt att tala om detta på, och som språket även i andra sfärer måste ta hänsyn till och relatera till. Oavsett om det här auktoritära språket lyckas övertala dess upphovsmän eller åhörare, så måste de ändå förhålla sig till det och de upplever det som oföränderligt och oifrågasättbart (Yurchak 2005:15). Yurchak menar att kommunistpartiets uttryck från 1950-talet och framåt alltmer stelnade i sin form, och att språket fick en högre grad av citat och fasta fraser. Det kännetecknades bland annat av långa meningar, att verb ersattes med substantiv och att ord fogades samman med bindestreck. Det var ett språk som låg mycket långt från ett vardagligt talspråk och som det tog lång tid att lära sig bemästra. Det framfördes också med ett speciellt tonfall och var omedelbart igenkännbart: Yurchak beskriver hur vissa personer hade en förmåga att byta koder och reproducera det här auktoritära språket (Yurchak 2005:särskilt 83–87)

Även om behovet av att reproducera kommunistpartiets ideologiska diskurs radikalt minskat, så finns det ett stort antal klichéer och formelartade fraser som används i tal på sådana här tillfällen. Talen har mening såsom högtidstal och det är begränsat vad som kan sägas i sammanhanget, men samtidigt uttrycker naturligtvis talen någonting. Begränsningarna till trots, så är det inte oviktigt vad som sägs. Den tydligaste artikuleringen av en berättelse om kriget under segerdagen sker i presidentens tal på den stora paraderna. Talet framförs från hedersläktaren framför Leninmausoleet och omfattar cirka 10 minuter. Jag kommer här exemplifiera med Putins tal på 60-årsjubileet 2005.³

Putin börjar med att hälsa och gratulera med den stora segerens jubileum. Han kallar det fredens helgdag och rättfärdighetens högtid; dagen för det godas seger över ondskan, för frihet över tyranni. Redan här har han slagit fast grundtonen i den berättelse om kriget som han använder sig av vilken, som vi ska se nedan, i stort stämmer överens med den sovjetiska grundberättelsen. Samtidigt använder han sig av grundläggande retoriska och jubileumsmässiga former som inte var specifika för kommunisterna utan

³Talet finns tillgängligt på presidentens officiella hemsida http://archive.kremlin.ru/appears/2005/05/09/1100_type63374type82634type122346_87819.shtml. Om inget annat anges så är alla citat i detta avsnitt därifrån.

går igen på många platser och många tider.

Putin fortsätter med att säga att det har gått 60 år men varje år den 9 maj så minns vi kriget och sörjer de fallna. Så pratar han om krigets grymheter, han nämner rasism och folkmord. Han framhåller att vi alltid kommer att minnas hur krigets härjningar bringat skräck, förödmjukelser och död. ”Vi kommer alltid att högakta de som gav sina liv, krigade och som självpuffoffrande slet bakom fronten. Vi kommer sörja de som dog, och ge dem vår stora mänskliga tacksamhet.” Skuld och ansvar är två ord som spelar en viktig roll i den här delen av talet, och som ska vi ska återkomma till i kapitel 10 är det en viktig del av krigsminnet generellt.

Så övergår Putin till att prata om krigets omfattning och slår fast att det verkligen var ett världskrig som rörde praktiskt taget 80 procent av jordens befolkning. Men, framhåller han, de grymmaste och mest avgörande händelserna i detta omänskliga krig, skedde på Sovjetunionens territorium och så redogör han i korthet för kriget på östfronten och om hur fascisternas blixtkrig misslyckades. Detta är ett centralt men. Just Sovjetunionens särställning var och är en mycket viktig del i föreställningen om kriget, och lidandet anses ibland vara kärnan i den ryska identiteten. Denna abstrakta föreställning om lidandet får en mycket konkret form när det kopplas till det stora fosterländska kriget. Som historikern Klas-Göran Karlsson påpekar finns det en utbredd föreställning att ”det ryska lidandet och den ryska uppoffringen varit större än alla övriga folks lidande” (Karlsson 1999:272).

Efter att ha fastslagit den sovjetiska särställningen vänder sig Putin till de allierade med uppskattande ord och tilltalet ”Kära vänner!”. Hur man har sett på de allierade har växlat under åren. Den sovjetiska historieskrivningen ville ju i så stor utsträckning som möjligt förminska de västliga allierades insatser, men nu sitter företrädare för västmakterna bredvid Putin på hedersläkaren. Han använder även termen ”andra världskriget” och inte ”stora fosterländska kriget” vid tillfällena i talet.

Så återkommer Putin till det enorma lidandet. Han framhåller att Sovjetunionen under kriget förlorade tiotals miljoner medborgare:

Bland dem som låg döda på slagfälten fanns människor från alla Sovjetunionens folk. Sorgen kom till alla hus och alla familjer, och därför är 9 maj ett heligt datum för alla länder i OSS. Vi har samma sorg, samma minne och samma skuld till kommande generationer. Vi måste lämna över till våra efterkommande vårt historiska arv, våra gemensamma tankar/avsikter och vårt gemensamma hopp.

Klas-Göran Karlsson framhåller att stora fosterländska kriget var det enda fenomenet i den sovjetiska historien som frambringade ”en bred folklig

enhet och sammanhållning” (Karlsson 1999:277). Kriget var verkligen ett fruktansvärt lidande som delades av sovjetmedborgarna, och som Karlsson påpekar är det ett minne och en sorg som ännu förenar. Men Putin rör också vid den här delen av talet vid en dagspolitisk verklighet, segrarmakten Sovjetunionen finns inte längre utan har ersatts av flera självständiga stater varav vissa gör en annorlunda tolkning av kriget. Putin avslutar den här delen av talet med att säga att han är övertygad om att det inte finns något alternativ till de här staternas vänskap och broderskap. Han framhåller att Ryssland vill ha sådana relationer med sina närmsta grannar, precis som med alla regeringar i världen, som bygger på lärdomarna från det förlutna och stärker strävandena för vår gemensamma framtid. Det är svårt att tolka det som något annat än en direkt hälsning till statscheferna i Georgien, Lettland och Estland som tackat nej till att delta i firandet i Moskva. Företrädare för länder vars relationer med Ryssland efter Sovjetunionens fall tidvis kännetecknats av annat än broderskap och vänskap, och som gör en radikalt annorlunda tolkning av andra världskriget.

Putin fortsätter med att säga att ”vi bygger vår politik på idealen frihet och demokrati, på varje lands rätt att själva välja sin utvecklingsväg” och uttrycker förhoppningar om nya vägar till internationell dialog och samarbete. Som ett strålande bevis på en sådan politik framhåller han den historiska försoningen mellan Ryssland och Tyskland. Hur dagspolitiken blir en del av krigsminnet (eller kanske hellre tvärtom) illustreras även av att Putin lite tidigare i talet efter att ha talat om vikten av att lära historiens läxor lyfter fram hotet från terrorismen. Han binder samman det med fädernas kamp och säger att vi för att hedra deras minne måste se till att världsordningen behålls. Det är nödvändigt för säkerhet och rättfärdighet säger han och betonar vikten av att förhindra att varken ’kallt’ eller ’hett’ krig återuppstår.

Så kommer han in i talets avslutningsfas och slår fast att ”För vårt land har 9 maj varit och kommer alltid att förbli ett heligt datum”. Han beskriver det som en dag som fyller människors hjärtan med motstridiga känslor: glädje, sorg, medlidande och ädelmod. Som en dag då man bör buga sig för dem som gav oss friheten. ”Frihet att leva, arbeta, glädjas, skapa och förstå varandra.” Putin framhåller segerdagen som den riktigaste, innerligaste och mest gemensamma högtiden för alla folk i Ryssland. För folken i före detta Sovjetunionen är, menar han, det för alltid en dag då man minns ett stort folkligt hjältedåd, och ”för länderna i Europa och för hela planeten dagen då världen räddades”. Så prisar han fädernas och farfädernas uppoffringar för fäderneslandet. ”I dag bugar jag mig djupt för alla veteraner från stora fosterländska kriget, och önskar dem ett långt liv och välgång.” Så avslutas talet med leve- och hurrarop, och trupperna svarar presidenten med rungande hurranden.

Putin återkommer flera gången till att minnet av kriget är heligt, och föreställningar om helighet är som vi såg tidigare ofta centrala i ritualiserade sammanhang. Lev Gudkov framhåller att i Sovjetunionen så var allt som hörde ihop med Kriget (med stort K) "subjected to a tremendous sacralization that blocked all attempts to analyse the past rationally" (Gudkov 2005) Tumarkin skriver att sakraliseringen av kriget började medan det ännu pågick. De enorma uppoffringarna är ett viktigt tema i firandet av segerdagen och förhållandet till kriget i Ryssland. Antropologen Bruce Kapferer har i relation till högtidlighållandet av första världskriget i Australien visat att betoningen på offret bidrar till att göra det hela sakralt snarare än världsligt. Efter krigets katastrofala inledning utvecklar sig sedan ett händelseförlopp som kan skildras på ett liknande sätt som Kapferer skildrar Anzac-mytten. I offret finns en potential för pånyttfödelse. En liknande transformativ kraft finns i föreställningarna om det sovjetiska lidandet vilket slutgiltigt ledde till seger, till att en ny ordning etablerades och som Putin uttrycker det här, att världen räddades. Christel Lane framhåller att vad gäller sovjetiska ritualer så är det svårt att göra en uppdelning i heligt och profant, eftersom detta inte är ömsesidigt uteslutande kategorier. Det handlar snarare om ett kontinuum, då Sovjetunionen visserligen var en ateistisk statsbildning, men där istället själva det politiska systemet och ideologin fick drag av religion (Lane 1981:39).

Putin nämner inte Stalin. Han nämner varken kollektivering eller femårsplaner. Men även om den kommunistiska ideologin fått stryka på foten så är berättelsen om kriget i stort samstämmig med den grundberättelse som fanns på sovjettiden som också skulle kunna betecknas som myten om kriget. En kortfattade formulering av denna berättelse har gjorts av t.ex. Barbara Törnquist-Plewa:

[Sovjetunionens invånare bjöd] ett enat och hårdnackat motstånd mot den fascistiske angriparen [...] Sovjetmedborgarna, drivna av de höga ideal som partiet förmedlade, var beredda att betala med sitt blod för försvaret av sitt kommunistiska fosterland och för att bringa frihet till de ockuperade folken i Europa (Törnquist-Plewa 2004).

I Putins tal finns den överraskande fascistiska attacken och det lidande den förde med sig och det enade sovjetiska folket som gjorde hårdnackat motstånd mot denna. Han nämner de enorma uppoffringarna som gjordes under kriget, inte bara för att försvara fosterlandet utan också för att befria Europa och därmed rädda världen från fascismen.

Segerdagar

I sin diskussion av minneshögtider i Ryssland på 1990-talet framhåller Kathleen E. Smith att firanden av avgörande skeenden i historien kan bidra till att definiera och forma ett land. Högtidskalendern i moderna samhällen utgör både en struktur för att markera tidens gång och ett verktyg för att påminna människor om deras nationella arv. Högtider bryter upp vardagslunken i en årlig cykel. Politiska minneshögtider kan tjäna som historiska landmärken, som ger uttryck för ett patriotiskt och mytiskt förhållande till historien (Smith 2002:78). Segerdagen är ett mycket tydligt exempel på detta, som firas och högtidlighållas på många olika sätt. En indikator på detta är det material som Jevgenij Vasiljevitj samlar in från sina studenter tillsammans med kursutvärderingarna, där frågar han bland annat om de brukar markera 9 maj. Av de 74 svaren från 2010 är det bara ett fåtal som säger att de inte brukar fira segerdagen något särskilt. Övriga nämner både offentliga arrangemang och att de brukar fira tillsammans med familjen. Någon som inte verkar vara alltför förtjust säger att han denna dag "föredrar att inte gå ut", men ringer och gratulerar släktingar.⁴

Presidentens tal sker under det högst profilerade inslaget i högtidlighållandet av kriget: den stora segerdagsparaden på Röda torget i Moskva. Den första paraden hölls 1945 i juni och sedan 1960-talet var det ett årligt inslag i firandet fram till Sovjetunionens fall. Som nämndes tidigare återupptogs paraderandet efter några års avbrott 1995 och sedan dess har de blivit allt pampigare. Även tyngre militär teknik (som stridsvagnar och raketter) återkom 2008 och den största skillnaden nu jämfört med sovjettiden är förmodligen tillskottet av internationella dignitärer. Till 65-årsjubileet hölls en ännu pampigare parad jämfört med 60-årsjubileet 2005, den här gången med mindre historiskt och mer samtida fokus. Det finns en tydlig kontinuitet i formen och en jämförelse mellan paraderna 1945 (film) och 2010 (tv-sändning) visar på slående likheter. De går till på samma sätt, och ungefär samma saker sker i samma ordning. Det sker mindre variationer, som att trupperna numera inspekteras av en befälhavare i bil istället för till häst, men överlag så känner åskådarna igen sig.

Det är få förunnat att få se paraden på Röda torget på plats, men den är ändå en del av många människors segerdag. Det är en händelse som även de som inte kan närvara på torget deltar i genom tv-mediet. Paraden kan ses som det som Daniel Dayan och Elihu Katz (1992) kallat för en mediehändelse. Det är händelser som presenteras med "reverence and ceremony" och Dayan och Katz menar att de är ägnade till att återställa

⁴Jevgenij Vasiljevitj lät mig ta del av de här utvärderingarna/enkäterna som han gjorde med de studenter han hade i grundkursen i historia, men vars huvudämne var kemi. Jag har en sammanställning av de svar som var av mer allmän karaktär.

ordningen och betonar försoning snarare än konflikt, något som blir extra tydligt i en parad till minne av ett krig där en företrädare för förlorarsidan ler brett och applåderar entusiastiskt på hedersläktaren.

Dayan och Katz menar att det finns en "Norm of viewing" förknippad med sådana händelser. Det förutsätts att man som medborgare tar del av den här händelsen. Den kan refereras till i bestämd form och alla vet vad som menas, och även många av dem som inte tar del gör det som ett aktivt ställningstagande – en form av protesthandling. Att ta del via tv är också att delta. Det innebär också att åskådarna kanske inte bara slentrianmässigt knäpper på tv:n utan inkorporerar tv-sändningen i ett eget högtidlighållande. Man är kanske finkläd, dukar fram något gott att äta och ser sändningen tillsammans med andra. Människor engagerar sig och precis som om man deltog på plats berörs man av händelserna. Som Dayan och Katz uttrycker det så kanske tittarna inte alltid ställer sig upp när nationalsången spelas, men de känner ofta för att göra det. De tillåter sig själva känslor: hurrar, gråter, känner stolthet och berörs av det som försiggår på tv-skärmen (Dayan och Katz 1992:129). Den här känslomässiga inblandningen är kanske allra tydligast i den tysta minuten som tv-sändningen också innehåller. Det är ett inslag som varit med i segerdagsfirandet sedan 1960-talet och som Nina Tumarkin kallat den rituella höjdpunkten i kommunistpartiets liturgiska kalender (Tumarkin 1994:43). Det är helt klart meningen, det är snarast ett krav, att de som ser på tv-sändningen också ska ta del av den tysta minuten. Det förutsätts att i detta ögonblick är miljontals människor stilla och tysta framför sina tv-apparater.

Men att ta del av en händelse via tv skiljer sig naturligtvis mot att vara på plats. En tv-sändning fungerar som en ersättning för att "vara där", även om det inte kan göra detta fullt ut. Det kan till exempel inte återskapa upplevelsen av vara en del av stora folkmassor. Dayan och Katz framhåller att tv verkar avpolitiserande, inte minst genom att det håller folk hemma. Att sända ett evenemang på tv förändrar det på flera olika sätt. Dels utjämnar det tillträdet till evenemanget, man kan varken köa eller betala för att få en bättre plats. Framför tv-apparaten är alla lika. Dels gör det att man kan ta del av hela evenemanget på ett sätt som man inte kan om man är där. Man kan se det ur olika vinklar och perspektiv, på plats är man begränsad till stället där man står. "With the introduction of television, everybody can attend the whole of the event." (Dayan och Katz 1992:94–95) Men naturligtvis är det en helhet med modifikationer, eftersom någon har regisserat och valt vinklar. En bildproducent bestämmer vad som ska visas ut när.

Ett årligt inslag i segerdagsfirandet i S:t Petersburg är ett veteranåtgång längs Nevskij prospekt på eftermiddagen. Veteranerna går från Upprorstorget till Palatstorget längs ett Nevskij prospekt som är avspärrat för trafik

och kantat av jublande åskådarmassor. Under de år jag sett tåget (2005, 2009, 2010, 2011) är det tydligt hur veteranerna blir allt färre, tåget blir kortare och kortare och det är väldigt få veteraner som nu själva kan gå de knappt fyra kilometrarna. Istället bussas de längs Nevskij. Redan 2005 anmärkte folk på hur få veteraner som fanns kvar, och ändå tycktes de mig då vara många. Alla som vill kan komma och titta på segertåget, och det står folk i fönster, på balkonger och t.o.m. på taken utmed Nevskij prospekt. Det finns rep uppsatta för att hålla publiken borta från gatan, och i åskådarmeden och längs med hela Nevskij är militärer och poliser utplacerade. Gatan spärras av för biltrafik. När åskådarna ser att det börjar röra sig borta vid Upprorstorget och hör blåsorkestrar spela kommer paraden igång under folkets jubel. I första ledet tågar bl.a. guvernör Valentina Matvienko⁵, sedan kommer orkestrar, unga i uniform och framför allt veteraner i olika sektioner. Varje gång en veteransektion kommer hörs stort jubel, hurranden och tackrop. Bland veteranerna är det gott om kvinnor och dessa sektioner har ett mindre militäriskt inslag. Många är dekorerade. Sektionerna representerar t.ex. flottan eller flyget. I veteransektionerna finns en del unga människor, kanske veteranernas barn och barnbarn. Inslaget av yngre har under de år jag sett tåget blivit allt större.

När segertåget har tågat förbi, börjar åskådarna fylla Nevskij prospekt och gå i riktning mot Palatstorget. Människorna i fönstren hurrar och jublar och möts av hurrarop och jubel. Några i denna spontana procession stämmer kanske upp i segersånger. Det kan spelas marschmusik ur öppna fönster längs gatan och genom folkmassan rungar ibland öronbedövande hurrarop. På broarna, som är de enda höjderna på Nevskij prospekt, ser man hur gatan är svart av människor i båda riktningarna. Sinnesstämningen under segertåget är uppsluppen, folk stämmer upp i sånger och okända faller in, människor talar med varandra, fäller kommentarer till okända, har ballonger och viftar med flaggor. Känslan av gemenskap är påtaglig, det är svårt att vara oberörd.

Segerdagsfirandet fortsätter på kvällen med konserter och fyrverkerier. Framför Vinterpalatset är en scen uppställd från vilken det blir konsert och allehanda aktiviteter under kvällen. Senare på kvällen skjuts det fyrverkerier från Peterpaulsfästningen och hela staden är på benen i vad som är en gigantisk folkfest. Fyrverkerier i de så kallade hjältestäderna och republikhuvudstäderna är ett inslag i högtidlighållandet av segerdagen som pågått utan avbrott sedan krigsslutet. Precis som Barbro Blehr noterat i förhållande till den 17 maj i Norge sker det en förskjutning i sinnesstämning över dagen, från en högtidlig morgon till en mer uppsluppen kväll (Ble-

⁵Matvienko är numera dumans talman och S:t Petersburg har nu en annan guvernör, men under alla de år jag sett tåget var det hon som gick där i spetsen.

hr 2000:33). Det ryms alltså många genrer eller lager i firandet. Det är, för att använda John MacAloons terminologi, både ett spektakel, en festival och en ritual. I olika delar av firandet blir olika aspekter mer synliga. Spektaklet, som kan sägas vara den övergripande kategorin, kan vara ett attraktionsmedel, som inte kräver så mycket av åskådarna men när de väl börjar delta blir de mer involverade än de tänkt sig. Ett spektakel kan ses via tv även om det reduceras av mediet. Festivalen kräver däremot närvaro (MacAloon 1984). Den kan inte upplevas på distans eftersom den talar till fler sinnen än spektaklet. Som Dayan och Katz visat blir även tv-tittare känslomässigt engagerade, och de menar att åskådare till en mediehandling mycket väl kan korsa gränsen mot festival och ritual. Även om tv-tittaren bara har representationen från tv, så kan han eller hon mycket väl skapa sina egna festivaler eller ritualer hemma. Festivaler kräver glädje och uppsluppenhet, och därför kan de inte uttrycka det ledsna, främmandegörande, och/eller tragiska. Det kan dock både ritualer och spektakel göra. Firandet med sina olika element, parader, processioner, de festivaliska såväl som de mer privata eller informella aktiviteter som utförs integrerar krigsminnet i människors liv såväl som i samhället i stort.

Segerdagen tar över och omformar hela stadsrummet. Det går inte att vistas i S:t Petersburg utan att märka av den. Firandet ändrar karaktär under dagen. Från de allvarliga blomsternedläggningarna, den högtidliga paraden, till det känslosamma veteranåget och sedan den uppslupna folkfesten.

Att visa sitt stöd

Sedan mitten av 00-talet har ett ca 35 cm långt och 3 cm brett svart/brandgult band haft en framträdande plats i högtidlighållandet av kriget. Det är ett band som det finns många miljoner av och som går under benämningen *Georgijevskaja lentotjka*. Aktionens slogan är "Jag minns! Jag är stolt!" och tydligen är det många som instämmer i detta påstående: inför segerdagen bär var och varannan människa sådana här band. Man ser dem fladdrande på bilars antenner, knutna på handväskor, fästa på jackor, kring cykelstyren, infätade i skolflickors hår, som skoband. Det läggs också ner många blommor vid monument som virats in i Georgijband och även på kyrkogårdarna är banden en vanlig syn.

Det orangesvarta bandet har kommit att bli en symbol för kriget och segern som helhet. Så här motiveras deltagande i aktionen på hemsidan.

Om kriget rörde din familj. Om du vet, till vilket pris vi uppnådde segern. Om du är stolt över din historia, ditt land, din familj.
Om du minns.

Bakom aktionen står nyhetsbyrån RIA Novosti, men ett stort antal offentliga och privata aktörer har anslutit sig. Aktionen började inför 60-års jubileet av krigsslutet 2005, men själva symbolen är betydligt äldre än så. Bandet tillhör ursprungligen St Georgijorden⁶ vilken var tsarrysslands högsta militära utmärkelse, inrättad av Katarina II 1769. Färgerna ska symbolisera krut och eld. Efter revolutionen togs den bort, men Sovjetunionen behöll det orangesvarta bandet till några medaljer, bland annat den för segern över Nazityskland.

Både president Medvedev och premiärminister Putin har burit de orangesvarta banden på den stora segerparaden på Röda torget, och i stort verkar i alla fall det offentliga Ryssland tävla om att visa aktionen sitt stöd, och med tanke på hur många man ser bära banden är den fascinerande framgångsrik.⁷ På aktionens hemsida glädjs man också åt att ”miljoner tv-tittare över hela världen” kunde se att den ryska hockeycoachen Vjatjeslav Bykov under VM-finalen 2009 bar bandet. På frågan om varför svarade han ”Det är vår plikt (*dolg*) att minnas de som skyddade oss och som gav oss möjlighet att ägna oss åt vår favoritsysselsättning.” Efter VM-finalen, som spelades 10 maj, som Ryssland vann gjorde både coach och flera spelare uttalanden som kopplade till segerdagen och som hyllade veteranerna.

Dumans talman Boris Gryzlov har sagt att aktionen inte bara är en symbol för minnet av stora fosterländska kriget och tecken på tacksamhet och erkänsla mot veteranerna, men också en symbol för dagens kamp mot nedsvärande av segern och de länder som återupprättar de soldater som slogs med fascisterna.⁸

Även innan bandet var dock de orangesvarta ränderna ett vanligt inslag i krigsminnessammanhang eftersom bandet användes till medaljen för segern över Tyskland. Denna medalj är en av de mest spridda sovjetiska medaljerna och tilldelades närmre femton miljoner personer. Den gavs till alla soldater, officerare och partisaner som deltagit i direkta strider mot de europeiska axelmakterna under stora fosterländska kriget. Medaljen inrättades 9 maj 1945, på dagen för den slutgiltiga segern över Tyskland. Den hängde alltså i S:t Georgijbandet och var gjord av mässing med ett porträtt av Stalin i profil (i marskalkuniform) och texten *Nasje delo pravoje, my pobedili* (Vår sak är rättfärdig, vi segrade).

Trots, eller kanske på grund av, aktionens enorma popularitet reagerar en hel del personer ogillande eller avvaktande när den kommer på tal. En del kritiska röster hörs om att aktionen devalverar en fin utmärkelse och att folk inte bär banden med tillräcklig vördnad. I kodexen läggs stor energi på att

⁶St Georgij är i Sverige mer känd som St Görän.

⁷På aktionens hemsida citeras också siffror från en undersökning som visar att 79 procent av Rysslands invånare stödjer aktionen.

⁸Alla referenser här från aktionens hemsida <http://www.gl.9may.ru/>

skilja *Georgijevskaja lentotjka* från *Georgijevskaja lenta*⁹, det medaljband som den är modellerad på. Man framhåller att aktionens band inte är en heraldisk symbol. I kodexen slås fast att Georgijbandet är en symbol och inte en utmärkelse.

Det har varit en del kontroverser kring bandet. Lokalkanalerna TV 5 i S:t Petersburg sände 8 maj 2009 ett indignerat reportage om hur symbolen för segern dras i smutsen. De börjar med att säga att från Tiumen (en stad i sydvästra Sibirien) rapporteras om en affärsinnehavare som säljer georgijband för 15 rubel, trots att aktionens kodex explicit förbjuder försäljning. Men, säger nyhetsuppläsaren, det som hände i Tiumen är inte det värsta. Han säger att för varje år börjar georgijbandet allt mer likna ett "populärkulturellt element". Före helgdagen dyker den upp på vad som helst, från nakna kroppar till toaletter. Programledaren berättar att deras korrespondent har sett in i ögonen på dem, för vilka inget är heligt. En stor del av reportaget handlar om en nattklubb som på sin reklam med lättklädda damer även prytt denna med en vågigt georgijband. En trängd klubbidrektor intervjuas och tror att de som gjorde reklamen nog inte riktigt tänkte sig för och försöker försäkra att det inte handlar om striptease, utan det är go-go dans. (Ett ord reporten sedan upprepar med rösten drypande av förakt.) I reportaget intervjuas också politologen Boris Visjenskij som är mycket upprörd och meddelar att de ord han vill säga inte tål att upprepas framför kameran. Politolog Visjnevskij vill att duman fattar en lag som förbjuder användandet av symboler förbundna med stora fosterländska kriget i kommersiell reklam. Man rapporterar också att hos stadsadministrationen går inte ett sådant helgerån ouppmärksammat och intervjuar en representant, Jurij Zintjuk, som säger att han inte kan föreställa sig vad det är för människa som gjort en sådan affisch, och säger att den så kallade "reklampolisen" kommer ta ner liknande affischer. Mot slutet av islaget flimrar bilder förbi där banden används kring spritflaskor, som skosnören, i byxlinningar, i håret och exposén avslutas med en bild på offentliga toaletter (bajamajastyle) som är prydda med orangesvarta ränder.

Inspirerad av framgångarna för georgievskaja lentotjka skapades till 65-årsjubileet av befrielsen från belägringen av Leningrad (27 januari 2009) ett särskilt minnesband. Detta var grönt och modellerat på bandet till medaljen För Leningrads försvar. Bandet skulle symbolisera leningradbornas mod och fasthet, de vuxna och barn, frontsoldater och arbetare som gjorde allt för staden, som stod ut och slutgiltigt segrade. Aktionen framställdes som ännu en möjlighet för petersburgarna/leningradborna att ut-

⁹ *Lentotjka* är diminutiv av *lenta*, det är en distinktion som är svår att göra på svenska då båda orden översätts till band.

trycka sin tacksamhet och vördnad till de som utförde dessa hjältedåd under belägringen.¹⁰

Band som symboler för aktioner är en vanlig symbol även hos oss. Bäst känt är förmodligen det rosa bandet mot bröstcancer som säljs för att samla in pengar till cancerfonden. Marita Sturken skriver i sin bok *Tangled Memories* om bland annat det röda bandet som stått för "AIDS-awareness", men som fått en bredare mening som symbol för aids. Det röda bandet skapades 1991 och spreds snabbt. Det var en stor framgång som dock kritiserades för att ha ett tomt budskap. Bandet fick det att framstå som att folk gjorde något åt aids, när de i själva verket inte gjorde något alls. Kritikerna menar att den på det sättet inte var en harmlös symbol (Sturken 1997:173). Sturken menar att den kritiken kan riktas mot den här typen av aktioner generellt. Att bära ett färgat band har blivit en vanlig symbol för folkligt deltagande i en kampanj, men eftersom det är ett väldigt passivt deltagande det är frågan om, skulle man också kunna se bärandet av band som en reduktion av engagemang till en enkel, oengagerad handling eller faktiskt som en negation av politiskt handlande (Sturken 1997:175).

Det är väl ingen vågad gissning av aktionens budskap "Jag minns – jag är stolt" modifieras av varje bärare, som bär bandet av sina egna orsaker men där det på det ena eller andra sättet väl får antas vara en hyllning till krigsminnet. Att kritisera aktionen för att vara ett passivt agerande vore kanske att skjuta lite bredvid målet. Syftet med aktionen är snarast just det lite vaga att popularisera och lyfta fram krigsminnet, inte att skapa aktivitet.

Att hedra de döda

En stor rad ceremonier hålls i samband med segerdagen på många olika platser i S:t Petersburg, koncentrerat till de minnesmärken som finns på många håll i staden. Ofta hålls dessa den 8 maj, då firande kan sägas officiellt invigas med blomsternedläggning vid skylten om granatbeskjutning på Nevskij prospekt 14. Jag har deltagit i ett stort antal sådana här ceremonier, och gemensamt för dem alla en viss uppsättning musikstycken (krigssånger, nationalsången), en viss typ av korta högtidliga tal, en procession där deltagarna lägger ned blommor till minnesmärket vilket tar upp huvuddelen av tiden som ceremonin pågår, och en tyst minut ackompanjerad av metronomen. Alla har också ett stort deltagande av barn och unga. Liknande ceremonier hålls vid andra datum, som sorge- och minnesdagen 22 juni (årsdagen av det tyska angreppet) och 27 januari, det datum då

¹⁰ Administratsii Sankt-Peterburga <http://gov.spb.ru/gov/admin/otrasl/trud/bl065/lenta>

belägringen slutgiltigt upphävdes 1944.

Nina Tumarkin påpekar att blomsternedläggningar har varit en viktig del av sovjetiska ritualer. Det var det sätt som man hedrade de döda på och det var mycket spritt i den sovjetiska kulturen. Ingen skulle drömma om att gå på en sovjetisk begravning utan blommor, för att den enda rituella handlingen som krävdes av deltagarna i en ateistisk ceremoni var det tysta nedläggandet av blommor på kistan. Det var, och är, också brukligt för människor som besöker en grav att lägga ned blommor på den (Tumarkin 1994:149). Blommor på gravar och begravningar är naturligtvis inget unikt för Sovjetunionen eller Ryssland, men i de långsamma processionerna och det högtidliga nedläggandet av blommor på minnesmärkena finns en betydelsebärande rituell handling.

Segerdagen har utan tvekan fått en viktig identitetsskapande roll i dagens Ryssland. Det är emellertid inte något nytt. Som Christel Lane visat gjordes på sovjettiden stora ansträngningar för att använda högtider på just det här sättet. Hon framhåller också att en av ritualens främsta uppgifter är legitimisering och kanske t.o.m. sakralisering av den nuvarande politiska strukturen (Lane 1981:70). Ritualisering blir ett sätt att befästa en tolkning av verkligheten, att göra den helig och omöjlig att ifrågasätta, vilket är viktigt om ett samhälle strävar efter ett gemensamt värdesystem. Det är dock nödvändigt att det finns en grundläggande konsensus om vikten av den tilldragelse som firas. Kathleen (Smith 2002) citerar en undersökning som visar att politiska minneshögtider inte var särskilt populära, med ett undantag: segerdagen. Precis som Tumarkin anför har det funnits en samstämmighet om att dagen markerar något som är viktigt att minnas, oavsett vad man anser om den regim som organiserar firandet. I alla de exempel jag lyft fram är gemenskap av olika slag och på olika sätt en viktig faktor. Segerminnet framstår uttalat och outtalat som en enande kraft.

Segerdagen är en dag som rymmer många olika känslor och sinnestämningar. Den är inte bara en minneshögtid över kriget och krigets offer – den är också en glädjehögtid då man firar segern. Den är en högtid som förenar glädje och sorg. Därför behövs många olika uttrycksmedel. Det finns flera olika uttryck i firandet under själva dagen. Budskapet är seger, även om det finns inslag, som kransläggningar på kyrkogårdar eller vid minnesmärken, som minner om de stora förlusterna. Olika delar av firandet har olika framtoning. Förmiddagen, där militärparader är det viktigaste inslaget, är allvarlig och högtidlig. Senare under dagen mjukas detta upp och stämningen blir gladare och mer uppsluppen.

För många i Ryssland har krigsminnet en högst personlig dimension. Varje familj har sin krigshistoria. Många högtidlighåller därför dagen privat som alternativ eller komplement till de offentliga arrangemangen. För varje

person får naturligtvis dessa händelser sin alldeles egna mening. Utan alla de miljoner människor som engagerar sig i segerdagen, som ser paraden på tv, som tar del i segertåg, som ger veteraner blommor och som jublar över fyrverkerierna så skulle dagen förlora det mesta av sin mening.

I sången *Den' pobedy* som är segerdagens eget ledmotiv beskrivs högtiden som "glädje med tårar i ögonen". Segeryran har också den enorma tragedin inom sig. Det fanns både hjältar och offer, och det finns en kontrast mellan "hurra, patriotism!" och segerns pris, mellan det offentliga storslagna firandet och en privat tragedi. Vad händer med den delen när krigsgenerationen försvinner?¹¹

Krigsminnet har alltså hela tiden haft en officiell och en personlig sida. De pampiga ceremonierna och de stora orden har haft en resonansbotten i de djupt tragiska berättelserna om kriget som finns i snart sagt varje familj. Segerdagens höga officiella status gör att alla på något sätt har deltagit i firandet. I kommande kapitel ska den här officiella bilden istället vara en bakgrund och i viss mån kontrast som sökrörelsens verksamhet ställs emot. Även om det offentliga Rysslands hållning anklagas för tomhet, så tas det aldrig fullständigt avstånd från den. Och efter minnesvakterna samlas många av Ingrijas medlemmar för att titta på fyrverkerierna från Peterpaulsfästningen.

¹¹Uttrycket "hurra, patriotism!" har jag fått från historikern Tatiana Voronina som använde det för att beteckna offentlig pompa och ståt och jag vill tacka henne för intressanta inspel på det här området.

Kapitel 5

Kriget som ett sätt att umgås

En våreftermiddag står jag i en grop inte så långt från vägen mellan Kirovsk och Mga, man kan nästan se hållplatsen där jag klev av bussen den där septembermorgonen ett drygt halvår tidigare och jag befinner mig på ett av de fält jag då så förundrat betraktade. Det är en fin dag, solen skiner till skillnad från den ruggiga och gråkalla gårdagen. Jag har tillbringat större delen av dagen i gropen. Jag har grävt den själv och ur den har jag, under stränga förhållningsorder om att vara försiktig, plockat fram den ena granaten efter den andra. De må ha närmre 70 år på nacken, men de kan fortfarande vara farliga. Utspridda på fältet står stora delar av Ingrija, de flesta av dem i sina egna gropar men en del går runt med sina pikar och känner på marken. I skogen används pikarna främst för att känna om man stöter mot järn, men det gör man nog inte på fältet för resterna av kriget ligger ganska djupt. Istället är de ute efter att känna hur marken känns. Är den lös kan det löna sig att börja gräva. Så gjorde jag på förmiddagen, och jag tog också ledning av två gropar ur vilka det plockats fram en hel del och tänkte att det går nog en skyttegrav där emellan. Och mycket riktigt.

På min ena sida har Vladimir gjort samma slutledning, men med större tur än mig. Han hittar nämligen inte granater, utan det vi är här för: ben. Han är på gott humör och pratar konstant i sin grop. Då och då lämnar jag över något märkligt föremål jag hittar för att han ska berätta vad det är. Störst förtjusning möter en rund dosa. Han rengör den och ser påskriften "Gel" med latinska bokstäver, vilket han glatt springer i väg för att visa kommandören. Han har varit med i Ingrija i fem år och har stor vana av sökarbete. Det var nog länge sedan åsynen av mänskliga kvarlevor slutade

oroa honom.

Så hör jag plötsligt från gropen bredvid: ”Min soldat heter Ljosja, bekanta er!” *Poznakomites!* ropar han till sina kamrater i förbandet, och så visar han mig och Asia som står närmast sitt fynd. Ett skedskaft på vilket någon ristat in *Ljosja* (kortform av Aleksej). Asia gnuggar på skeden och ser att det är inristat Ljosja på båda sidorna. Det är Ljosja i kvadrat konstaterar de. ”Kanske hette de båda Ljosja”, föreslår Vladimir, för det är nämligen ben från minst två soldater i gropen. ”Kunde han inte skrivit efternamnet på andra sidan”, mumlar Asia, då hade det kanske kunnat gå att hitta honom. För hur många Ljosjor fanns det inte på slagfälten? (Bara i Ingrija finns det flera stycken.) Ett smeknamn räcker inte långt.

När solen börjar sjunka samlar kommandören ihop de framgrävda granaterna i en gömma. Polisen ska ringas dit för att ta hand om dem. Vladimir lägger de upphittade benen i påsar, de ska tvättas och gås igenom för att se hur många soldater det egentligen är, och så beger vi oss tillbaka mot lägret.

Gemenskap i ord och handling

Nu har vi alltså tagit steget tillbaka ut på slagfältet, till skogarna och mossarna i Kirovdistriktet och där ska vi uppehålla oss mer eller mindre boken ut. Det här kapitlet fokuserar på minnesvakterna och verksamhetens gemensamhetsskapande aspekter. Samhörighet finns både inom gruppen, med andra sökförband och med fosterlandet. Det är ett skapande av olika ”vi”. En viktig förutsättning för gemenskapen är den delade erfarenheten grundad i närvaro. Genom det delade sökarbetet gjuts plats och gemenskap ihop. En delad erfarenhet av upplevelsen att vara på plats och samhandlingen med andra är grunden i förbandets samhörighet.

Kärnan i Ingrijas verksamhet är minnesvakterna. Även om sökande sker även utanför dessa, på så kallade *razvedki* (rekognosceringsturer), så är det minnesvakterna som är sökförbandets viktigaste aktivitet, och min beskrivning av verksamheten kommer här ta sin utgångspunkt i de sju minnesvakter som jag deltagit i. Detta kapitel kommer i detalj beskriva hur minnesvakter går till och hur sökarbetet bedrivs. Minnesvakten har i tillägg till praktiskt arbete drag av både rit och pilgrimsfärd, och jag kommer särskilt att fokusera på vad minnesvakten i tillägg till letandet *gör* – skapar gemenskaper.

Verksamheten är centrerad runt just en gemensam verksamhet och ett utövande av denna. Med ett begrepp lånat från Lave och Wenger (1991) kallas detta ett *community of practice* vilket på svenska verkar ofast översättas till praktikgemenskap. Det vill säga en gemenskap som är

Ingrija gräver på fältet 2 maj 2010.

baserad på utförandet av ett delat arbete. Forskningen är pedagogisk och centrerad på hur nykomlingar lär sig de färdigheter som krävs för att själva kunna bli fullfjädrade utövare. De tar upp ett antal exempel på olika yrkesgemenskaper och hur nykomlingar lär genom att skolas in i verksamheten genom vad de kallar legitimt perifert deltagande, det är olika varianter på lärlingssystem, där de konstaterar att varje sådan gemenskap vid varje givet tillfälle kännetecknas av människor vars färdigheter är på olika nivå. Där finns lärlingar och mästare, tidigare lärlingar som själva blivit mästare och sådana som ännu inte blivit mästare, men som inte längre är lärlingar och så vidare. De betonar att det för lärandet och kunskapsutbytet är viktigt att det finns personer som är på liknande nivå (Lave och Wenger 1991:57).

De konstaterar att det i sådana miljöer pågår väldigt lite regelrätt undervisning, men mycket lärande. Ingrija kännetecknas av en ganska hög genomströmning av folk, det kommer flera nya medlemmar varje år. En del är flyktiga, medan andra blir mer varaktiga delar av gemenskapen. Av detta följer att gruppen hela tiden består av människor på olika nivåer och med olika erfarenhet. Att lära upp nykomlingar är en permanent del av verksamheten, och de lär sig genom att delta. I tillägg till det gemensamma arbetet finns det inom sökförbundet en ideologisk dimension och

Ingrijas medlemmar förväntas dela sin erfarenhet med utomstående, t.ex. genom artiklar till universitets tidning, vilket vi ska återkomma till i senare kapitel.

Det finns två pronomen som förtjänar en närmre diskussion i relation till gemensamhetskapandet – sin och vår. I sin monografi om socialt minne på den ryska landsbygden analyserar Margaret Paxon (2005) olika former av det hon kallar *svoj-grupperingar*:

Being *svoi* can mean being a member of one's immediate or extended family, a co-villager, a dear friend, a compatriot. The term *svoi* is a marker for belonging of a wide range of types. Throughout this work, I will refer to categories of belonging with all their range of sizes, shapes, and qualities, as 'svoi-formations'' (Paxon 2005:53).

Svoj (f. *svoja*, n. *svojo*, pl. *svoi*) är ett reflexivt pronomen som betyder sin (sitt, sina), och delvis kanske Paxons fascination för termen kan förklaras med att engelskan saknar detta pronomen. *Svoj* har dock en bredare användning än svenskans sin. Det kan användas i alla personer – inte bara i tredje: alltså kan och bör det i normalfallet heta ”jag läser sin bok” och inte ”jag läser min bok” (för det är mer markerat). Men *svoj* används också, vilket är det som Paxon tar fasta på, för att markera tillhörighet i bredare bemärkelse. En människa kan vara *svoj* – alltså en av oss. ”Pasjtetka, *svoi*!” är den vanliga förmaningen när sökförbandshunden Pasjtetka skäller på välkomna besökare till lägret. *Svoi* – de hör hit och ska inte skällas på.

Som reflexivt pronomen syftar *svoj* alltid på meningens subjekt, och det är kanske denna grammatiska slutenhet som gör *svoj* begreppsmässigt analogt till en social grupps slutenhet (Paxon 2005:78). Hon menar att skapa en *svoj-gruppering* handlar om att dra in den andra i sin egen sfär. Det skulle alltså innebära att den andra genom att vara *svoj* blir en del av en själv och på samma gång gör ”mig” till en större enhet (Paxon 2005:78).

Paxon kontrasterar *svoj* med *tjuzjoj* – främmande. I den nordryska by där hon gjorde sitt fältarbete är den kontrasten mycket uttalad och hemmagemenskaperna är omringade av olika former av hotande och skrämmande främmande.

Analogt med *svoj* finns också begreppet *nasj* (f. *nasja* n. *nasje* pl. *nasji*) vår (våra), ett ord som precis som *svoj* kan användas i relativt abstrakt betydelse. En människa kan vara ”nasj tjelovek” – vår människa – det vill säga en av oss. Men *nasj* är också ett begrepp som används för att beteckna varor producerade i Ryssland, eller för att ta ett exempel mer närliggande till min empiri: för de sovjetiska saker som hittas på slagfälten. Det mest

idiomatiska sättet att fråga om vilken sida en hjälm, granat, patron eller liknande tillhört är att fråga "eto nasj?" (Är det vår?) Det är så alla pratar om sovjetiska saker, som *nasji*. Osäker på om jag hör till den kategori (svojtgruppering) som kan kalla den här typen av föremål för "våra" brukar jag benämna dem sovjetiska, för även om jag är en del av sökförbandet är jag inte som övriga medborgare i Sovjetunionens efterföljarstat.

Det finns flera olika aspekter på hur gemenskaperna formas. Till stor del handlar det om tätt umgänge och delat arbete och jag vill också lyfta fram verksamhetens rituella drag. Men låt oss börja med att beskriva hur själva sökandet går till.

Alexander söker med metalldetektorn på mossen.

Sökarbete och utrustning

Innan man kan försöka identifiera eller än mindre leta efter släktingar till några soldater, så måste de först hittas. Sökarbetet kräver sin speciella utrustning. De viktigaste beståndsdelarna är handskar, spade och *sjtjup*. Handskar är a och o i PTB (*pravila tehniki bezopasnosti* – säkerhetsföreskrifterna). Utan handskar får du inte gräva. Handskarna är oftast tunna i textil med plastnoppor och har en strykande åtgång. Det hänger blöta och smutsiga handskar på tork överallt och de slutar ofta, med eller utan avsikt, sina dagar i lägerelden. När något föremål har lokaliserats på mossen tar

Michail, Leonid och Anton inspekterar en upphittad ikon i mossen vid Gajtolovo.

Ingrijas erfarna grävare ibland av sig handskarna för att bättre kunna känna vad som döljer sig i det vattenfyllda hålet, vilket dock är ett brott mot säkerhetsföreskrifterna. Att hålla händerna torra och varma är en utmaning. Att ha ett par extra handskar för vägen hem kan vara ett bra knep.

Annars är det *sjtjup s lopatoj* – pik och spade – som är sökandets viktigaste verktyg. *Sjtjup* är ett långt, tunnt metallföremål som påminner om en värja. Liknande instrument används vid minröjning och kallas enligt Norstedts svensk-ryska ordbok för *minpik* på svenska, men eftersom det inte främst är minor som det här söks efter så har jag bestämt mig för att kalla föremålet för enbart *pik*. Att gräva utan spade är naturligtvis svårt. Spadarna är så gott som uteslutande av märket fiskars och bör helst inte ha träskaft eftersom det är lätt hänt att man råkar knäcka detta. De kommer i två huvudsakliga varianter: med korta eller långa skaft. Enstaka använder sig också av den typ av spadar som soldaterna hade, sappörspadar. Jag får senare förklarat för mig att det bara är på K-rauta som man kan köpa riktiga finska fiskarsspadar. De andra är tillverkade i Ryssland och av sämre kvalitet. Men hur får man tag på en pik? De säljs inte i stormarknadens trädgårdsavdelningar. Flera av pikarna har tillverkats av Ingrijas medlemmar, Michail har gjort några av de bästa. De mer erfarna har sin egen utrustning, men det finns också ett gemensamt förråd som man kan låna

från. Pikarna är av olika tjocklek: tunna för skogen, där det man söker ligger ytligt, och tjockare till fälten och ställen där man måste köra ner det djupt i jorden eller där marken är hård. ”Man måste vänja sig vid sin pik”, förmanar Jevgenij Vasiljevitj ofta och ger med jämna mellanrum uppsträckningar över den bristande ordningen på spadar och pikar. ”Märk ut och håll ordning på era egna!” Spadarna bör vara vassa. De slipas ständigt. När någon som kan hantera slipen är på plats så görs det maskinellt och då gäller det att vara alert och se till att din spade blir slipad, men det sker också manuell slipning. Det är tungt att gräva med en oskarp spade, inte minst svårt att hugga av rötter, men enstaka vill inte ha för vassa spadar eftersom de menar att risken att förstöra något blir för stor.

Utöver detta är metalldetektorer ett viktigt hjälpmedel för sökarbetet. Men det är en mer dyrbar utrustning och Ingrija har inte tillräckligt många för att alla ska kunna använda dem. (De är ofta någons personliga.) Hur stor hjälp av dem man har varierar också beroende på terräng och person. Vissa föredrar att leta enbart med pik. Metalldetektorerna leder dig trots allt inte till det du helst vill hitta: ben eller medaljonger, men det finns gott om metallskrot som får detektorn att konstant avge falsklarm. Slutligen kan det vara bra att ha med sig en kniv.

Varje dag måste samtliga närvarande skriva under att de har fått instruktion om PTB. Trots att det skämtas en del om säkerhetsföreskrifterna så är bakgrunden till dem något som alla tar på fullaste allvar. Markerna här kring Sinjavinohöjderna är inte bara tydligt märkta av kriget med skyttegravar, taggtråd och granatkratrar. Överallt ligger diverse odetonerade otäckheter som fortfarande kan ställa till det. Sådana har *poiskoviki* inte rätt att hantera. Istället ska man tillkalla sappörer som kommer och tar om hand och detonerar under ordnade former. Då kommer MTJS (ministeriet för extraordinära situationer) och polisen. Det är någon enstaka person inom varje distrikt som är ansvarig för sådana här frågor, och Ingrija känner dem ganska väl. De dyker upp ibland och inspekterar, och ringer då och då för att förhöra sig om hur det går.

När sappörerna spränger gör de det ofta på natten för att det ska vara så lite folk i rörelse som möjligt, så att det inte vandrar in några intet ont anande bärplockare eller svampletare, och de ger ofta en förvarning. En sådan till trots kan det vara en skrämmande upplevelse att befinna sig nära en sprängning. Smällen i sig är illa nog, men sedan kommer tryckvågen efter detonationen med ett dovt susande genom skogen. Den har något nästan spökligt över sig när den viner i natten.

Men även på dagarna smäller det då och då, vilket är källor till betydligt större oro. Vem är det som spränger? Varför? Vet de vad de gör? Gå aldrig nära en eld om du inte ser någon i närheten är en varning som ofta upprepas. Håll dig borta om du känner lukt av rök! För det kan vara någon som har

lagt blöt ammunition på elden och på behörigt avstånd väntar på att den ska explodera. Om det ska göras upp eld gäller det också att försäkra sig om att det inte finns något som kan detonera i närheten.

Ute på mossen är de potentiella skadeverkningarna relativt begränsade. Ammunitionen är dessutom blöt när man gräver fram den, och det gäller att lägga den så att den fortsätter att vara det, ner i en vattenfylld krater eller något annat lämpligt. Men ofarligt är det naturligtvis inte. Olyckor händer då och då. En dag stöter vi på en minnesplakett i skogen. Den markerar inte, som de brukar göra, platsen där en soldat som kunnat identifieras har hittats. Istället är den tillägnad "två kamrater", som för åtta år sedan omkom i en olycka med en mina. De ständiga förmaningarna om att vara försiktig ska alltså tas på största allvar, även om det inte är troligt att du oavsiktligt lyckas skapa det tryck som krävs för att den odetonerade ammunition som finns i markerna här ska detonera.

Ingrija runt lägerelden sommaren 2011.

Vardag utanför vardagen

Lägartillvaron är både fysiskt och mentalt avlägsen från deltagarnas vanliga tillvaro i stan. Minnesvakterna har drag av rit med tydliga ramar. De hålls på bestämda tidpunkter där vårvakten alltid hålls inför segerdagen och höstvakten avslutas i samband med datumet då belägringen började, den 8

september. Minnesvakterna skulle också kunna beskrivas som ett liminalt tillstånd (Turner 1995). Liminalitet är ett tillstånd som särskilt förknippas med övergångsriter. Det är det stadium då du varken är det nya eller det gamla, men som bland annat av Victor Turner har tillämpats även bortom just sådana riter. Liminaliteten är bortom vardagen. Den är "betwixt and between" och "a moment in and out of time" som Victor Turner beskriver det i en berömd formulering. (Turner laborerade också med begreppet "liminoid", alltså liminalitetsliknande, som han menade var kännetecknande för industriella samhällen och knutet till individen.) Ett drag som kännetecknar liminaliteten är *communitas*, det vill säga en djup känsla av samhörighet. Hos Turner är *communitas* "a transformative experience that goes to the root of each person's being and finds in that root something profoundly communal and shared" (Turner 1995:138). *Communitas* är en känsla av likhet och delade upplevelser i motsats, eller åtminstone i viss kontrast, till vardagslivets sociala struktur. Det är en enighet bortom hierarki.

Minnesvakterna pågår relativt lång tid och etablerar där sin egen vardag utanför vardagen, och det finns en dagsstruktur som nästan alla dagar på minnesvakten har. Det är väckning klockan åtta, om den som haft morgonvakten kommit ihåg att värma vatten för det kan man tvätta sig i varmt vatten, annars är det Svartån eller något annat vattendrag som står till buds. (Det kan innebära, särskilt om värarna, att man först måste slå sönder isen som bildats under natten.) Frukosten, som är stadig, får lov att ta sin tid. Arbetsdagen börjar officiellt klockan nio, men det är ofta inte förrän framåt tiotiden som det blir uppställning, inräkning av de närvarande, flagghissning och utdelning av förmiddagens arbetsuppgifter. Kanske blir någon tillsagd att gå in i matvarutältet och hämta en påse med karameller och fördela tre till var och en. Under uppställningen utses också vem som ska vara *dnevalnyj*. Minst en person, helst två, ska alltid stanna kvar på lägerområdet för att hålla ställningarna och laga mat. Om det inte är några uppgifter som ved- eller vattenhämtning som behöver tas itu med gemensamt så försvinner alla utom *dnevalnyj* ut i skogen med spadar och pikar. Klockan två är den officiella middagstiden, men det kan mycket väl bli så att klockan har hunnit bli tre innan maten intas. Det är soppa och varmrätt följt av te med något sött och sedan en ganska lång middagsvila innan kvällspasset börjar och det är dags att på nytt ge sig ut i skogen och jobba tills det blir mörkt. Kvällsmat blir det ofta inte förrän vid nio-tiotiden, kanske ännu senare. Efter kvällsmaten "stängs dagen" med uppställning. Jevgenij Vasiljevitj skjuter iväg en raket, räknar in de närvarande och håller en liten genomgång av dagens arbete och berättar kanske något om vad som hände under kriget just denna dag. Så utses vilka som ska vara nattvakter och vem som ska laga frukost. Flaggan halas under sjungande av nationalsången. Sedan följer samvaro runt lägerelden innan

förbandets medlemmar en efter en går och lägger sig tills bara nattvakten återstår.

I en artikel till universitetets tidning i samband med förbandets tioårsjubileum beskriver Darja sin första minnesvakt: ”Jag tyckte om nästan allt med en gång. Organiseringen av förbandets liv: väckning klockan 8, frukost, uppställning, flagghissning och utnämning av *dnevalnyj* och områden för dagens sökarbete. På kvällen genomgång av resultaten, lägereld, flaggan och bäst av allt – nationalsången.”¹ Minnesvakten pågår ju ganska länge, och medlemmarna gör sig hemmastadda i lägret. Nästan alla har till exempel med sig innetofflor ut i skogen. Det är dock få, om ens någon, som har möjlighet att vara med hela de två veckor som vakten pågår. Det finns inte bara en dygnsrytm utan också en veckorytm. Deltagarantalet brukar vara betydligt högre på helgerna. Det gäller att passa på att göra vissa saker som kräver mer personer, som att säkerställa vedtillgången, när det är många där, så att man kan klara sig när det är färre kvar. Under vårvakten varierade deltagarantalet från som minst två personer till som mest ett 30-tal. Minnesvakten är på sätt och vis en egen värld, men den står i ständig förbindelse med världen utanför och många åker fram och tillbaka flera gånger under tiden den pågår. Minnesvakten och lägret upprätthålls dock hela tiden även om vilka personer som är där varierar.

Vadim hugger ved i lägret vid Rosjtja kruglaja.

¹Vesjta, Darja ”Moja pervaja vachta – i Pasjteta” *Sankt-Peterburgskij universitet* nr 7 (3814) maj 2010.

Lägartillvaron innehåller sina egna bekymmer. Man ska försöka hålla sig någorlunda torr och varm, att hålla sig ren är dock snudd på omöjligt. Efter ett par timmars grävande min första eftermiddag var jag i princip täckt av lera från topp till tå, varpå det med förtjusning anmärktes att den smutsiga svenskan nu ”ser ut som en av oss”. Det skulle ta en vecka att få händerna helt rena igen. ”Sinjavinomaniky” är ett stående skämt om någon betraktar sina smutsiga, spruckna naglar. Jag blir delgiven knep för att få händerna rena: gnugga in händerna med sanoks (rengöringsmedel), skölj noga och smörj in ordentligt med fet kräm (för sanoks torkar ut). Anna som jobbar på restaurang berättar att händerna är hennes största problem med sökarbetet: ”Jag kan få sparken för smutsiga naglar!”. Hon har med en tandborste och gnuggar naglarna noga varje kväll för att få dem så rena som möjligt.

Att bli en *poiskovik*

Ansvar för att skola in nya aspirerande medlemmar i verksamheten tilldelas någon av de äldre medlemmarna. De tas först emot som kandidater efter skriftlig ansökan och blir sedan fullvärdiga medlemmar efter att ha visat skicklighet i sökarbetet. (Generellt sett är ”inträdesprovet” att hitta en soldat.) Under min första eftermiddag hos Ingrija följer jag med ut i skogen för att gräva.² Jevgenij Vasiljevitj säger åt mig att min främsta uppgift är att inte gå vilse och resten av förbandet delar upp sig och börjar leta till synes planlöst. Jag står lite vilsen kvar tills någon förbarmar sig över mig och försöker lära ut grunderna i sökarbetet. Jag får metalldetektorerna förklarade: soldaterna hade nästan alltid något av metall på sig, gevär till exempel, men det kan också vara bältesspännen, patroner och granatsplitter.

Jag får lära mig att vattenpölar ofta betyder att det finns en nedslagskrater från bomber eller granater som sedan vattenfyllets i den sanken, och i denna kan det mycket väl finnas en soldat. Jag visas hur piken ska användas. Det jämförs med att fiska. Du känner om det nappar, på samma sätt känner du om du stöter på något metalliskt. Vid något tillfälle kör jag spaden med full kraft i jorden mot något hårt som jag identifierat med piken. ”Gör inte sådär” blir jag ganska strängt förmanad. ”Det kan finnas saker som du får att detonera med den större kraften i spaden.”

Nästa morgon tas min upplärning över av Vadim som då var vicekommandör och den förutom Jevgenij Vasiljevitj som varit med längst i Ingrija. Han kom med under sitt första år på universitetet 2004. Han är kemist, och var då precis färdig med sina studier. Han hade kommit i kontakt med In-

²Jag var då där som besökare, och har faktisk aldrig haft status som kandidat.

grija eftersom även kemisterna har historia som obligatoriskt ämne under första året och han hade då haft Jevgenij Vasiljevitj som föreläsare. Från början tyckte han att sökförbandet verkade vara ett bra sätt att komma ut i skogen på, eftersom han är förtjust i friluftsliv, även om han naturligtvis också hade ett intresse för historia.

Vadim går iväg med metalldetektorn och instruerar mig i hur jag ska leta. Den ger inte så mycket utslag där vi går, vi hittar några enstaka skärvor. På ett ställe ger detektorn utslag, och vi stöter mot metall med piken. Vadim instruerar mig att börja gräva medan han går för att hämta sin spade som han lämnat lite längre bort. När han kommer tillbaka räcker jag över ett föremål som fångat mitt intresse till honom. ”Det ser ut som ett ben”, säger han och bekräftar mina aningar. ”Det ser väldigt mycket ut som ett ben.” Det låg nästan på ytan, bara någon centimeter ner. Jag fick tag på det i princip så fort jag satte spaden i jorden. Jag hittar snabbt ett till, och då är vi helt övertygade om att det var ben. Vi fortsätter gräva. Att få av rötterna är det största problemet eftersom marken är täckt av en buskliknande björkskog. Vi hugger med spaden eller skär med kniv, vilket är mest effektivt för tunna rötter. Efter en liten stund hittar vi mynt, Vadim ropar till sig de andra. Jevgenij Vasiljevitj säger att om ni har hittat mynt så var det nog fickan. Då kan det finnas en medaljong där. ”Leta noga!” Och vi letar noga. Vi hittar mer mynt, skärprester och något föremål som Vadim inte vet vad det är. Men ingen medaljong. Vadim förklarade att soldaterna oftast hade den i byxfickan, kanske i bröstfickan. Inte runt halsen undrar jag. Nej det fanns inget hänge eller kedja till den, får jag till svar. Benen är på sina ställen mjuka, nästan uppluckrade. Efter ett tag hittar jag en käke, vilket gjorde det tydligt att de faktiskt var en människa vi höll på att gräva fram ur jorden. Det låg även lösa tänder i gropen, och de tycktes mig så lika mina. Bara gulare, mer åldrade och smutsigare.³ Det var första gången jag hanterade mänskliga kvarlevor, och det gjorde ett starkt intryck. Jag tycker synd om honom, sa jag över några benrester, Vadim svarade att om jag var honom skulle jag bli glad om någon tog hand om mig och gav mig en begravning.

Vadim skriver i sin artikel till universitetstidningens specialnummer om 65-års jubileet av kriget, och Ingrijas 10-årsjubileum, om sitt första möte med Ingrija och framhåller kamratskapet:

Trots min ungdom och idealism, fast jag var ovan vid att arbeta

³Jag är inte ensam om att reagera starkt på tänder. Renshaw skriver att många av volontärerna på utgrävningar i Spanien också lyfte fram tänder som något som gjorde inryck på dem: ”Many of the archaeological volunteers referred to the teeth as the aspect of the body that remained unchanged in death and was recognisably human. It is as if the eyes were briefly tricked into seeing a sign of life, causing a jolt of recognition and the fleetingly reclassification of the skeleton as a fellow human” (Renshaw 2011:163).

med händerna och en irriterande besserwisser, så togs jag emot överraskande välvilligt: *dedovsjtjina*⁴ fanns inte i förbandet. Redan på min första minnesvakt kände jag mig bekväm och hemmastadd.⁵

Vadim skriver vidare att han nu förstår att det finns två enkla anledningar till det goda mottagandet: "För det första, det är vanligtvis kloka och goda människor som ger sig ut i skogen för att leta efter soldaters kvarlevor." Människor som förstår att man bara kan uppfostra och utbilda den nya generation *poiskoviki* om man är försiktig och stödjande. Vadim skriver att det gäller att vara ett föredöme som de nya vill likna, och på det fundamentet kan man sedan lägga råd och förmaningar. För det andra listar han ett än mer praktiskt skäl: om en människa känner sig väl till mods så arbetar hon bättre. Hennes nyttighet för kollektivet blir större. "Vänliga ord är för människan som olja till en motor – det går att arbeta utan, men det blir hackigt och gnissligt."⁶ Det han skriver här ligger mycket nära det som Lave och Wenger menar är förutsättningen för effektivt lärande i en praktikgemenskap, att nykomlingen blir en del av gemenskapen är snarare än förutsättning för lärandet än dess mål (Lave och Wenger 1991:93).

Ingrija är en tät men samtidigt öppen grupp och stämningen är inkluderande. Jag blev förvånad över hur väl jag togs emot, och hur snabbt och lätt jag inkluderades i gemenskapen. Jag kan konstatera att Vadim gjorde sitt bästa för att föra vidare det sätt han själv möttes på, och inte bara han. Det finns visserligen en avvaktande inställning till främlingar. Vid mitt första besök togs jag emot väl, men det fanns något reserverat i mottagandet. Detta försvann dock snabbt, genom att komma tillbaka och demonstrera ett genuint intresse för verksamheten kunde jag överföras från kategorin *tjuzjaja* till *svoj* och kontrasteras med andra utlänningar med ett "ty uzje nasj tjelovek" – du är ju en av oss.

Den sammansvetsning som sker i gruppen avspeglas i tilltalsformerna. Att det ryska namnskicket är intrikat vet alla som läst en rysk roman. Det är minst sagt komplicerat för den oinvigde att hålla ordning på alla namnformer. I Ryssland har alla tre namn: förnamn, fadersnamn och efternamn. Beroende på sammanhang så används olika varianter av eller kombinationer av dessa. Bruket speglar de talandes relation till varandra. En egenhet i systemet är att enbart förnamnet i fullständig form, det normala sättet att tilltala varandra i Sverige, används mycket sällan. Om det gör det har det något distansnerande över sig.

⁴Dedovsjtjina kan översättas med mobbning eller penalism och förknippas främst med armén.

⁵Kolosov, Vadim "Vspominaja i pereosmyslivaja" *Sankt-Peterburgskij universitet* nr 7 maj 2010 sid 67.

⁶Ibid.

Ytterligare nyanser kan uttryckas med valet av tilltalspronomen. I Ingrija är alla *ty* (du) med varandra, förutom kommandören som tilltalas på *vy* (ni). Natalia berättar att hon i början tyckte de kändes konstigt att prata så informellt till Michail som nästan är dubbelt så gammal som henne.

Normalt, men lite formellt, tilltal mellan två vuxna är förnamn och fadersnamn. Det är också så unga förväntas tala till äldre. Ingrijas kommandör tilltalas alltså alltid Jevgenij Vasiljevijtj i förbandet. Hemma kallas han dock med största säkerhet Zjenja (smeknamnsform av Jevgenij) av sin familj. Nästan alla ryska namn har standardiserade kortformer: Jevgenij/a blir alltså Zjenja, Michail blir Misja, Anna blir Anja osv. Vissa namn har flera kortformer Alexander/ra kan bli Sasja, Sanja, Sjura eller kanske Sjurik. De här formerna är ganska neutrala och speglar ett informellt och ledigt umgänge mellan jämlikar, men är inte väldigt familjära.

I mer familjära sammanhang görs smeknamn av kortformerna. Jekaterinas kortform Katja kan t.ex. bli Katenka, Katusja eller Katka. De olika formerna har lite olika associationer och indikerar olika relationer av närhet och avstånd. Former med bara ett instucket k kan i vissa sammanhang uppfattas lite nedlåtande eller barnsliga, men är lika ofta bara lite extra smeksamma. Ingrijas medlemmar tilltalar alltid varandra med kortformen av namnet, ofta gjorda lite extra informella (Natasjka, Sasjka) och även de namn som inte har någon etablerad kortform blir det mer familjära Antocha eller Andrusja. Stämningen kan naturligtvis ibland bäst beskrivas som rå men hjärtlig. Vladimir kallas t.ex. för Voldemar (en germansk form av samma namn). Det utifrån ett gammalt skämt om när skolbarn efter kriget ska berätta om vad de gjorde under kriget. Barnen redogör för hur de hjälpt partisaner och på olika sätt bidragit till krigsansträngningarna. När turen kommer till lilla Vovka (kortform av Vladimir) berättar han stolt att han hjälpte till att bära granater. "Nej men oj så duktigt!", utbrister läraren, "vad sa de till dig då?" Svaret blir: "Sehr gut, Voldemar!"

Om det är kortformen av namnet som används när man talar till någon, är det oftast efternamnet som gäller när man talar *om* personen. Jag tolkade det inledningsvis som en militär referens, i militären (och i fängelse) används enbart efternamn, men det är ett relativt spritt bruk att tala *om* personer med efternamn och *till* dem med förnamn + fadersnamn eller kortform av förnamnet. (Eftersom jag fick personer presenterade för mig som Sasja, Dasja, Dima osv ska jag erkänna att jag inledningsvis fann det här enormt förvirrande.) Skälet brukar sägas vara att förnamnen så ofta upprepades. Och det är verkligen slående för en utlänning hur ofta ryssar tycks heta samma sak! Orsaken till det begränsade antalet namn är att den ryskortodoxa kyrkan bara accepterar de namn som kommer från den ortodoxa kyrkan helgonkalender samt ett mycket litet antal slaviska namn. Detta gör, med Per-Arne Bodins formulering att "antalet förnamn som är i

bruk är litet och möjligheten till besvärande förväxlingar är många” (Bodin 2005:71). Att mitt svenska namn passar så dåligt in i systemet upplevs som ett problem. ”Men vad ska vi kalla dig?” frågar folk ofta. Att använda bara förnamnet blir fel, och känns konstigt och distanserande.

Ännu en omnämningsvariant som tycks gälla endast Jevgenij Vasiljevitj är att han ofta kallas Vasilitj. Det är en kortform av fadersnamnet. Den här typen av tilltal var, enligt Bodin, vanlig på den ryska landsbygden och bland arbetare och tyder på familjäritet och uppskattning (Bodin 2005:79).

Jag har behandlat benämningarna så här pass utförligt eftersom de är viktiga. Som Bodin påpekar kan man ”på ett mycket nyanserat och betydelsebärande sätt uttrycka sin relation till en annan människa genom den namnform man använder, mycket mer nyanserat än man kan på svenska” (Bodin 2005:76). Sättet som Ingrijas medlemmar talar om och till varandra på säger mycket om den gemenskap som finns i förbandet.

Utanför tillsammans

”Vovka stal dina soldater!”, säger Misja till mig på segerdagens kväll. ”Det var dina. Det var ju precis bredvid din grop!”. Han syftar på episoden på fältet som jag återberättat tidigare i det här kapitlet, då Vladimir hittade skedskافتet som hade Ljosja ingraverat. Denna händelse har kommit att refereras till av alla inblandade, inklusive Vladimir, som just den då han stal min soldat. Det var jag som hade identifierat stället och börjat gräva och jag hade kommit fram till benen om inte Vladimir tagit över. Michail tyckte nog inte det var så snyggt gjort att plocka åt sig dem framför näsan på en tjej och nykomling, men han är erfaren och lurig säger han skrattande om Vladimir. Det är, naturligtvis, viss prestige i att vara den som hittar soldaterna – än mer så om det är medaljonger inblandade. Vladimir lägger i gengäld ner visst arbete på att lokalisera geldosan för att jag ska få den som minne, men den verkar ha försvunnit i det svarta hål av rostiga artefakter som Ingrijas högkvarter stundom liknar. Det är prestige att hitta soldater, men om det finns avundsjuka så döljs den väl. Alla vet vilka det är som brukar hitta och vilka som inte gör det, och det gör att olika personer får olika roller i kollektivet.

De som är de duktigaste på att hitta soldater behöver i princip aldrig vara kvar i lägret som *dnevalnyj*, medan andra åker på det nästan jämt. Det finns också de som föredrar att vara i lägret. Som Natalia som lockades med till Ingrija av kompisar, eftersom hon också gillar uteliv. Hon kallades till ett möte och blev utfrågad om varför hon ville vara med: ”Jag älskar tält” var hennes svar och det var tillräckligt för att hon skulle tas upp som kandidat. Natalia gillar inte bara tält, hon tycker också om att laga mat och

anmäler sig som ständig kock. ”Gå ut i skogen med spade och pik, nej tack”, tycker hon och det är inte förrän hon ska åka ifrån sin andra minnesvakt som hon låter sig övertalas att lämna köket en förmiddag för att följa med på sökarbete. Hon verkar inte ha blivit biten, men är ändå mycket aktiv och hängiven förbandet.

Det finns naturligtvis även en könsaspekt i rollfördelningen. Från början var det tänkt att Ingrija skulle vara en organisation bara för män, eftersom sökarbetet är tungt och svårt. Men redan från början hade det varit med en tjej som det var meningen skulle sköta hushållet och laga mat i lägret, efter några dagar propsade hon dock på att få vara med och gräva. Sedan dess har förbandet varit öppet även för kvinnor. Jevgenij Vasiljevitj har flera gånger sagt att han är väldigt glad att han ändrade sig och öppnade förbandet för kvinnor. Han framhåller att de är fullvärdiga medlemmar i förbandet och inte bara står i köket. Det är dock så att det i förbandets ordningsregler stipuleras att kocken ska tas ur den kvinnliga halvan av förbandet, men det händer att även män beordras sköta matlagningen. Däremot får inte kvinnor hugga ved eller hämta vatten, för det är tunga sysslor som definieras som manliga. (Ibland bryts det även mot detta.) Synen på könen är komplementär. Jevgenij Vasiljevitj menar att kvinnor är noggrannare än män, och att det blir trevligare stämning i förbandet när det är med kvinnor. Han hävdar dock att kvinnor kräver mer uppmärksamhet än män, och det är därför han ser till att det alltid finns karameller (”eftersom kvinnorna inte röker”) och han brukar överrätta blommor vid slutet av varje minnesvakt till de närvarande ur *zjenbat* (kvinnobataljonen) och berömma dem för deras insatser.

Rollfördelningen inom förbandet spelar också in när det ska delas ut uppgifter inför tillfälliga och utåtriktade uppdrag. När det ska ledas en exkursion för skolbarn i slutet på april utser Jevgenij Vasiljevitj Anna och Darja som ”frivilliga”. Två trevliga och lättpratade tjejer som säkert ger ett gott intryck av förbandet.

Om jag har benämnt minnesvakterna som en vardag utanför vardagen så finns det också andra sätt som de står utanför vardagen på, och utanför det vanliga samhället. Just i det här utanförskapet, i känslan av att vara avvikande, finns en gemensamhetsskapande potential. Vissa av mina ryska vänner var ganska oroliga innan jag åkte ut i skogen första gången för att gräva (och inte bara första gången). Dels över vad som finns i markerna som kan explodera, dels över vad det var för människor som sysslade med det här. Sökrörelsen har vissa imageproblem. Det första är att de ofta förknippas med de så kallade ”svarta stigfinnarna” som utan tillstånd letar efter troféer att sälja. (Det är främst tyska medaljer som kan vara gångbara.) Det andra är en föreställning om att det dricks väldigt mycket i skogarna, och det kan det kanske göras på sina håll. I Ingrija råder dock

suchoj zakon (alkoholförbud) och även om den inte efterlevs stenhårt, slutet på varje minnesvakt firas t.ex. med champagne, så är det en måttlig förekomst av alkohol i förbandet.

”Vad tycker folk i Sverige om att du åker hit?” har folk i Ingrija frågat mig mer än en gång. ”De tycker nog att jag är ganska konstig”, svarar jag, och reaktionen blir ofelbart ett skratt och en variant på ”välkommen till klubben, det är vad de tycker om oss också”. Det skämtas friskt om de själva som *sumassjedsjie* (galningar). ”Inte ens min mamma förstår varför jag håller på med det här” säger Alexander och flera andra av förbandets medlemmar vittnar om liknande reaktioner från anhöriga. *Zabolet’* att bli sjuk eller *zarazit’* att smitta är andra ord som används för att skämtsamt beskriva sig själva och sin relation till sökandet. ”Jag trodde bara ryssar var sjuka, men det finns tydligen galningar på annat håll också”, brukar Michail skämta med mig.

Varför människor från början söker sig till sökrörelsen varierar naturligtvis. Många har egna släktingar som är saknade i strid sedan kriget, men inte alla. Motiv är inte alltid klara och uttalade ens för en själv. Men jag skulle vilja göra två observationer. För det första, vilket jag hoppas redan står klart, har kriget haft en betydligt mer levande närvaro i deras liv än i vad som är fallet i Sverige. Det figurerar i familjeberättelser och det är svårt att överhuvudtaget röra sig i Leningradlänets skogar utan att stöta på något minne av kriget. För det andra så är det nog så att oavsett vilka bevekelsegrunder Ingrijas medlemmar från början haft för att söka sig till förbandet, så är kamratskapet en viktig anledning till att man kommer tillbaka.

Sökförbandet och överheten

Vissa av den inre kretsen av medlemmar har också en annan roll. De skickas då och då iväg – ofta till Kirovsk – för att samla de nödvändiga stämplarna och underskrifterna för att Ingrija ska kunna bedriva sin verksamhet. Sökarbetet innehåller en inte obetydlig del byråkrati. Vem som helst får inte ge sig ut i skogen och gräva. Det tycks mig som att varje gång jag är på ”staben” är det något byråkratiskt problem som diskuteras. I berättelsen om förbandets tillblivelse på hemsidan utgör byråkratin och relationerna till de rättsvårdande organen en inte obetydlig del:

Att skaffa de nödvändiga dokumenten och registrera förbandet gick relativt snabbt, men vi var tvungna att springa med papper en hel del. Pappersexercisen är den otrevligaste och besvärligaste delen av sökverksamheten oavsett om det gäller registrering av förband eller att få tillstånd att utföra sökarbete.

Det viktigaste är att inte tappa tålamodet, eftersom det väldigt ofta är så att den person som ska göra den nödvändiga auktoriseringen inte befinner sig på sin arbetsplats. Det gäller att vara mycket noggrann när man upprättar dokumenten, upptäcks det felaktigheter så måste man gå den byråkratiska rundan ett varv till. Var beredd att i det här stadiet höra en mängd olika frågor. Kärnan i dem är dock den samma: kriget slutade en gång för länge länge sedan, och alla fallna soldater är begravda.

Det största problemet är naturligtvis polisen. Deras inställning till *poiskoviki* är huvudsakligen negativ. De ser oss i bästa fall som en börda, i värsta som marodörer som gömmer sig bakom sökförbandsmask. Det leder till olika missförstånd. Polisen intresserade sig till en början väldigt för varför vårt förband hette Ingrija. Det verkade som de associerar Ingrija med den berömda SS legionen. Och varje säsong svarade vi på samma sätt: ”Ingrija är ett av de gamla (finno-urgiska) namnen på Leningradlänet”.⁷

En stor del av Ingrijas löpande verksamhet handlar alltså om att skaffa sig de nödvändiga tillstånden för att gräva, och för varje medlem finns ett personligt tillstånd. En egen biljett som man bör ha på sig när man är ute och gräver. De här tillstånden ordnas av Jevgenij Vasiljevitj, men alla som aspirerar på ett sådant måste lämna intyg på att man är ostraffad. Tillståndet är inte generellt, utan det behövs separata tillstånd för olika platser och dessa måste förnyas varje år. Detsamma gäller för de personliga legitimationerna. Huvudanledningen till att sommarvakten 2010 förlades till det för årstiden inte så lämpliga Rosjtja kruglaja var att Jevgenij Vasiljevitj inte hunnit få tag på de nödvändiga tillstånden för att vara på Nevskij p'jatatjok⁸ vid Nevas strand där Ingrija tillbringat ett antal sommarvakter.

Ingrija verkar alltså i en samhällelig kontext där de hela tiden måste förhandla med en överhet om sina verksamhetsvillkor. Men det finns också en aspekt på relation till överheten i det som är föremålet för verksamheten, det vill säga de enskilda soldaterna som levde i ett brutalt politiskt system. När jag frågar för att få klarhet i när det fanns medaljonger och när de inte fanns får jag följande svar från den i Ingrija som brukar öppna och läsa de upphittade medaljongerna:

Efter vinterkriget introducerades dödsmedaljongen i bakelitkapsel, men våren 1942 så avskaffades denna av en ännu okänd an-

⁷Fritt översatt och något förkortat från redogörelsen om förbandets tillkomst på hemsidan: http://www.ingria-poisk.ru/istoriya_sozdaniya

⁸Nevskij P'jatatjok är ett område vid Nevas strand ca 50 km sydöst om S:t Petersburg och 15 km söder om Sjlisselburg där det stod mycket hårda strider under slaget om Leningrad. Det kommer att behandlas mer utförligt i kapitel 9.

ledning... Alltså är det främst hos de som mobiliserades 1941 eller tidigare som man hittar medaljonger. Dessutom, i enlighet med *rasjn tradisjn* [russian tradition], så fick vissa medaljonger, och andra inte... Vid fronten användes ofta hemmagjorda medaljonger, i trä eller av tomhylsor, men de har bevarats dåligt.

Relationen med överheten tycks alltså präglas av en inte obetydlig del godtycke. Ingen vet varför medaljongerna avskaffades våren 1942, men så var det. Det fanns inget bra skäl till varför vissa fick och andra inte, och den här oförklarligheten benämns som "rysk tradition". Formuleringen syftar på ett internt skämt. Aleksej drog till med "russian tradition" som svar på det mesta när han var utsedd till guide för en besökande tysk ungdomsorganisation, hans tyska är obefintlig och engelskan mycket begränsad, och uttrycket har spridit sig i förbandet. Allt som är konstigt och oförklarligt blir *rasjn tradisjn*. Det är ett skämt, men det säger också mycket om inställningen till övermakten och för tankarna till vad som skulle kunna kallas den ryska fatalismen, vilken har intresserat många betraktare.

I sin monografi om samtal under perestrojkan menar Nancy Ries (1997) att de dagliga svårigheterna uttrycktes i en närmast ritualiserad form av litanior och klagosånger (laments). Hon menar att dessa kolliderade totalt med hennes amerikanska problemlösardiskurs: det fanns inget intresse av att försöka göra något åt situationen, däremot av att beklaga den. Det är oförklarligt, godtyckligt och kanske till och med förfärligt men det är så det är och det är inget att göra åt.

I would suggest that litanies (and related discourses) constitute that field, that they are diffuse but very powerful reproductive agents of the politically destructive ideological paradigm that characterizes much of contemporary Russian politics. ... when describing these impassés at the top, their day-to-day litanies may subtly reaffirm the deep logic of this construction, the conviction that there is an unbridgeable chasm between good selves and evil others, or, in Russian vernacular, "ours" and "alien" (*svoi-chuzhoi*) (Ries 1997:114).

Hon menar att den här typen av diskursiva uttryck har en lång tradition och till och med kan spåras tillbaka till gamla helgonlegender. (Detta gäller även, och kanske särskilt, för berättelser om kriget vilket vi har anledning att komma tillbaka till.) Det finns en kristen undertext i det hela, och hon menar att det är värt att notera den ortodoxa kyrkans betoning på Kristus kärleksfulla icke-motstånd inför döden (Ries 1997:148). Hon menar att en helgonlikt accepterande av lidande har levt kvar som en hållning i Ryssland, och en sådan hållning får i sig själv något heligt

över sig. Den officiella sovjetiska kulturen lånade både material och legitimitet från tidigare kulturella hållningar. Ries menar att särskilt under krigsåren fick helgonet-martyren i tappningen av medborgaren-soldaten – självupppoffrande, lidande, uthärdande – stor spridning inte minst i konst och litteratur (Ries 1997:150–51).

Per-Arne Bodin gör liknande reflektioner och lyfter fram den rysk-ortodoxa kyrkans första helgon: furstesönerna Boris och Gleb, som egentligen inte gjort något mer helgonlikt än att acceptera döden när deras brors lejda mördare kommer. ”Det finns i denna berättelse, som skrevs på tiohundrasjuttioalet, en protest mot våldet och samtidigt en handfallenhet inför det. Ännu mer genomsyras berättelsen av ett förakt för härskandets själva princip.” (Bodin 1991:24) Han menar också att den ortodoxa kyrkans betoning på uppståndelsen har gett en fatalistisk inställning till lidande här på jorden: människan har ju segrat över döden och det finns en himmelsk härlighet på andra sidan (Bodin 1991:96).

Även om man kanske bör vara försiktig med att förutsätta en obruten kontinuitet, finns det drag som i lätt modifierad eller nedtonad form kan vara mycket långlivade. Det finns också en annan mycket tydlig aspekt av relationen med övermakten i berättelsen om medaljongerna. Att soldaterna som dog för Sovjetunionen inte ens försågs med något som kunde identifiera dem efter att de gjort den slutgiltiga uppoffringen för fosterlandet säger mycket om regimens inställning till människoliv (och organisationen, eller kanske bristen på sådan, inom Röda armén). Istället tillverkade de sina egna identifikationsmedaljonger, men eftersom staten inte heller tog sitt ansvar för att ta om hand kropparna efter kriget så hann dessa hemmagjorda medaljonger förstöras och bärarna förblir trots sina ansträngningar namnlösa.

Färdighet och gemenskap

Sökandet är en färdighet man måste tillägna sig, och gemenskapen i förbandet är centrerad kring det delade arbetet. Sökarbetet är ett arbete man måste lära sig, det kräver sin särskilda utrustning, teknik och känsla. Förutom att kunna hantera verktygen måste du kunna läsa av terrängen och kunna identifiera de föremål du hittar. Är detta tyska eller sovjetiska patroner? Är detta krigstida eller senare? Är det här mänskliga kvarlevor eller rester av djur? I Ingrija tillämpas det som inom en annan rörelse kallas ”learning by doing” och nykomlingar lärs upp av de mer erfarna. Det är huvudsakligen genom att delta i arbetet och socialiseras in i gemenskapen som du lär dig hur verksamheten ska bedrivas, på det sättet är det en praktikgemenskap. Till skillnad från de lärandemiljöer som La-

ve och Wenger (1991) diskuterar är det inte en yrkesgemenskap som skapas. Sökandet är frivilligt och tar upp olika stor plats i olika personers liv och identitet. Verksamheten har också ideologiska övertoner och ett tydligt mål som ligger bortom utförandet av arbetet. Samhörighet skapas inte bara i arbetet och de färdigheter det kräver utan minst lika mycket av delade måltider, delade tält och kvällar kring lägerelden. Det är ett intensivt och tätt umgänge.

Olika personer får också olika roller i kollektivet. Beroende på kön, erfarenhet och fallenhet fördelas arbetsuppgifterna olika. Det finns ett tydligt komplementärt synsätt, inte minst på förhållandet mellan könen. De personliga drivkrafterna för arbetet är förmodligen lika många som antalet deltagare, men en känsla av att stå utanför det "normala" och ägna sig åt något ganska avvikande är en känsla som delas av många. Känslan av utanförskap bidrar till att stärka den inre gemenskapen. Minnesvakterna skapar en vardag utanför vardagen, och bidrar till en känsla av utvaldhet och gemenskap. I det att det står utanför den vanliga tillvaron har minnesvakterna drag av liminala tillstånd där djup samhörighet ofta uppstår.

Genom användandet av olika tilltalspronomen och namnformer manifesteras deltagarnas relation till varandra och en otvungen samhörighet demonstreras. Språkliga manifestationer av gemenskapen sker också i bruket av ord som sin och vårt. Genom sökerfarenheten skapas det som Paxon har kallat en *svoj*-gruppering. I min kontext är motsättningen mellan *svoj* och *tjuzjoj* inte alls lika uttalad som i Paxons arbete, men naturligtvis finns det ett främmande som det egna kontrasteras mot, ett obestämt "dom" som finns utanför vårt "vi" och som är den ofta opersonliga agenten i meningar om "makten". Det är makten och det offentliga Ryssland som är sökförbandets mest uttalade "dom", men inställningen mot främlingar är överlag avvaktande. Detta gäller även i kontakten med andra sökförband.

Men även om statsmakten kan vara ett "dom" som den egna gemenskapen kontrasteras mot, skapar även verksamheten andra gemenskaper som rymmer betydligt mer än den egna gruppen. De saknade soldaterna som är föremålet för sökandet inte minst, och den statsbildning de representerade. Genom att använda ordet "våra" talar alltså Ingrijas medlemmar in sig i en gemenskap som innehåller den sovjetiska staten, men samtidigt är det ofta statens företrädare som är det abstrakta "dom" som den egna gruppen kontrasteras mot. Det finns alltså samtidigt både en samhörighet med och ett positionerande mot den här gemenskapen. Relationen till övermakten är en aspekt både av sökförbandets verksamhet och i det som verksamheten handlar om.

Genom sökverksamheten skapas alltså gemenskaper, *svoj*-grupperingar, både inom gruppen inte minst genom de långa minnesvakterna med mycket tätt umgänge, inom sökrörelsen i stort och med den nationella gemenska-

pen. Dessutom skapas också gemenskap och identifikation med föremålen för sökandet: de saknade soldaterna. Det vardagliga och praktisknära leder alltså fram till något mer abstrakt fullt av ideologiska övertoner och vördnad inför offret som gjorts, vilket, som vi senare ska se, gestaltas i den högtidliga begravningen, den som potentiellt ska leda till en avslutning av kriget.

Kapitel 6

Till evigheten utan namn

En kväll i slutet av april gräver vi fram en sovjetisk soldat inte långt ifrån Svartåns östra strand. Det är under minnesvaktens första vecka, då kvällarna fortfarande är vackra, solen skiner och majsnön ännu inte har fallit. Ringarna från en tysk regnrock hade gett utslag på metalldetektorn. ”Gräv!” instruerar Alexander när han inspekterat fynden, ”Du ska få se att det ligger en fascist här.”

Jag lyder uppmaningen och gräver. Där finns mer rost, men någon ägare till regnrocken syns inte till. Runt omkring ligger sovjetiska patroner och plötsligt får jag också tag på ett ben. Jag ropar på Alexander. ”Jag sa ju att du skulle gräva fram en tysk!”, säger han när han ser vad jag har i handen. ”Hade tyskarna ofta sovjetisk ammunition?”, frågar jag retoriskt. Vi enas om att soldaten är ”vår”.

Alexander pekar på omgivningarna. Vi har gått genom en tysk position men är ute ur den. Mittemot är det kärr. ”De våra anföll nog därifrån, från kärret, som vanligt.” Vi hjälps åt att gräva. Klockan är redan mycket och det är långt till lägret. Det är tungt, trots att soldaten bara ligger några centimeter under marken. Det är fullt av rötter, och det gäller att vara försiktig när man gräver fram kvarlevor. Fynden är blygsamma: kängor, bälte, en sked. Det vanliga. Det börjar bli dags att gå. I brist på påsar lägger vi kvarlevorna i en upphittad hjälm och ger oss av.

Jag är angelägen om att återvända. Vi hade inte kollat så noga runt om som vi borde. För soldaterna var sällan ensamma: finns det en så finns det nog flera. Dessutom hade vi inte hittat huvudet. Även om det är mycket möjligt att det inte finns något huvud. För som Alexander brukar säga ”Vojna byla” (det var krig) och vad som helst kan ha hänt. Efter en dag kommer vi tillbaka. Jag undersöker utgrävningen vidare, det finns massor av patroner och faktiskt delar av både armar och huvud. När jag nästan

börjar tro att det nog inte finns något mer så får jag plötsligt syn ett litet svart föremål. ”Vi missade visst något!”, ropar jag till Alexander och försöker att inte låta allt för triumferande. För där i gropen ligger det som man allra helst vill hitta: soldatmedaljongen.

De i närheten kommer gående. Jag lämnar över medaljongen till Alexander och väntar nervöst medan han skruvar upp kapseln. I dess inre ligger ett litet skruvtigt brunt papper. Vi inser att det kommer bli svårläst. ”Vi försöker naturligtvis”, säger han optimistiskt, men hoppet om identifiering som väcktes av den svarta kapseln börjar redan falna.

När vi återvänder till lägret och försöker få pappersremsan att öppna sig visar det sig mycket riktigt att det inte går. Tiden och skogen har svalt soldatens hemlighet. ”Vi har ju skeden också”, påminner Alexander mig. Det tycks oss som att den är påskriven. Vi vänder och vrider och tittar på skafvet ur alla möjliga vinklar. Är det initialer, eller är det bara repor? Vad det än är så är det oläsligt.

Vi blir tvungna att begrava honom namnlös. Så nära men ändå inte! Den svarta bakelitkapseln som inte var till någon hjälp blir kvar hos mig. Det kommer inte att komma några släktingar resande. Han går till evigheten utan namn, som en siffra i en osäker statistik, som en av cirka 570 soldater som begravdes på Sinjavinohöjderna 6 maj 2011.

Namnet som monument

Namnet har i sig en stor symbolisk tyngd. Termen inom sökrörelsen för identifiering är *ustanovit imja*, det betyder bokstavligen ungefär att upprätta namnet. Namnet ger något till de identifierade soldaterna, något som gör att de kan skiljas från de andra. Även i många fysiska minnesmärken spelar namnet en viktig roll. Att namnet blivit en viktig del av krigsminnesmärken är en tradition som förmodligen främst kan spåras tillbaka till första världskriget och hur det brittiska imperiet högtidlighöll sina döda. Då var detta något helt nytt, menar Thomas W. Laqueur (1994), som till och med sätter ett datum för traditionens uppkomst: januari 1915. Då, skriver han, började en ny era av åminnelse: den av den vanlige soldatens namn. Han jämför med tidigare slag och minnesmärken över dessa, där inte ett enda av deltagarnas namn är kända, eller åtminstone inte högtidlighållna i anslutning till slagfältet. Så sent som efter Krimkriget (1853–56) fick de döda sjunka ner i glömskan när gräset växte på de namnlösa och obemärkta gravarna (Laqueur 1994:152–3).

Det arbete som hastigt sammansatta Röda korsenheter och senare Graves Registration Commission utträttade var något helt nytt: För första gången i den brittiska militära historien samlades de stupade som tidiga-

re bara varit utspridda kroppar för att begravas och utmärkas individuellt (Laqueur 1994:153). Det här arbetet innebar också att staten kontrollerade formerna för äminnelse: den insisterade till exempel på att alla gravar skulle ha identiska stenar och att enskilda skulle hindras från att resa individuella avbildningar eller liknande.

På varje begravningsplats med mer än 400 döda finns en *Stone of Remembrance* med inskriptionen "Their name liveth for evermore", en textrad som föreslogs av Rudyard Kipling och kommer ur den apokryfiska *Ecclesiasticus* (Jesus Syraks vishet) 44:14 "Deras kroppar har begravts i frid, och deras namn skall leva genom alla släktled", som texten lyder i den senaste svenska bibelöversättningen. Det var en rad som aldrig tidigare använts i sådana sammanhang och som, menar Laqueur, hade en i samtiden märklig klang (Laqueur 1994:153).

En annan nyhet i imperiets begravningspraktiker under och efter första världskriget är att det förekommer nästan inga gemensamma gravar, för även om många stenar inte har något namn utan inskriptionen "A Soldier of the Great War – Known Unto God", så står de resta över en individuell grav. För även om det var otroligt viktigt med en ordentlig begravning inom den brittiska arbetarklass som de flesta soldaterna kom från, så var en enskild grav det inte. De flesta, och inte bara de utfattiga, begravdes i gemensamma gravar. Bandet av krigskyrkogårdar över Europa, med sina prydliga individuella gravar, var således något genuint nytt och en tydlig avvikelse från den viktoriaiska dödsetetiken. Det fanns uttalade estetiska skäl till att gravarna skulle vara identiska och att de anhöriga inte skulle tillåtas resa några av de "hideous effigies" som det ansågs att de hade en tendens att vilja resa (Laqueur 1994:155). Det namnen och de individuella gravarna gjorde var också att tydliggöra mängden – de blev en visualisering av det stora antalet döda.

Sedan dess har namn varit en viktig del av många krigsminnesmärken, inte minst i det av Edwin Lutyens formgivna minnesmärket i Thiepval i nordöstra Frankrike som hedrar de 73 077 stupade brittiska soldaterna i slaget om Somme. Ett av de bäst kända är förmodligen Vietnam Memorial i Washington. Det av Maya Lin formgivna minnesmärket invigdes 1982 och listar 58 196 namn på amerikanska soldater som dog i Vietnam.¹ Marita Sturken framhåller att det är just namnen som ger minnesmärket dess symboliska kraft. Uppräkningen av namn skapar en vidd av kulturellt minne, som kan ses som både omstörtande, omskrivande och utökande i förhållande till historien om Vietnamkriget. De historier som namnet åkallar, och de gensvar som de får är mångfacetterade och fulla av personliga berättelser

¹Se James Tatum (2003) för en utförligare diskussion om dessa både monument och länken mellan Lutyens och Lin.

och intressen. Minnesmärket värderar inte det kollektiva över det individuella, tvärtom betonar namnen varje enskild död. Sturken framhåller att ett vanligt förhållningssätt bland besökarna är att det tänker sig den krets av smärta som utvidgar sig från varje namn: de föreställer sig sörjande föräldrar, systrar, bröder... och får på så sätt en föreställning om den mängd människor som blev direkt påverkade av kriget (Sturken 1997:58).

Genom att det inte är några militära grader utskrivna på minnesmärket kan namnen överskrida den militära kontexten och representera samhällets namn. Egennamn har komplexa juridiska och patriarkala implikationer, skriver Sturken, vilket inte minst är sant i en rysk kontext där alla måste ha ett namn efter sin far och de placerar individer i en samhällelig gemenskap. Namn säger något om vem du är. Men vad säger de egentligen? Sturken menar att namnen fungerar som surrogat för de dödas kroppar, och att det har blivit en ritual för besökare till minnesmärket att göra avgnuggningar av namn och ta med sig hem. Namnet får ett viktigt symboliskt värde som representationer av de frånvarande. Men, frågar hon sig, vad för "sense of the individual" kan ett namn hugget i sten visa? (Sturken 1997:60)

Sturken framhåller att det är avgörande för monumentets effekt att namnen är listade kronologiskt och inte alfabetiskt. Genom en alfabetisk listning hade namnen snarare representerat kulturella enheter än individer. Många personer heter ju samma sak. Genom den kronologiska uppräkningsen blir också monumentet en berättelse om kriget, genom att se hur antalet namn för en given dag växer så förmedlas en uppfattning om stridernas utveckling. För veteranerna blir den kronologiska uppräkningsen ett slags minneskarta över kriget. De kan i namnen se ett särskilt slag, en viss patrull eller en natt, då de själva sårades (Sturken 1997:61). Sturken tar det dock ett steg till. När vi har namnet som representant för individen vill vi få "the sense of the individual". Det är förmodligen värt att påpeka att Sturken skriver i en amerikansk kontext där det finns en stark betoning just på individen. Vad är det namnet symboliserar i den post-sovjetiska kontext som jag undersöker? Är det individen eller är det snarare en lucka i det sociala sammanhanget? Är det i första hand en person eller en saknad far, syster, bror eller make?

Alla uppräkningsen innebär dock ett urval. Vem ska nämnas och vem ska inte nämnas? Den här frågan menar Sturken är avgörande för hur kulturellt minne och historia möts i minnesmärket. Uppräknande av namn begränsar också minnesmärkets narrativ till de som nämns, de som förblir namnlösa hamnar utanför dess berättelse. (Det är ju t.ex. bara amerikanska soldater som räknas upp). Att göra en lista med 58 196 enheter är inte heller en enkel uppgift. Det finns naturligtvis en hel del felaktigheter – t.ex. överlevde minst 14 av de uppräknade personerna kriget. Betydligt fler har missats, och det har tillförts över två hundra namn sedan minnesmärket invigdes.

Hur ska man hantera de som dött efter kriget, av krigsrelaterade orsaker? Just omöjligheten i att hantera datamängden har försvårat arbetet med att föra kriget till en avslutning (Sturken 1997:63).

Många andra nationella krigsminnesmärken har listor på stupade, och kanske ännu fler lokala. I mången engelsk, australisk eller fransk stad finns en obelisk som räknar upp de av stadens söner som gav sina liv under första världskriget. På både S:t Petersburgs statsuniversitet och Polytekniska universitet finns uppräkningslistor av de studenter och anställda som aldrig återvände till lärosätet. Den tyska krigs kyrkogården i Sologubovka utanför Mga har sten efter sten med namnen på dem som är begravda där. För att ett sådant monument ska kunna göras måste det dock finnas en lista som har något slags anspråk på slutgiltighet i en lokal eller större kontext. Vietnam Memorial i Washington har som ambition att alla amerikanska soldater som dog i kriget ska vara med, Australian War Memorial i Canberra listar alla australier som dött i krig. De sovjetiska arkiven är alltför osäkra för att en sådan förteckning ska kunna upprättas (se t.ex. Merridale (2005) om detta). Dessutom var förlusterna så stora att det är svårt att konstruera ett minnesmärke som skulle rymma dem alla. Den officiella, förmodligen för låga, siffran på militära förluster är 8,7 miljoner. Det har dock gjorts försök att nämna alla de stupade, det finns särskilda minnesböcker *Knigi pamjati*, som i många volymer listar namn från olika regioner.

Men namn är ändå en viktig ingrediens på många minnesmärken. Flera av monumenten på Sinjavinohöjderna har namn och särskilt minnesmärket i Maluksa (också det i Kirovdisktriktet) har långa listor med förteckningar av namn som en central del. Dessa uppräkningslistor gör dock inte anspråk på fullständighet, de representerar inte alla som dog där eller ens alla de som är begravda på minnesplatsen. Namnet blir något som skiljer ut istället för att förena. Namnet i sig utgör ett monument som de namnlösa saknar, och i det här kapitlet beskrivs hur sökförbandet handskas med identifiering, namn och namnlöshet.

Hantering och identifiering

En central del av sökrörelsens verksamhet är att försöka identifiera de kvarlevor man hittar. Det främsta medlet för detta är de så kallade soldat- eller dödsmedaljongerna, de svarta bakelitkapslar som var Röda arméns motsvarighet till id-brickor. Det var dock långt i från alla som hade sådana, och det är bara en bråkdel av soldaterna som kan identifieras.² Under mitt

²I september 2012 har Ingrija sedan förbandet bildades hittat totalt 2189 soldater. Av dessa har ungefär 50 kunnat identifieras.

första besök hos Ingrija öppnar Jevgenij Vasiljevitj översta skrivbordslådan där han har ett antal föremål inlindade i papper. Först tar han fram en medaljong. En svart cylinder som skruvas upp. I denna förvarades en pappersremsa med identitetsuppgifter. Så tar han fram ett annat papperspaket och visar en sådan pappersremsa. ”Om du ser bra kan du se att den är ifylld” säger han. Det kan jag, det är svaga spår av skrift. Jag har dock inte en chans att kunna läsa vad det står. Remsan är ifylld med blyerts, det var tydligen det vanligaste. Ibland fylldes de i med bläck och i så fall är det lättare att läsa av dem. Men en pappersremsa ifylld med blyerts eller ens bläck är efter nästan 70 år på ett slagfält, låt vara skyddad av en bakelitkapsel, minst sagt svårläst. Så inte ens en upphittad medaljong är någon garant för att man ska kunna identifiera de omkomna.

Jevgenij Vasiljevitj berättar att de lyckats läsa namnet på den papperslapp jag håller i handen och försöker nu leta rätt på den omkomnes släktingar. Han berättar också att de här remsorna hade två delar. Tanken var att man skulle skruva upp medaljen, klippa i sär, lämna ena halvan hos soldaten i medaljongen och skicka iväg den andra för officiell registrering av dödsfallet och meddela de anhöriga. Men det här systemet var obekvämt och alltför omständigt och därför lät man ofta bara medaljongen ligga kvar orörd. Om någon kamrat såg vad som hände meddelande de sina överordnade att den eller den stupat och de anhöriga underrättades, men den största mängden rapporterades som saknade i strid och deras exakta öde förblev okänt. Det var också så att soldaterna själva inte alltid visste vad de stupade hette. Förlosterna var höga och omsättningen på personer likaså (se t.ex. Ivanovna (2008)). Av de stupade som ligger kvar i skogar, på mossar och på fält finns det alltså enstaka som är rapporterade som omkomna, men det stora majoriteten har beteckningen *propavsjij bez vesti* – saknad i strid.³

En upphittad medaljong är höjdpunkten i sökarbetet, ett fynd som kan åtföljas av jubel, glädjeskrik och intensiv spänning. För det är alltså långt i från var gång medaljongen bär med sig bevarade personuppgifter. Jag har varit med om ett antal tillfällen då upphetsningen över att ha hittat en medaljong förbyts i besvikelse då den visar sig vara tom. Om kapseln inte varit helt tät så förstörs pappersremsan snabbt, men det kan också vara så att det aldrig funnits något papper där. ”Är den ordentligt åtskruvad?” är första frågan innan en medaljong öppnas. En medaljong öppnas inte hur som helst. Hittar man en ropar man till sig de som finns runt omkring. Medaljongen lämnas över till Jevgenij Vasiljevitj, eller någon av vicekom-

³ *Propavsjij bez vesti* översätts på engelska till ”missing in action” och på svenska till ”saknad i strid”. Därför använder jag det begreppet i texten. Den ryska termen innehåller dock till skillnad från svenska och engelska inget om strid utan betyder bokstavligen ”försvunnen utan nyheter” och används även om saknade i civila sammanhang.

mendörerna Alexander eller Michail som tar hand om medaljongen och öppnar den för att se om det finns något där inuti kapseln. (Om ingen av dessa finns i närheten kan det nog hända att det tjuvtittas.)

Medaljonger introducerades i Röda armén 1925. Från början var det ett föremål av tenn som liknade de ikoner som kan bäras i berlocker, med en lucka som kan öppnas och innanför vilken ett papper var inlagt. Denna medaljong byttes 1940 ut mot den svarta bakelitkapseln: det främsta sökobjektet. (Den förekommer i några olika varianter beroende på var den tillverkats.) Att det var så få som hade den hänger också samman med att den inte var i bruk under hela kriget. Den avskaffades redan våren 1942. Det är alltså främst hos de som ryckte in 1941 eller tidigare som man hittar medaljonger. Men även under tiden då medaljongen var i bruk så var det inte alla som fick en. Dessutom var det många som bar sina tomma. Varför råder det delade meningar om. I en tv-intervju på *Pervyj kanal* (den statliga Första kanalen) i samband med begravningarna på Sinjavinohöjderna 6 maj 2011 säger Vladimir Mansurov, överste i arméns sökbataljon, att det fanns utbredd vidskepelse bland soldaterna att om man bar en dödsmedaljong så skulle döden hitta en. Därför slängde många bort sina medaljonger eller bar dem tomma.⁴ När tv-inslaget diskuteras någon dag senare på staben ger Jevgenij Vasiljevitj inte mycket för den förklaringen. Han menar att det är rena dumheter och pekar istället på de hemmagjorda medaljonger som folk gjorde och andra ansträngningar för att bevara sitt namn på saker etc. Orsaken till de tomma medaljongerna skulle alltså kunna vara administrativ inkompetens eller godtycklighet likaväl som soldatvidskeplighet.

Apolonov, Vasilij Aleksandrovitj

Den 26 april 2010, vårvaktens första riktiga dag, kommer Alexander senare tillbaka till lägret än vi andra. Han har grävt på egen hand. Det gör han ofta. Vi andra sitter redan runt bordet och äter kvällsmat i skymningen. Alexander ser bister ut, rör knappt en min utan går förbi bordet rakt bort till hittegömman. Men vi ser att han har bär ett lårben i handen. Det är minnesvaktens första soldat. Väldigt lite av honom har bevarats, men det fanns en medaljong. På kvällssamlingen där flaggan halas under nationalsång glädjs Jevgenij Vasiljevitj åt vaktens första upphittade soldat och Alexander får den skämtsamma *nagrada* (utmärkelse) som tillkommer medaljongupphittaren: 5 burkar *sgusjtjonka* (söt kondenserad mjölk). Det är en svinkall vårväll, men alla lockas bort från lägerelden när det är dags att öppna medaljongen. Det är Alexander som sköter öppnandet, inte

⁴Samma förklaring ger *poiskoviki* som intervjuas i dokumentären Engelen des doods av Leo de Boer (1998).

för att det är han som hittat medaljongen utan för att det alltid är han som gör det. Tidigare lämnade Ingrija över sina medaljonger till en extern person associerad med den regionala sökförbandsorganisationen, men när Alexander kom med i förbundet lärde han sig hur man gjorde och tog över medaljonghanteringen.

Alexander öppnar medaljongen som visar sig innehålla Apolonovs uppgifter.

Den svarta kapseln läggs i vatten och ur den plockas det ihoprullade pappret fram. Alexander använder nålar för att hantera den tätt sammanpressade pappersremsan. Den läggs i vatten för att få pappret som varit så hårt ihoprullat under så lång tid att öppna sig. Samtliga närvarande tittar spänt på när den ihoprullade pappersremsan läggs i en vattenfylld djup tallrik och ser hur varven snabbt lossnar från varandra nästan på en gång. Alexander lägger upp remsan på ett vanligt vitt papper och kan omedelbart börja rulla ut den. Han placerar några mynt på hörnen för att hålla remsan mot pappret. Även skriften är välbevarad, Jevgenij Vasiljevitj och Alexander kisar i ficklampsljuset när de försöker tolka handstilen och skriver av uppgifterna vid sidan av. Så viker de hop pappret till ett litet paket och lägger en tyngd på. Medaljongen tillhörde Apolonov, Vasilij Aleksandrovitj,

född 1903 i Vologodskaja oblast, byn Kubenskoe.

Nästa morgon ringer Jevgenij Vasiljevij centrets administratör Tatiana Jevgenievna som håller ställningarna på staben och förmedlar de utlästa uppgifterna till henne. Redan några timmar senare kommer de första resultaten. Han finns med i OBD, en online-databas med inscannade dokument, där man kan söka efter uppgifter om soldater från stora fosterländska kriget. Apolonov rapporterades som saknad i strid i februari 1942. Efter ytterligare några dagars efterforskningar har Tatiana Jevgenievna lyckats lokalisera honom. Han var gift, men hade inga barn, hans fru dog på 1990-talet. Det ska finnas en brorson men vad jag vet har man inte lyckats få kontakt med honom. ”Mina soldater har aldrig några släktingar” beklagar sig Alexander ibland. ”Därför är det bättre om någon annan hittar medaljongerna” säger han. För att hitta släktingar till identifierade soldater vänder man sig normalt med en skrivelse till det *voenkomat*⁵ varifrån personen mobiliserades, men det händer också att man vänder sig till andra myndigheter eller det egna nätverket, såsom sökförband i andra delar av forna Sovjetunionen.

Den 6 maj begravs Vasilij Apolonov på minnesplatsen på Sinjavinohöjderna. När vi gör i ordning benen inför begravningen läggs Apolonovs kvarlevor åt sidan – han ska få en egen kista och Alexander textar en lapp med hans identifikationsuppgifter. Det kommer sedan att fästas ett papper med hans namn på kistan. Vid den gemensamma graven kommer hans namn att finnas utskrivet på stenen, om de anhöriga vill kan de resa en egen minnestavla. *Krasnoarmejets*⁶ Apolonov mobiliserades in i armén under de perioder då medaljonger utdelades, och tillhörde inte bara det fåtal som inte bara fick en utan också tog väl tillvara på den. Han var nästan 40 år när han dog, och det tycks mig som att de medaljonger som hittas ofta tillhört äldre soldater. Alexander bekräftar tendensen. Äldre soldater var mer ansvarsfulla, säger han, de hade ofta familj och insåg sin egen dödlighet. ”De unga, de duger bara till att dö.”⁷

De soldater som sökförbandet har kunnat identifiera memoraliseras även utöver begravningarna. På den plats där de dog reser man en minnesplakett med uppgifter från medaljongen. Under sommarvakten går Anton ut i skogen och hämtar sig en björk av vilken han tillverkar en stolpe som han fäster en plakett på. På denna har Vasilij Apolonovs uppgifter ingraverats. Ovanför plaketten fäster han en metallstjärna. På lördagskvällen bärs den ut i skogen, till den plats där Alexander hittade Apolonovs kvarlevor. Han

⁵Voenkomat är en en förkortning av *Voennyj kommissariat* och är en lokal försvarsadministration som bland annat hanterar mönstring av värnpliktiga.

⁶”Rödarmeare” dvs menig. Ersattes sedan av beteckningen *rjadovoj*.

⁷Samma tendens noteras bland annat i samlingen med soldatminnen från Sinjavinoexpeditionerna. Där skriver sergeant R. M. Mochov att ”Jag lade mer än en gång märke till att ju äldre folk var, desto försiktigare var de, och förmodligen, helt enkelt klokare” (Ivanovna 2008:252).

Nedtecknande av Apolonovs uppgifter inför begravningen.

gräver en grop och reser pålen, med viss hjälp av Jevgenij Vasiljevitj. De sätter en hjälm på toppen av stolpen. Så blir det gruppbild vid det nyresta minnesmärket.

Alla identifierade soldater markeras på detta sätt – med ett litet eget minnesmärke på exakt den plats där de upphittades. På plaketten står förutom vem den rests till minne av, att han upphittades av sökförbandet Ingrija 26.04.2010. Plaketten bekostas av förbandet och beställandet ombesörjs av Jevgenij Vasiljevitj. Om det har hittats identifierade soldater utanför förbandets verksamhet kan det hända att man skramlar ihop till en plakett. Att gravera en sådan kan kosta motsvarande några hundra svenska kronor, vilket för de flesta inte är småpengar.

Överallt i skogen står det sådana pålar med plaketter tycks det mig. Det står aldrig exakt vem som hittade soldaten, men alla verkar veta: Alexander tar med mig och Darja på en liten extratur på väg hem från Kruglaja en kall vårkväll för att visa den som markerar hans första medaljong. Vi går förbi andra, stolparna är landmärken som det refereras till antingen med soldatens efternamn, under 2011 har vi alltså varit och grävt ”u Apolonova”, eller efter upphittaren ”du vet det var i närheten av Oljas soldat”.

Anton tillverkar stolpen med Apolonovs minnesplakett.

Även andra förband reser stolpar eller andra små minnesmärken. Majdan Komekovitj, kommandör för det kazakiska förbandet *Memorialnaja zona* och en av förgrundsgestalterna för sökarbete på Sinjavinohöjderna, tar på sig äran att ha rest den första stolpen 1978 då han hittade sin första medaljong. Till *Kazachstanskaja pravda* säger han att gärningen möttes av protester. ”Ska du föreviga en av alla dessa hundratusentals? Det går inte!”. Men det gick konstaterar han.⁸ Oavsett om hans var den första eller inte så har minnesplaketter blivit standard för identifierade soldater. De namnlösa får i Ingrija ingen särskild markering om de inte hittats samtidigt som en identifierad soldat, för i så fall skrivs de in som ett antal på samma plakett. En del andra förband, som det från Vjatka som kommer till Gajtolovo varje vår, reser enkla träkors över alla soldater de hittar. Men det är en form av minnesmärke som inte är särskilt långlivad utan snabbt bryts ned i skogen.

Namnen på de soldater som har kunnat identifieras genom sina medaljonger trycks också i en bokserie: *Imena iz soldatskich medalonach* som helt enkelt är listor på de namn som kunnat utläsas från upphittade medaljong-

⁸Pasjina, Elmira ”My vse nemnozjko bez vesti propavsje...” *Kazachstanskaja pravda* <http://www.kazpravda.kz/c/1008070283>

Posering vid den färdigresta minnesstolpen.

er i bokstavsordning, med tillägg om var och av vilket förband de hittades. Det har hänt att anhöriga, som Ingrija inte kunnat hitta, i de här böckerna har sett namnet på den anhörig de saknar och efter det har tagit kontakt med förbandet.⁹

Arkivet och minnesmärket

I sina berättelser ställer sig *poiskoviki* gärna i opposition till makten och etablissemangen. Då kan det framhållas att det enda bra myndigheterna har gjort är att skapa OBD. Databasen där Tatiana Jevgenievna kunde börja sina efterforskningar om Apolonov är ett verktyg som betydligt förenklat delar av sökförbandens verksamhet. Databasen OBD (*Obobsjtjennyj bank dannych* – ung. Generella uppgiftsbanken) innehåller skannade och sökbara dokument rörande sovjetiska soldater som är rapporterade döda eller saknade efter stora fosterländska kriget. Databasen skapades efter två presidentukaser om hur minnet av dem som gett sitt liv för fosterlandet ska

⁹Böckerna finns även tillgängliga online: <http://www.kremnik.ru/node/422419>

bevaras.¹⁰

Projektets huvudmål är att ge enskilda medborgare möjlighet att hitta information om anhöriga som dödades eller är saknade i strid sedan kriget. I databasen finns arkivdokument från ett stort antal centrala och regionala arkiv, uppgifter om begravningsplatser samt information från de omfattande minnesböcker *Knigi pamjati* som i ett stort antal volymer listar uppgifter om de stupande.¹¹ Totalt innehåller databasen nästan 40 miljoner anteckningar. (Detta ska inte förväxlas med den officiella siffran om stupade inom krigsmakten: 8,7 miljoner. Samma person kan förekomma i flera dokument.) Det är tiotusentals dokument som har digitaliserats, över 10 miljoner ark. Den största mängden dokument är dödsfallsrapporter (*Donesenije o poterjach litjnogo sostava* RKKA), intyg (*spravki*) om stupade och saknade i strid och beskrivningar samt förteckningar över begravingar av sovjetiska soldater och officerare. Databasen fylls hela tiden på, därför kan det vara värt att åter leta efter släktingar som inte tidigare funnits med i databasen, för rätt som det är så kan deras uppgifter finnas med.

Med det uttalade syftet att ge individer möjlighet att leta efter information om sina saknade släktingar ger OBD gott om möjligheter till individuella undersökningar och till att fylla luckor i familjehistorien. Eftersom tystnad var en viktig strategi för att hantera både personliga trauman och övervakning från staten (se t.ex. Figes (2007)) har just tystnader och tomrum varit en stor del av många familjehistorier – till och med de som rör något så heroiskt som det stora fosterländska kriget. Eftersom att vara saknad i strid var den raka motsatsen till heroism var det en klassifikation som kunde ha konsekvenser för de anhöriga.

En aspekt som det talas en del om i och med Sovjetunionens fall är öppnandet av arkiv och tillgängliggörande av tidigare otillgängligt material. Även om det inte var hemligstämplat så var det få av de som bodde i provinserna som hade möjlighet att åka till Moskva för att titta på dokument, och även för den mer centralt placerade krävdes det stort arbete att ta reda på vad som fanns var. Naturligtvis var ett projekt som OBD inte tekniskt möjligt tidigare, men hade det varit politiskt möjligt? ”Min mor kunde inte tro att det var möjligt att på fem minuter få reda på det som hon inte har kunnat hitta på 65 år. Hon grät av glädje.” skriver en man i forumet på sidan efter att han hittat information om sin morbror. Likt många andra av de som skriver där (eller i alla fall är citerade där) tackar

¹⁰Porutjenije Nr pr-698 från 23 april 2003 ”Om frågorna kring organisering av krigsminnesarbetet i Ryssland” och ukas Nr 37 om Frågor om förevigandet av minnet av de som dött för fosterlandets försvar” från 22 januari 2006.

¹¹Uppgifterna i OBD kommer från Försvarsdepartementets centralarkiv (TsAMORF), Krigsminnescentrat hos de väpnade styrkorna (VMTsVSRF), Rysslands statliga krigsarkiv RGVA och Statsarkivet GARF samt ett antal regionala arkiv. Dessutom finns ett stort antal ”begravningspass” inskannade, samt 100 volymer av *Knigi Pamjati*.

han skaparna av OBD för det de har gjort.¹²

Men OBD har ambitionen att vara mer än en databas. Det framställer sig också som ett minnesmärke. Till och med adressen är *www.obd-memorial.ru* och sidan kallas ibland Memorial¹³ likaväl som OBD när *poiskoviki* pratar om den. Det första stycket av välkomsttexten på hemsidan betonar att segern i stora fosterländska kriget hade ett högt pris och framhåller, i vad som nog är en underdrift, att det finns tusentals ouppklarade öden. Sökandet efter platser där stupade är begravda pågår fortfarande fortsätter texten och lyfter sedan fram målet att föreviga minnet av de stupade fosterlandsförsvararna och förverkligandet (*realizatsija na praktike*) av slagordet ”Ingen är glömd, inget är glömt”.

Nikto ne zabyt, nitchto ne zabyto (ingen är glömd, inget är glömt) är en av krigsminneshögtidlighållandets mest upprepade fraser. Det är nästan en besvärjelse. Orden tillhör från början Olga Bergholz (Berggolts) (1910–1975) som beskrivs som belägringens röst framför andra, dels genom sitt arbete på radion under belägringen, dels genom sin poesi. Raden kommer från en dikt inhuggen i granitmuren bakom statyn Moderlandet på Piskarjovskojegravgården i S:t Petersburgs norra förorter. Piskarjovskoje är en begravningsplats för och ett minnesmärke till belägringens offer.¹⁴ Begravningsplatsen invigdes 1960 och därigenom publicerades Bergholz dikt med den numera bevingade frasen för första gången. I dikten sägs att här ligger stadens män, kvinnor och barn sida vid sida med röda arméns soldater. ”Med sina liv skyddade de dig, Leningrad.” Deras namn kan vi inte räkna upp här fortsätter den, för de är så många som vilar under den eviga graniten. ”Men vet! Att ingen är glömd och inget är glömt” avslutar hon. (För mer om Bergholz, belägringen och krigsminnets, se Kirschenbaum (2006).)

Frasen upprepas så ofta att den som sagt nästan blivit en besvärjelse. Den graveras på minnesmynt, huggs in på monument över hela Sovjetu-

¹² *Otzyvy* <http://www.obd-memorial.ru>

¹³ Det finns en känd människorättsorganisation som heter Memorial som fokuserar på offren för stalintidens terror och att minnas dem som utsatts för förtryck från den egna staten. Jag har ibland fått frågor om det finns någon koppling mellan OBD och organisationen Memorial, eller om namngivningen av databasen till och med är ett försök att appropriera Memorials namn. Det är något som vore svårt att bevisa eller motbevisa, och det finns sådant som kan tala både för och emot det. Å ena sidan har organisationen Memorial haft en del problem med myndigheterna på senare år, och helt klart är det från det offentliga Rysslands sida populärare att tala om kriget än om terrorn. Å andra sidan är memorial det vanliga ryska ordet för minnesmärke, det är så t.ex. minnesplatsen på Sinjavinohöjderna kallas, och innehållet i databasen kan precis som organisationen Memorial användas för att kritisera totalitarism och orättfärdigheter mot den egna befolkningen.

¹⁴ På Piskarjovskoje är nästan en halv miljon människor begravda, mestadels i anonyma massgravar märkta med år och en stjärna för soldater och hammaren och skäran för civila.

nionen och har till och med sin egen wikipediasida. Samtidigt klingar den tomt. I sökförbandskretsar är frasen närmast ett koncentrat av det officiellas hyckleri. När Jevgenij Vasiljevitj guidar på slagfälten hänvisar han ofta till den nästan ironiskt. ”Om vi menar allvar med den frasen är detta skamligt”, säger han bland annat till studenterna på exkursionen första maj. För vad är väl soldaterna som ligger där på fälten, i skogarna och mossarna om inte glömda?

Samtidigt kan det kanske sägas ligga ett erkännande om detta i OBD och viljan att leva upp till slagordet i praktiken. Genom den positioneringen försöker man förena praktiskt minnesarbete och monumentalisering. För OBD kallar sig Memorial och hänvisar till en fras som i sig själv har en närmast monumental status.

Den gängse föreställningen om monument förutsätter något slags rumslighet. Det för tankarna till något storslaget och medvetet skapat (Aronsson 2003:2). Trots att de ofta kan vara storskaliga, är det inte monumenten i sig som är det minnesvärda utan den händelse av vikt som de vill markera. Monumenten tar ett rum i anspråk för att göra om det till en minnesplats (Aronsson 2003:2). OBD är alltså en online-databas som inte har någon fysisk form, däremot har naturligtvis de arkiv den bygger på en sådan. Det OBD tillför är en allmän synlighet, något arkiven inte har, och en viktig aspekt av minnesmärken är att de är offentliga (i alla fall inom den krets de är riktade till). Monument bygger på införståddhet och att man redan tillhör en minnesgemenskap skriver Aronsson (2003:7) vidare. Det är möjligt att det finns ett antagande om en minnesgemenskap hos dem som skapade OBD, men jag skulle vara försiktig med att förutsätta att en sådan finns. Det är miljoner med människoöden som finns representerade i OBD och inom den främsta målgruppen – deras anhöriga – kan det mycket väl finnas de som t.ex. på grund av en anhörig som var saknad i strid kan sägas stå utanför den antagna minnesgemenskapen. Det som främst skiljer OBD från traditionellt monument är alltså inte bara den fysiska formen utan att det har potentialen att ändra historien. Det är inte bara en representation av ett etablerat minne, utan det databasen innehåller kan utmana det här minnet. Naturligtvis är den här samlingen av dokument med militära förluster en representation av vad kriget var, men det är en väldigt annorlunda representation än ett monumentkomplex som Segerparken i Moskva.

Det kan dock vara värt att notera att memorial betyder minnesmärke snarare än monument. Även om dessa ofta används som synonymer finns det de som har velat göra en analytisk skillnad mellan dem, där minnesmärken (eng. memorial) är mer processororienterade och fokuserade på sorg och hågkomst, medan monument är fokuserade på seger och tydligare slår fast en etablerad version av det förflutna. Vid en sådan uppdelning

blir minnesmärken mer inriktade på personliga minnen, medan monument blir mer inriktade på kollektivt högtidlighållande. Kategoriseringen är dock aldrig absolut. Minne är en föränderlig kategori och minnesmärken kan över tid bli monument (se t.ex. (Schramm 2011:12, Sturken 1997)).

Databasen består av vad som skulle kunna kallas virtuella artefakter. När jag söker i OBD kan jag se skannade dokument, en virtuell och visuell representation av artefakten som finns där i arkivet. Jag kan se handstilen som anteckningarna är gjorda i, jag kan se utsuddade misstag med blyertspennan, jag kan se att pappret är gulnat och grovt i strukturen. Men jag kan inte känna hur strukturen känns, jag kan inte hålla i arket eller känna lukten av gammalt papper. Ändå ger just inskanningen, möjligheten att kunna se en avbild av originalet, en autenticitet som inte endast återgivande av informationen skulle ge.

Något som förmodligen är ofrånkomligt i hanteringen av stora mängder information, men som också kan vara betydelsebärande, är att det finns felaktigheter i databasen. Forumet på hemsidan är fullt inte bara av tacksamhet utan också anhängiga som vill påpeka fel och inkonsekvenser i arkivens uppgifter. Det handlar om felaktiga födelseår eller felstavade efternamn, stavade som de uttalas istället för som de skrivs (obetonade o:n har blivit a:n och liknande), som åtföljs av konstaterandet att tillräckligt mycket av informationen ändå stämmer för att det *måste* vara han. Även i fallet med Apolonov från förra stycket finns det diskrepans mellan arkivdokumentet i OBD och uppgifterna från medaljongens remsa. Födelseåret stämmer inte. Just hans dokument kommer från TSAMO och på bilden syns hur alla soldaterna har *propal bez vesti* (saknad i strid) stämplat över sina namn. På sidan finns också instruktioner om hur man ska bära sig åt för att lägga till rättelser, och det finns en möjlighet att registrera sig som användare och lägga till egna uppgifter och dokument, såsom familjefotografier och brev. Ett sökförband skulle kunna lägga till bilder av medaljonger, platsen där personen hittades, eller kanske en bild på gravstenen.

Sidan uppmanar besökaren att delta i högtidlighållandet: "Genom att lägga till vår banner till din hemsida, så bevarar du minnet om hjältarna från det stora folkets stora krig." OBD är alltså ett initiativ från Rysslands ledning, och den inledande hälsningen på hemsidan är "Ärade landsmän" (*cootetjestvenniki*). Logotypen innehåller Rysslands flagga och georgijbandet. Men det är inte självklart vilka landsmännen är. Vilket är det "stora folket"?¹⁵ I databasen finns uppgifter om människor som kom från vad som i dag är andra självständiga stater. Under krigsåren var fosterlandet ett annat, och betydligt större, än vad det är idag.

¹⁵Det ryska ordet om både folket och kriget är *velikij* alltså stor som i storslagen och inte storlek.

№	Фамилия, имя и отчество / Служба	Место рождения	Возраст	Данные ФВР (дата, №, Ф.И.О.)	Дата мобилизации	Вид мобилизации	Дата вступления в армию	Архивное обозначение	Служба в войсках	Служба в войсках
1	Афанасьев Иван Захарович	Вологодская обл. г. Вологда	1881	Вологодская ФВР № 1000000000	11.1910	Архив	08.1911	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
2	Бурин Александр	Вологодская обл. г. Вологда	1912	Вологодская ФВР № 1000000000	08.1912	Архив	10.1912	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
3	Веденин Александр Васильевич	Вологодская обл. г. Вологда	1911	Вологодская ФВР № 1000000000	08.1912	Архив	08.1912	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
4	Василин Александрович	Вологодская обл. г. Вологда	1919	Вологодская ФВР № 1000000000	06.1919	Архив	08.1919	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
5	Баженов Алексей Иванович	Вологодская обл. г. Вологда	1911	Вологодская ФВР № 1000000000	18.1911	Архив	08.1911	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
6	Шуровский Александр	Вологодская обл. г. Вологда	1912	Вологодская ФВР № 1000000000	06.1912	Архив	08.1912	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
7	Карацев Александр	Вологодская обл. г. Вологда	1912	Вологодская ФВР № 1000000000	08.1912	Архив	10.1912	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
8	Селиванов Александр	Вологодская обл. г. Вологда	1910	Вологодская ФВР № 1000000000	06.1912	Архив	10.1912	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
9	Лавров Александр	Вологодская обл. г. Вологда	1913	Вологодская ФВР № 1000000000	06.1913	Архив	08.1913	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
10	Алексеев Александр	Вологодская обл. г. Вологда	1911	Вологодская ФВР № 1000000000	08.1911	Архив	08.1911	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
11	Александров Александр	Вологодская обл. г. Вологда	1912	Вологодская ФВР № 1000000000	08.1912	Архив	08.1912	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда
12	Михайлов Александр	Вологодская обл. г. Вологда	1910	Вологодская ФВР № 1000000000	06.1910	Архив	08.1910	Полк без номера 7-12	инант - Вологодская ФВР № 1000000000	Архив Вологодской обл. г. Вологда

Apolonovs arkivuppteckning, han står som nr 11 näst längst ned.

OBD är ett projekt som berör flera samhällliga nivåer. Det är ett statligt initiativ som har genomförts av och på uppdrag av departement och myndigheter: det är statens information som har tillgängliggjorts. På det sättet är det en del av den officiella diskursen kring kriget. Det fokuserar på högtidlighållande – namnet är till och med Memorial. Dess innehåll och de tänkta användarna är dock individer som undersöker sin egen familjehistoria. Genom den här individuella betoningen bryter det delvis med tidigare traditioner. Dessutom är det ett verktyg för sökrörelsen, vilket som en frivilligörelse står mellan stat och individer. På det sättet är OBD en plats för interaktion mellan olika "nivåer" i krigsminnet. Att kalla OBD för ett monument är intressant eftersom det placerar databasen i sfären av högtidlighållande istället för information. Detta är en viktig poäng eftersom högtidlighållande tycks vara ett dominerande modus i förhållandet till kriget i Ryssland idag. Det placerar det också inom den dominerande diskursen av plikt och tacksamhet. OBD både bryter med och fortsätter tidigare förhållande till kriget. Det ger nya möjligheter till individualisering och individuellt identitetsskapande, men det fortsätter en övergripande stor berättelse och ett etablerat förhållningssätt. Det finns naturligtvis ett stort problem för OBD att fungera som länken mellan kvarlevorna från skogen och de historiska dokument som kan öppna nyckeln till deras förflutna. För att söka i OBD behöver du ett namn, och ett namn är just vad den överväldigande majoriteten av soldaterna inte har.

Namn och namnlöshet

Även om namnet är viktigt i många monument finns det också de som istället spelar på namnlösheten. En typ av monument som är vanlig över hela världen är den okände soldatens grav och den eviga lågan. Där är just namnlösheten en viktig del av effekten. I sin namnlöshet står de begravda kvarlevorna för alla de som dog inom den (ofta nationella) gemenskap som monumentet säger sig representera. Den okände soldatens grav är i sin upplyfta namnlöshet en spegling av strävandena att ge varje stupad ett namn (Laqueur 1994:163).

Ursprunget till idén att begrava en okänd soldat är oklart, men ganska sentida. Enligt George L. Mosse så uppkom idén att begrava en okänd soldat samtidigt i Frankrike och Storbritannien under första världskriget och spred sig sedan snabbt till andra länder inblandade i kriget. Den okände soldatens grav kunde fungera som en nationell helgedom på ett sätt som utspridda krigskyrkogårdar inte kunde (Mosse 1990:94–95). Benedict Andersson kopplar det till den moderna nationalismen och menar att det inte finns någon riktig föregångare (Anderson 1996:23). Oavsett ursprunget fick tilltaget stor spridning och den okände soldatens grav finns nu över hela världen, även i Ryssland där den är av så sent datum som 1967. Kraften i symbolen är att soldaten genom att vara ingen istället blir alla, så att de som förlorat någon kan tänka in just den kropp de saknar i graven.

För att den okände soldaten ska kunna fylla sin roll så måste soldaten verkligen vara okänd. Kroppen till the Tomb of the Unknown Warrior i Westminster Abbey i London som begravdes 11 november 1920 valdes bland soldaterna som dött 1914 för att kvarlevorna skulle vara så förmultnade och oidentifierbara som möjligt (Laqueur 1994:163). I Washington var den okände soldatens grav för Vietnamkriget tom i tio år. Fördröjningen berodde på frånvaron av oidentifierbara kvarlevor. Armén hade visserligen oidentifierade kvarlevor, men det kunde inte uteslutas att det skulle vara möjligt att identifiera dem och i så fall var det ett helt annat slags avslut som det var frågan om (Sturken 1997:63). Anderson har kallat identifiering av den okände soldaten för ett otänkbart helgerån, men i just fallet med den okände soldaten från Vietnamkriget hände det otänkbara. Kvarlevorna i graven kom sedermera att identifieras, och 1998 tömdes graven i en högtidlig ceremoni (Allen 2011).

Det finns en likhet mellan striderna på Sinjavinohöjderna och de på västfronten under första världskriget: hårda strider pågick under lång tid på ett litet område.

The fact that the first and last man killed on the British side are buried so close together bears testimony to the immobility

of this war, to the fact that soldiers died year after year over and among the decomposed bodies of their former comrades. ... There was little movement; as soldiers built or rebuilt trenches, they could hardly dig without discovering the remains of their countrymen or enemies. ... No wonder that Red Cross workers spoke of the desperate military and sanitary urgency of burial. But this explains only the problem, not the particular constellation of memory this war wrought (Laqueur 1994:159).

För även om samma sanitära behov av begravningar förelåg i Sinjavino, så var lösningen en helt annan. De ”sanitära begravningar” som sökförbanden hittar är långt ifrån västfrontens prydliga begravningsplatser. Det är kroppar som är hastigt nedslängda och hjälpligt övertäckta i en grop, något som ofta gjordes av tyskarna efter att de hade erövrat ett område. Det finns inte någon bra förklaring till den sovjetiska likgiltigheten inför de döda kropparna, annat än att de var så fruktansvärt många. Kanske fanns det helt enkelt ingen som kunde sparas till den uppgiften? Å andra sidan var de tyska förlusterna också höga, om än inte lika höga som de sovjetiska, och de begravde sina stupade i mycket högre grad. Det är alltså ingen brist på oidentifierade eller oidentifierbara soldater på Sinjavinohöjderna, men de som verkligen lyfts fram är de som kunnat identifieras.

Medaljongerna, de svarta bakelitkapslarna, är alltså sökandets mest åtråvärda objekt. En upphittad sådan innebär dock inte ett slut. Den bär antingen på besvikelse, om den är tom eller oläslig, eller så är den startpunkten för ett nytt sökande: efter släktingar. Genom namnet urskiljs de identifierade soldater från den namnlösa massan. De hanteras separat och begravs i egna kistor. De får ett namn vid graven och en minnesplakett i skogen. De blir egna begrepp. Apolonov, Charitonin eller Gorbatojov är inte bara soldater utan är också en del av Ingrijas mentala karta över Sinjavinohöjderna. De får ge namn till platsen där de upphittades. De resta plaketterna blir monument både över de saknade soldaterna och sökförbandets verksamhet. Genom namnet och det det står för binder de identifierade soldaterna också samman sökverksamheten med de omgivande samhället.

Det är först om det finns identifierade kvarlevor begravda med en ordentlig gravsten och sammanlänkade med ett socialt sammanhang i form av anhöriga som ett verkligt avslut är möjligt. Identifieringen handlar om att ge de namnlösa namn, men det finns också en ambition att komma i kontakt med de omkomnas anhöriga. Att hitta släktingar till de man lyckas identifiera är ett långsamt och besvärligt arbete. Det försvåras av Sovjetunionens fall som gör att de anhöriga kan finnas i vad som nu är ett annat land. Naturligtvis har många anhöriga gått vidare även utan den saknade kroppen. Sökförbandet möts ibland, särskilt om de närmaste anhöriga inte

längre finns i livet, av likgiltighet när de kommer i kontakt med släktingar och meddelar dem om vad de hittat. Men minst lika ofta är det startpunkten för en långvarig relation. Genom att ha hittat soldaterna blir Ingrija i någon mån deras ställföreträdande anhöriga, och släktingar till identifierade skickar ibland foton och brev för att fylla i den "sense of the individual" eller det sociala sammanhang som bara ett namn inte kan ge. Dessa finns förvarade på staben och utställda i Ingrijas lilla museum.

När jag deltar i begravningarna i Maluksa står en äldre kvinna bredvid och ber enträget sina barn och barnbarn om att hela tiden fotografera hur kistorna sänks ned samtidigt som hon osammanhängande, men med stor inlevelse pratar om hur barn till sagnade i strid behandlades, om allt de inte fick och allt de utsattes för. När anhöriga framträder på begravningarna är ofta ett viktigt tema att betona att det nu kan bevisas att deras släkting som begravs idag inte är saknad, han togs inte fånga eller deserterade, utan dog för sitt fosterland. Efter Stalintidens terror blev rehabiliteringsdokument viktiga i Sovjetunionen. Det var juridiska dokument som bevisade att den dömda i själva verket var oskyldig till anklagelserna. Dokumentens retroaktiva natur gjorde att ofta kunde personen de rörde redan vara död. Rehabiliteringsdokument var viktiga t.ex. för att kunna återfå egendom som konfiskerats. På ett symboliskt plan visade de svart på vitt den anklagades oskuld och var på så sätt dokument som skriver om historien. Den rehabilitering som sker genom en identifierad soldat sker på ett mer symboliskt plan, men ett upprättat namn är precis som ett rehabiliteringsdokument något som skriver om historien.

Det är en upprättelse som aldrig blir möjlig för den stora majoriteten av de upphittade soldaterna, och det kan också hävdas att betoningen på upprättelse i det individuella fallet bidrar till att bevara den skarpa åtskillnaden mellan sagnade och stupade. Den stora massan kommer aldrig att kunna identifieras, det är faktiskt ofta till och med svårt att ge dem ett säkert antal. Dels är bevarandeförhållandena sådana att det ibland är svårt att avgöra vad som utgör en sammanhängande kropp, dels är det lätt att det smyger sig in felaktigheter när resultatet av många enskilda gruppers arbete ska summeras. Men oavsett om de har kunnat identifieras eller ej så begravs alla soldater som sökförbanden hittar, och på det sättet ges även de namnlösa postum värdighet.

Kapitel 7

Mot den sista vilan

Nej, himlen gråter inte över de fallna soldaterna i byn Maluksa som den gjorde över dem på Sinjavinohöjderna häromdagen. Det är i stället den vackraste majdag man kan tänka sig. Solen skiner, fåglarna kvittrar och en lagom frisk vårvind rufsar runt i tallarnas kronor intill minnesmärket. Begravningarna är avslutade, några sällskap dröjer sig kvar men lugnet har i stort sett åter sänkt sig över platsen. I den nyligen grävda och övertäckta gropen intill har kvarlevorna från ungefär 300 soldater fördelade på 38 träkistor överdragna med rött tyg sänkts ner. Kistorna stod nyss på vardera sidor av den centrala stjärnan på minnesmärket. Vid den stod soldater i givakt, och på en pall skyddad från solen av ett paraply satt en gammal man vid kistorna. Hans blick var fäst vid en av dem, den som innehöll kvarlevorna av hans far – en av de få som man har lyckats identifiera. I handen håller han en tavla på vilken faderns dödsmedaljong är fastsatt, och även om jag inte kan se hans ansikte som är dolt bakom paraplyet så kan jag se hur händerna skakar. Han är gissningsvis i åttioårsåldern, gammal nog för att minnas både sin far och kriget.

I Maluksa skulle Ingrija egentligen ha begravt de soldater som hittats söder om "Dödens väg" under minnesvakten i Gajtolovo, som just avslutats, men expeditionsledaren bestämde att alla soldater som förbanden där hittade skulle till Sinjavinohöjderna, trots att lokaladministrationen sagt annorlunda. Det är andra sökförband som har arbetat här. Minnesmärket i Maluksa är mindre och mer välordnat än det lite röriga och hullerombulleraktiga på Sinjavinohöjderna. Detsamma kan sägas om ceremonin, som är enkel men stram. Ledare för expeditionen här är en bastant medelålders kvinna från Novosibirsk som barskt kommenderar sina *poiskoviki* kring gravsättningen.

Det är nästan meditativt att se på när sökförbandet från Novosibirsk

skottar igen graven. Trots att de jobbar frenetiskt och trots att de hela tiden byter av varandra tar det bortåt en timme att fylla igen gropen. Under den tiden har övriga begravningsgäster kunnat förfriska sig med "soldatgröt" (kokt bovete ihoprört med lök och konserverat kött) och te, om de lyckades hitta någon mugg vill säga. För mat fanns det gott om, men något att äta eller dricka den ur var det sämre med. När graven är färdig läggs det ner blommor och ljus på den. Den gamla mannen som fått sin fars medaljong har även med sig sin son och de fyller en påse med jord från graven. De har rest långt för att vara med om sin fars och farfars begravning, nästan 70 år efter att han dog. Vem vet om de får möjlighet att komma tillbaka?

När det hela är över går jag mot stationen, ur en trädgård hör jag hur spruckna gammelmöten sjunger "Katjusja" och ser hur tanterna med blommiga sjalar som satt på bänkarna på första raden under begravningen och berättade för varandra att de var med om hela kriget sitter runt ett bord uppdukat för sin egen minnesstund.

En ordentlig begravning

Begravningarna är sökverksamhetens uttalade mål och fullbordan, de som ska föra kriget till sitt slut när den sista soldaten väl är begravnen. Även om det fullständiga avslutet i de flesta fallen inte är möjligt eftersom så många av soldaterna begravs utan namn. Begravningarna är också den arena där sökförbanden tydligast interagerar med det omgivande samhället och knyter an till det bredare krigsminnet. I begravningarna deltar såväl företrädare för det offentliga Ryssland, ortodoxa präster och anhöriga såväl som en bredare allmänhet. Begravningarna för de av sökförbanden upphittade soldaterna blir alltså platsen för möten, i dem möts flera olika samhälleliga sfärer. Kyrka, militär, statsadministration och civilsamhälle måste samsas i samma tid och rum i ritualen. Den blir alltså ramen för och en rituell iscensättning av flera olika tolkningar av och anspråk på de döda soldaterna.

Begravningar hålls i anslutning till de platser där soldaterna hittas, oftast på ett krigsminnesmärke. Det hålls alltså många begravningar runt om i Leningradlänet och Ryssland i stort, jag har bara haft möjlighet att bevittna ett fåtal av dessa. I det här kapitlet ska jag redogöra för soldatbegravningarna utifrån de fem begravningar jag har deltagit i. Tre av dem har varit på Sinjavinohöjderna – det är de begravningar som Ingrija har varit direkt involverade i under den tid jag följt förbandet. Tidigare hölls två begravningar om året på Sinjavinohöjderna, en på våren och en på hösten, men sedan 2010 hålls det bara en som sker inför segerdagen i maj. I tillägg till dessa har jag varit med på två begravningar på andra håll i

Leningradlänet. En i byn Maluksa som skildras ovan, och en på Ivanovskij Pjatatjok/Otradnoje som beskrivs i inledningen. Begravningarna jag varit med på har många likheter sinsemellan och skiljer sig främst i storlek (de på Sinjavinohöjderna är många gånger större) och som en följd av det, i hur högt uppsatta talarna är och vilket medieuppbåd som finns på plats. De begravningar på Sinjavinohöjderna som jag deltagit i har skiljt sig åt en del, vilket delvis kan skyllas på vädret. Den första skedde en vacker vårdag, medan nästa år så vräkte regnet ner över de blöta och huttrande åskådarna vilket gjorde att förloppet snabbades upp en del. Men även det ortodoxa inslaget har varierat, där kyrkan det senaste året markerade en mäktig närvaro med många präster i färgsprakande högtidsdräkter.

Begravningarna är tillställningar som det riktas ett inte obetydligt medieintresse mot. De på Sinjavinohöjderna har till och med varit omskrivna i svensk press¹, och jag har sett fyra olika tv-inslag från begravningarna där 2011. Oavsett journalistnärvaro är begravningarna väldokumenterade tillställningar, en stor del av deltagarna fotograferar och filmar flitigt det som pågår med kameror och mobiltelefoner.

Döden är mänsklighetens "great universal", skriver Verdery, och ändå har den gett upphov till enorm kulturell variation i hur den ska hanteras. Men det *att* den ska hanteras, det verkar det finnas en allmänmänsklig samstämmighet kring. Över hela världen är det av största vikt att de döda får en ordentlig begravning, och i bland annat Ryssland var ett hårt straff som drabbade självmördare att inte få begravas i vigd jord (Warner 2000:255). De levande inte bara sörjer sina döda utan de fruktar även den potentiella skada som de kan göra, och därför görs det stora ansträngningar för att begrava dem ordentligt. En ordentlig begravning är omgärdad av mängder av regler, krav och förväntningar, och de är mycket viktiga för de påverkar relationerna mellan både levande och döda till det universum som alla bebor. Om de döda inte fått någon begravning alls är risken för skada naturligtvis ännu större. En obegravd kropp är ett tecken på att något inte står rätt till i världen. (Detta är inte minst relevant i förhållande till Lenin på Röda torget.) Passagen mellan de olika världarna är allvarliga saker (Verdery 1999:42–43).

Begravningar brukar räknas till en specifik underkategori av ritual, övergångs- eller livscykelriter. Utmärkande för sådana är bland annat att de innehåller ett liminalt tillstånd som är ett stadium där personens status är osäker och svävande, varken den nya eller den gamla. Liminaliteten föregås av en separationsfas och följs av en återintegrering, men nu i en ny roll, i samhället. Liminala tillstånd är alltså typiska för passageriter men kan förekomma även i andra sammanhang. Turner framhåller t.ex.

¹ *Dagens nyheter* 8 maj 2009.

klosterväsendet som en institutionalisering av liminaliteten, och att perioder av snabb och omstörtande samhällsförändring kan ha liminala drag. Turner beskriver liminaliteten som varken här eller där, och därför har den mångtydiga och obestämda attribut som uttrycks med många symboler, den liknas på många håll i världen vid död, osynlighet eller mörker. Liminala tillstånd har ofta tillskrivits magiska eller religiösa egenskaper, och betraktas ofta som farliga eller förorenande (Turner 1995:95, 107, 109, 189).

Elisabeth Warner (2000) har undersökt föreställningar om döden på den ryska landsbygden och framhåller att vid dödsögonblicket inträder kroppen i ett liminalt tillstånd som pågår till jordfästningen. Under den här tiden är liket tydligt i ett mellantillstånd. Det har kvar sin mänsklighet, det tvättas och kläs med omsorg, men det har förlorat sin tidigare status och funktion och är i ett stadium av beroende och passivitet. Enligt rysk folktro har kroppen i det här stadiet fortfarande kvar visst liv i sig, livet ger sig av sakta och lite i taget. Den avlidne bor inte längre i sitt forna hem, men för en liminal existens i en ny vistelsort – kistan. Mat och andra föremål som det antogs att den avlidne kunde ha nytta av skickades med i kistan för kroppens resa till dödsriket. Att det finns föreställningar om någon slags förändrad existens för kroppen i underjorden menar hon att minnessammankomsterna som hålls vid graven vittnar om, där mat delas med den döde och dryck hälls ut över graven (Warner 2000:265–66).

Begravningar är en ”typisk” övergångsrit eller livscykelrit, i vilken den liminala perioden pågår från dödsögonblicket tills det att begravningen är genomförd. En period då personen inte längre finns bland de levande men ännu inte rituellt återintegrerats i det sociala sammanhanget i sin nya roll som ordentligt död. Begravningars liminalitet omfattar även den dödes anhöriga och relationen med den döde. I de fall då det inte ens funnits ett dödsbesked utan bara en klassificering som saknad har tillståndet ännu mer bokstavligt varit mellan liv och död. När det finns en identifierad kropp att begrava kan alltså liminaliteten avslutas och den döde återintegreras in i tillvaron. Då kroppen saknas blir istället det liminala tillståndet utdraget, och traditionellt har det funnits fruktan för vad sådana obegravda döda kunde ta sig för.

Det har ofta slagit mig hur ryska döda tycks så mycket mer levande än svenska. På begravningsplatser ligger karameller och cigaretter åt dem, i påsktider är det fullt av ägg, och ofta sitter det människor i vad som tycks vara ett ganska livat samkväm vid graven, inte minst i samband de högtider då man traditionellt ska besöka sina döda. De levandes plikter mot de döda upphör alltså inte med begravningen. Vid påsk och pingst uppstår trafikkaos runt större kyrkogårdar eftersom det är högtider då man ska besöka anhörigas gravar. Med industrialiseringen och urbaniseringen

skapades stora kyrkogårdar i utkanterna av städerna och det kan ta en hel dag att åka dit och tillbaka (Merridale 2003). Att en människa dör innebär inte att hon helt lämnar det sociala sammanhang hon som levande varit en del av. Som Verdery påpekar består mänskliga samhällen inte bara av de nu levande utan även, i alla fall potentiellt, av både de som levt tidigare och av kommande generationer (Verdery 1999:41).

I Ryssland har det funnit en mycket nära koppling mellan ortodoxin och föreställningar om ryskhet, till den grad att ortodox (ry. *pravoslavnyj*) och rysk faktiskt tidigare i princip var synonyma begrepp (Tolz 2001) Religionen har samexisterat med folktro och andra föreställningar. Många forskare påpekar hur låg grad av formellt kunnande om ortodoxin det generellt finns och i begravningsritualen finns en blandning av kristet och hedniskt, av det andliga, övernaturliga och världsligt praktiska (Warner 2000:256, se även t.ex. Lane 1978, Paxon 2005).

Efter det att döden inträder ska kroppen tvättas så snart som möjligt och kläs i nya rena kläder. Traditionellt har dessa dödskläder varit vita, men det har blivit vanligt, särskilt i städerna, att kroppen kläs i vanliga kläder och att strikt hålla sig till det vita är nu ovanligt (Warner 2000:260). Tvättvattnet ska hållas ut på en särskild plats eftersom det kan vara 'förorenande', och kläderna som den avlidne dog i har traditionellt bränts. Efter det att kroppen tvättats och klätts har den lagts upp hemma med huvudet vänt mot det vackra/röda (*krasnyj* kan betyda båda) hörnet där ikonerna fanns. Fötterna var då riktade mot ingången. Kistan hålls öppen ända till jordfästningen.

Enligt den rysk-ortodoxa kyrkan kommer de döda återuppväckas på domedagen, och kroppen och själen kommer då åter att förenas. Hur detta ska gå till är ett komplext teologiskt problem, kroppen ska vara samma men ändå inte, men döden är alltså inte något annat än kroppens och själens åtskiljande (Warner 2000:268). Kremering var och är fortfarande ovanligt i Ryssland eftersom kroppens gradvisa förruttelse enligt ortodoxa kyrkan skulle motsvara själens gradvisa åtskiljande från den köttsliga världen (Merridale 1999:72). Bolsjevikerna såg däremot kremering som något rationellt och effektivt. De mycket höga dödstalen under åren efter revolutionen på grund av bland annat inbördeskrig, spanska sjukan, och svält skapade ett svårhanterligt överskott på döda kroppar. Detta var bakgrunden till att Rysslands första krematorium öppnade i ett ombyggt badhus på Vasilijön i S:t Petersburg i december 1920. För den nya kommunistiska ledningen fanns många fördelar med kremering, förutom att det skulle kunna hantera stora mängder lik snabbt och hygieniskt krävde det inte heller någon sanktion från kyrkan. Dessutom var dess symboliska konnotationer annorlunda än en jordbegravning. Istället för religiösa övertoner och en långsam förening med jorden förde kremeringen med sig en renande eld skapad av människor

(Merridale 2003:182).

Krematoriet blev dock ett kortlivat experimentet. Brist på bränsle ledde till att effektiviteten var låg och till råga på allt var krematoriet felkonstruerat och brann därför ned mindre än tre månader efter öppnandet. Dessutom var det folkliga motståndet högt, "in a culture based on earth and burial", och det var mestadels luffare, föräldralösa, alkoholister och mördade "folkiender" som kremerades under den korta tid som det var igång (Merridale 2003:182). När Lenin dog diskuterades kremering, han lär själv ha önskat det, men det ansågs vara alltför kontroversiellt och utmanande för befolkningen i stort för att det skulle vara möjligt. Istället balsamerades världskommunismens ledare som bekant, vilket istället anknöt till ortodoxa föreställningar om att kvarlevor som inte ruttnar är heliga och filosofen Fjodorovs idéer om att återuppväcka de döda som var populära vid den tiden (Tumarkin 1997:174).

Enligt ortodox tradition ska begravning ske på den tredje dagen efter döden. Den första dagen är dagen för dödsfallet även om detta sker sent på kvällen. Visserligen menar den ortodoxa läran att själen ger sig av omedelbart för att få sin personliga dom, men enligt folktron tar det tre dagar för själen att lämna huset, nio dagar att lämna byn och 40 dagar att lämna jorden. Under den här tiden bärs den av en ängel till de platser där den syndat för att be om förlåtelse (Warner 2000:269, se även Paxon 2005). Böner för den döde är mycket viktiga, och på den fjortonde dagen hålls en minnesmåltid vid graven och årsdagen av dödsfallet är en särskild individuell minnesdag. Att dela mat med de döda, vilket alltså görs på årsdagar och högtider, är en bekräftelse på att de döda fortfarande är deltagare i familjens liv och i samhället i stort (Warner 2000:270–1). För att man ska kunna göra det krävs dock att de döda finns i närheten av de levande. Hemjorden tillmäts stor vikt. Merridale kallar Ryssland för en jordens kultur, och det spelar roll att kroppen ruttnar just i hemjorden (Merridale 2003:178). Som Warner uttrycker det: "... but of all deaths one without proper burial far from home and family provoked the most outrage and despair" (Warner 2000:255). Om kroppen är skild från hemmet blir jorden den symbol som kan länka dem. Att jorden var vigd av prästen och tillhörde kyrkogården var naturligtvis viktigt, men själva jorden i sig själv var (och är) lika viktig framhåller Merridale. Det var en stor olycka att behöva begravas i främmande jord skriver hon, och den som var tvungen att lämna byn antog ändå att kroppen skulle föras hem efter döden. En del som lämnat sina hemtrakter hade med sig några nävar jord därifrån att begravas tillsammans med, och det var vanligt för soldater att ta med sig jord från de slagfält där deras kamrater stupat för att lämna över till anhöriga. Den jorden förvarades ofta i ikonhörnet och blandades sedan med jorden i änkans eller moderns grav (Merridale 2001:37).

Den här typen av föreställningar är alltså mycket gamla och har sin grund i ett bondesamhälle som i stor utsträckning gått förlorat. Frågan om hur relevanta de är i ett urbaniserat Ryssland som sett 70 år av ateistiskt sovjetstyre är inte lätt att besvara. Verdery argumenterar både för och emot en kontinuitet av äldre föreställningar: de är av påbjuden ateism och modernisering som förflutit har naturligtvis slipat ned föreställningar som finns beskrivna i äldre etnografiska verk, men å andra sidan finns det mycket som pekar på (t.ex. i Paxon eller Warners studier) att viss folkstro överlevt in i våra dagar. I någon form lever föreställningarna kvar menar hon alltså, om än kanske bara som en föreställning om att det är viktigt att hedra sina förfäder (Verdery 1999:46–47).

Det vore alltså naivt att tro att föreställningar om en ordentlig begravning och dess eventuella konsekvenser lever kvar i en identisk form med tidigare epok, men föreställningen att det är viktigt med en ordentlig begravning finns kvar och kan åkallas och användas i olika sammanhang. Som vi ska återkomma till i senare kapitel finns det en stark norm om vad som är ett korrekt förhållningssätt till ben. Den har status som något självklart och förgivettaget och därför svår att argumentera emot. Dessutom är kvarlevor något mycket konkret:

Bones and corpses, coffins and cremation urns, are material objects. Most of the time, they are indisputably there, as our senses of sight, touch and smell can confirm. As such, a body's materiality can be critical to its symbolic efficacy: unlike notions such as 'patriotism' or 'civil society,' for instance, a corpse can be moved around, displayed, and strategically located in specific places. Bodies have the advantage of concreteness that nonetheless transcends time, making past immediately present (Verdery 1999:27).

Föreställningar och materialitet samspelar alltså för att ge kvarlevorna en särskild status. Som jag redan har varit inne på fäste bolsjevikerna stor vikt vid ritualer. Som Catherine Merridale påpekar hade revolutionen 1917 bland mycket annat konsekvenser för synen på döden. De döda är nödvändiga för revolutioner, den nya regimen ser förfäder, grundare och inte minst revolutionens martyrer som något som ger legitimitet. Redan innan revolutionen hölls så kallade röda begravningar för revolutionärer som dog i kampen (Merridale 2003:179). Begravningsritualen var dock den av de nya sovjetiska ritualerna som hade svårast att bli etablerad. Merridale menar att stora fosterländska kriget spelade en stor roll för att etablera en "Soviet way of death", eftersom de höga dödstalen där utsatte hela befolkningen för ett behov av sorgeritualer. Hon menar att den strama militarismen sedan

blev tongivande för sovjetiska begravningar och begravningsplatser även i andra sammanhang. Men även på 1970-talet rapporteras det att det finns ett svagt folkligt stöd för begravningsritualen, även när de andra nya ritualerna haft stort genomslag. I en artikel från detta decennium menar Jennifer McDowell att det låga stödet för begravningsritualen beror på att det inte finns någon föreställning om evigt liv eller en tillvaro bortom graven, vilket gjort att den haft svårt att slå igenom. Så länge den här ceremonin inte har något löfte om odödlighet kommer den att ha en oöverkomlig svaghet skriver hon (McDowell 1974:278).

I sin studie av kristendomen i Sovjetunionen från 1978 menar även Christel Lane att den religiösa begravningen står starkt, inte minst pekar hon på de möjligheter som utvecklats att genomföra en religiös begravning *zaotjno* (på distans). Det går till på så sätt att man skickar jord till prästen, som han sedan välsignar och skickar tillbaka. På det sättet behöver man inte skylta med att ha en präst närvarande, vilket i vissa sammanhang kunde vara ett problem (Lane 1978:41). Sedan Sovjetunionens fall finns det inte längre några hinder för en religiös begravning, men Merridale menar att det finns ett motstånd mot nytraditionalismen bland de äldre som föredrar den sovjetiska ritualen (Merridale 2003:176, 186).

Begravningarna ska äga rum

Begravningarna av de soldater som hittats genom sökförbandens ansträngningar sker på krigsminnesmärken, som är ett rum särskilt tillägnat dem som gav sina liv för fosterlandet under kriget. Ett minnesmärke är, liksom kyrkogårdar och andra begravningsplatser, i sig ett avskilt rum. Men inför begravningarna förbereds de särskilt, ett rituellt rum skapas och urskiljs från rummets vardaglighet. Det är särskilda tilldragelser, och platsen måste hanteras för att kunna leva upp till det. Delvis är förberedandet mycket prosaiskt. Om krigsminnesmärken normalt är ganska tomma med undantag för någon enstaka besökare, det på Sinjavinohöjderna ligger dessutom ganska avskildes, så kommer det till begravningarna ett stort antal människor. De ska ha någonstans att stå eller sitta. De måste höra vad som sägs under förrättningen. Platsen ska smyckas och göras fin, och inte minst behövs det en grop i vilken kistorna kan sänkas ned.

På sätt och vis är hela sökverksamheten en rituell förberedelse för begravningarna. Minnesvakten har också i sig vissa drag av rit. Sökförbandets mer uttalade förberedelser handlar om kvarlevorna, de ska transporteras till begravningsplatsen och läggas i kistor. Inför detta måste kvarlevorna sorteras, i någon mån rensas och packas ihop. Oftast fraktas benen i plastpåsar, med kvarlevorna från en soldat i varje om det går att göra en sådan upp-

delning. (Om flera soldater hittats samtidigt är det inte alltid möjligt att avgöra vilka ben som hör till vilken person.) Det som Ingrija hittat under minnesvakten förvaras på ett speciellt ställe strax utanför lägerområdet. Vissa förband skiljer på kvarlevor och saker, de har kors och ikoner där kvarlevorna förvaras, men eftersom Ingrija inte har någon religiös framtoning förvaras allt tillsammans.

På minnesmärket på Sinjavinohöjderna finns också kvarlevor i temporär förvaring (det vill säga nedgrävda på ett särskilt anvisat ställe). Det är de som Ingrija hittat under året sedan förra begravningen, och de måste också grävas fram och sorteras. Varje förband får ett antal kistor tilldelade sig och i dessa fördelas kvarlevorna.

Olesia och Michail packar ihop benen i påsar.

Kistorna är enkla träkistor överdragna av rött tyg. Benen ska läggas som om det var en hel person i kistan. Överst huvud, sedan händer/armar och torso/revben, sedan bäcken och höfter följt av lår, vader och fötter. Bevarandeförhållandena är sådana att det ibland är mycket svårt att avgöra vad för slags ben det är frågan om. De som identifieras får egna kistor medan resten läggs så många som får plats i samma. Ingrijas vice-kommendör Alexander är inte helt nöjd med detta och säger att enligt internationella överenskommelser ska alla få sin egen kista. Han brukar upprepa detta vid varje tillfälle han får.

Reglering av krigsgravar är mycket riktigt en del av internationella

Kvarlevorna placeras i kistor på Sinjavinohöjderna.

överenskommelser, t.ex. Genèvekonventionerna, och precis som Alexander hävdar finns det där uttalat att begravningen ”i den utsträckning omständigheterna det medgiva skall ske individuellt” (I. Genèvekonventionen, artikel 17). Krigsbegravningar är alltså ur det perspektivet en angelägenhet som sträcker sig långt bortom en kulle i Leningradlänet, och det finns mycket detaljerat angivet hur de döda ska behandlas. Huruvida invändningen är juridiskt hållbar är däremot en fråga jag tänker lämna därhän. Internationella överenskommelser reglerar ju dessutom förhållandet *mellan* länder och skrivelserna rör därför hur motståndarsidans döda ska hanteras. De egna soldaterna faller under en annan jurisdiktion. Det skulle hur som helst krävas en enorm grop om alla skulle få egna kistor, eftersom det är kvarlevorna från så många soldater som ska begravas.

Gropen där på Sinjavinohöjderna blir ändå stor, den grävs och skottas igen av en grävskopa. När vi lägger ut benen i kistorna våren 2010 mullrar den ett femtiotal meter bakom oss. Plötsligt blir det tyst och all uppmärksamhet riktas dit: de har hittat ben i gropen! Vi kikar ner när grävskopan stannar och spadar kommer fram för att försiktigt gräva fram kvarlevorna som dykt upp i den blivande graven. Totalt sju soldater var det får jag höra senare. De grävs fram och lyfts upp för att nästa dag läggas tillbaka igen tillsammans med de andra. De är tillbaka på samma plats, men nu erkända och begravda. Att det inte bara går att låta dem ligga

kvar visar på ritualens kraft.

De påsar med ben till soldater som har kunnat identifieras hanteras separat, de tas avsidet och till dem fästs lappar med namn och personuppgifter. De identifierade får egna kistor, och på dem fästs renskrivna lappar med uppgifter om vem som ligger i kistan. Så småningom ska namnen ristats in på den sten som ska resas vid graven. Men även de identifierade kommer att sänkas ner i samma grav som de många namnlösa. Det grävs bara en grop, graven är gemensam för alla som begravs vid samma tillfälle. På ryska heter det *bratskaja mogila* (brödragrav) och den gemensamma graven har också kraft som symbol för samhörighet. Mer prosaiskt gör det också att minnesplatserna är betydligt kompaktare än t.ex. västfrontens kyrkogårdar med individuella gravar.

Det är inte bara platsen och kvarlevorna som ska förberedas inför begravningen, utan förberedelserna gäller naturligtvis även deltagarna. På morgonen innan begravningen gör sig Ingrija i ordning. Alla snyggas till sig så gott det går där i lägret. De tar på sina finaste uniformer, grönt kamouflage med Ingrijamärket, hänger på märken och medaljer för aktivt sökarbete. Skor putsas och kläder lagas. (Många andra förband har betydligt prydligare paraduniformer än Ingrija, skinande rena och tydligt medtagna endast för att användas på begravningen.) Det ska göras iordning en flaggstång, för förbanden ska bilda en fanborg vid graven. Det huggs en slana för detta ändamål som sen ska kvistas och skalas, och så ska flaggan som normalt sitter på flaggstången fästas där.

Det finns också en praktisk/administrativ sida av förberedelserna. Som antydde i inledningen finns det en administrativ indelning som avgör var soldaterna ska begravas. De som tillhör Kirovsk ska begravas på Sinjavinohöjderna, medan de som tillhör Mga ska begravas i Maluksa. Gajtolovo, ett av de områden som är fokus för det intensivaste sökarbetet ligger precis på gränsen mellan dessa administrationer och det kan vara en känslig fråga på vilket minnesmärke som kvarlevorna ska begravas.

Den som har huvudansvaret för organiseringen av begravningarna är Valentina Bobrova från den regionala sökförbandsorganisationen som koordinerar med den lokala administrationen och de sökförband som arbetat i området. Hon uppskattar att det brukar vara minst ett tjugotal begravningar årligen i Leningradlänet. Vem som betalar för det kan variera: egentligen är det den lokala administrationen som ska betala, men de som är ansvariga är den allra lägsta administrationen, på bynivå, och de har inga pengar. "Det har de aldrig haft och kommer förmodligen aldrig att få", säger hon. Därför bidrar även distriktsadministrationen ekonomiskt, särskilt ett år som 2011 då det var valår. Då vill plötsligt alla partier bidra. För de största begravningarna, som på Sinjavinohöjderna, Nevskij p'jatat'jok eller i Vyborgdistriktet krävs väldigt många kistor, då lägger regionorganisatio-

nen också till pengar. Annars har administrationen hotat med att det inte blir några begravingar.² Till exempel betalar Valentina Bobrova genom organisationen för kistorna. De billigaste kistorna kostar 1700 rubel (det går ca fyra rubel på en krona), men hösten 2011 hade hon hittat en annan tillverkare som tog 1800 för vad hon tyckte var betydligt bättre kistor och bestämde sig för att arbeta med dem framöver.

När så soldaterna hittats, kistorna köpts, administrationen förhandlats med, benen lagts i kistorna, gropen grävts och deltagarna gjort sig i ordning, då kan själva begravningen ske.

En världslig och religiös ritual

Det finns både världsliga och religiösa element i begravningarna. I alla fall som jag känner till hålls begravningarna på minnesmärken, det vill säga platser som är icke-religiösa eller i varje fall icke-kristna. Begravningsplatsen är alltså inte en kyrkogård. Samtliga begravningar jag har varit med på har dock delvis letts av en ortodox präst. Det kan tyckas finnas något paradoxalt i en ortodox begravning eftersom soldaterna dog för ett ateistiskt fosterland. Även om många av dem säkert i vart fall i hemlighet var religiösa (ikoner och kors är inte alltför ovanliga fynd) så finns det också bland dem företrädare för andra religioner: muslimer inte minst, vilket sökförbandet från Kazakstan är en påminnelse om. Jevgenij Vasiljevitj pratade första gången jag träffade honom om att det deltog lutheranska präster och imamer i förrättningarna så det förekommer säkert men det har jag aldrig sett. På de begravningar jag har bevittnat har det religiösa inslaget varit rysk-ortodoxt, och det har varit ganska stort. Det är nu i sig inte så förvånande, som Verdery påpekar är ju kyrkan en auktoritet på området död och begravning (Verdery 1999:104).

Inför begravningarna på Sinjavinohöjderna hålls det en *krestnyj chod* (ung. korsgång) från Nevskij Pjatatjok till minnesmärket på Sinjavinohöjderna. Den hålls någon dag tidigare eller samma dag direkt inför begravningarna. Korsgången är en religiös procession där man bär kors över några av slagfälten från kriget. Korsgångar är en ortodox tradition som hålls i samband med religiösa högtider och inför begravningar då kistan bärs i procession ut från byn till begravningsplatsen (se tex Paxon 2005). I just den här processionen bärs dock inga kistor. I processionen deltar kyrkliga företrädare, en del av de sökförband som deltar i minnesvakten, veteraner och annan intresserad allmänhet.

Begravningarna hålls i enlighet med ortodox tradition alltid mitt på dagen. Det är mycket folk som har samlats för att vara med i begravningarna:

²Intervju med Valentina Bobrova 2011.10.31.

veteraner, skolklasser, företrädare för Kirovdistriktet, släktingar till de omkomna med flera. Sökförbanden har naturligtvis en framträdande roll, även representerade genom en fanborg, och det är först på begravingarna som det blir tydligt hur många förband som det faktiskt är som har minnesvakt på Sinjavinohöjderna. Utspridda i skogen märks de knappt.

Kistorna är uppställda på den öppna platsen på minnesmärket, framför läktaren. Begravingarna inleds med många tal, som hålls av företrädare från Kirovsk, från Leningradlänet och från veteranföreningar. Under talen står talaren i en indirekt dialog med minnesmärket, talarens status ger vikt till ceremonin samtidigt som talaren hämtar auktoritet från monumentet. Själva minnesmärket blir alltså också en aktör i ritualen, och det bildas band mellan det som pågår och platsen där det sker (Kverndokk 2012). Precis som på öppningen av minnesvakten som skildras i kapitel 4 intar *poiskoviki* ibland en lite avvaktande och ironisk hållning till alla tal, och det hörs mumlanden om ”många vackra ord”. Även om det är Valentina Bobrova som arrangerar begravingarna brukar hon hålla sig i bakgrunden när de väl sker. ”Du har kanske lagt märke till att hon aldrig framträder?” kommenterar Jevgenij Vasiljevitj och själv motiverar hon det valet såhär:

Jag tycker inte att det behövs. Jag behöver ingen uppmärksamhet. Jag har inget komplex att jag arbetar och inte får någon uppmärksamhet. Jag får all uppmärksamhet jag behöver. Jag tycker att det är rättfärdigt att de framträder som har tagit fram soldaterna. Ni har arbetat. Ni har grävt fram soldaterna. Ni har lagt soldaterna i kistorna. Det är era soldater. Så länge de inte har några släktingar, så är det era släktingar. De namnlösa. De är ni som ska prata. Jag kan så klart säga något om det inte finns någon annan... Jag tycker bara att det är rättfärdigt så.

Efter talen läggs det ned blommor och kransar till den centrala obeliskan på minnesplatsen. En viktig del av ceremonin är överlämnandet av personliga saker, som man hittat hos de identifierade soldaterna, till de anhöriga som var där. Detta görs av kommandören för det sökförband som hittat soldaten som i samband med detta håller ett kort tal. Sakerna är ofta blygsamma, ibland är det inte mer än den svarta dödsmedaljongen. Ingrija har ibland tillverkat en behållare av polerade tomhylsor på vilket den identifierades namn är ingraverat. I denna ska sedan de anhöriga kunna ta med sig jord från graven och platsen där kvarlevorna hittades. Efter att de anhöriga mottagit sakerna håller också de ett kort tal. I talen som kommandörerna och de anhöriga håller framhålls ofta vikten av att den identifierade soldaten nu har bevisats ha dött för sitt fosterland, och inte längre bara är saknad.

Det är få anhöriga som närvarar. Det är ju få soldater som identifierats, ännu färre som har släktingar som kunnat lokaliseras och av dessa är det

naturligtvis inte alla som med kort varsel kan resa på en begravning långt borta. De anhöriga är viktiga som symboler för arbetets fullbordan. Fler-talet soldater får dock ingen närvaro av anhöriga på sin begravning. Därför blir, precis som Valentina Bobrova är inne på, *poiskoviki* de namnlösa ställföreträdande släktingar. Soldaterna omtalas ofta som våra bröder eller *rodnyje* (ung. närstående). "I morgon ska vi begrava våra närmaste" säger t.ex. Michail Avdejev inför begravningarna.

Fader Vjatjeslav på begravningarna på Sinjavinohöjderna.

Sedan tar den religiösa delen av begravningen över. Förrättningen leds av protoiereus³ Vjatjeslav Charinov. Han står sökrörelsen nära och är knuten till förbundet S:t Georgij som är ett av de större förbanden i S:t Petersburg. Fader Vjatjeslav är klädd i vinröd högtidsdräkt och flankeras av medhjälpare i form av en kör med svarta fotsida dräkter. De sjunger och mässar över kistorna och prästen svänger sitt rökelsekar över dem innan de ska sänkas ned i graven. Fader Vjatjeslav håller också ett tal, och han talar på ett lite annorlunda sätt än många av de politiska företrädarna. Kanske beror det på att de sistnämnda huvudsakligen fortfarande är skolade i kommunistpartiets språk som diskuterades i kapitel 4, och att han representerar en annan tradition, men fader Vjatjeslav tenderar att vara mer jordnära och vardaglig i sina tal även om innehållet på många sätt är

³Protoiereus är en högre prästtitel, och dess innehavare koordinerar ofta ett antal lägre präster i en större kyrka. Grovt sett motsvarar det kyrkoherde.

detsamma i alla talen.

Sedan tar själva jordfästningen vid. Kistorna bärs bort till graven av fyra bärare, de tas emot av Michail Avdejev och någon medhjälpare nere i gropen som är täckt med granris. Det är många kistor som ska sänkas ned i graven, och det tar lång tid att genomföra jordfästningen. Under hela processen står Fader Vjatjeslav vid gravens kant och följer alla kistor med sitt rökelsekar. Han är flankerad av kören som sjunger samma långsamma hymn om och om igen under hela jordfästningen.

När alla kistor är nere går begravningens modus för en stund åter över till världsligt och patriotiskt. Nationalsången börjar spelas, det skjuts salut för de stupade. Den sista saluten är en viktig del av begravningarna, det är en indikator på att det är en militär begravning och en hedersbetygelse för dem som dog för sitt land. Fader Vjatjeslav läser sedan en sista välsignelse och stänker jord över kistorna. Med detta avslutas förrättningen och deltagarna defilerar förbi graven och kastar en eller tre nävar jord över kistorna. Det förekommer att anhöriga har med sig jord hemifrån som de kastar över kistorna när de defilerar förbi. Jorden är som redan nämnts en viktig symbol, som trots sina religiösa associationer även var en del av den sovjetiska ritualen:

After the coffin has been lowered down into the grave all the nearest relatives and friends of the deceased throw earth onto it. When efforts by ritual specialist to exclude this religious symbolic action from the socialist funeral rite were defeated by popular habit, it was attempted to eliminate the religious meaning of the action by introducing it with the following secular interpretation "And now, comrades, in accordance with popular custom, let us throw onto the grave three clumps of earth – of that earth which feeds us and delights us with the colours of life and gives everyone of us eternal rest" (Lane 1981:84).

På de mindre begravningarna skottas gropen igen för hand av sökförband, vilket också blir en del av ritualen, men på Sinjavinohöjderna tar den mindre stämmingsfulla grävskopan över och fyller igen gropen. Mat är också idealt sett en del av begravningen: men huruvida det bjuds på förtäring varierar. Om det finns brukar det vara vodka, läsk, te, smörgåsar och "soldatgröt".

Genom deltagande i ritualen ageras ett förhållningssätt till det förflutna ut, deltagande i den omformar dess budskap till en kroppslig erfarenhet som deltagarna måste förhålla sig till. Bland annat Connerton (1989) framhåller att detta är en viktig del av ritualens verkan. Genom att kasta jord på kistorna eller bära dem till graven, får sökförbandsmedlemmarna ännu en

Deltagarna kastar jord på kistorna.

kroppslig erfarenhet som blir en rituell inramning på den erfarenhet de redan har från grävandet. Begravningarna ger betydelse och mening, så här skrev till exempel en *ingrits* till mig om begravingar hösten 2009, efter mitt första besök på en minnesvakt:

Nästa dag åkte vi till begravingen för de soldater som vi hittade under sommarvakten. Synd att du inte kunde vara med, du hade tyckt det var intressant. Jag var själv för första gången på begravingen, och efteråt infann sig en sådan känsla av tillfredsställelse.

Begravningarna är en ritual som också påverkar tiden. Begravningarna knyter ihop flera tider, de förhåller sig till flera olika tidsskikt och binder samman nutiden med både det förflutna och evigheten. Som vi såg i förra kapitlet kan sökarbetet ge namn till de namnlösa, och därmed skriva om historien. Begravningarna är en del av detta omformande av det förflutna, men som Verdery påpekar gör de mer än så. Det är inte så att historien bara skrivs om med andra karaktärer och en annan berättelse, till exempel en som ersätter kommunismens ljusnande framtid med en berättelse om tyranni som till slut kan besegras och framgångsrikt motstånd. Verdery

framhåller att istället är det så att själva uppfattningen om tid som historien bygger på öppnas upp för ifrågasättande. Potentiellt sätt kan flera saker ändras: förståelsen av temporala processer som gör att människor kan lyfta ut den socialistiska perioden ur omskrivningen av historien, historiens form, som ofta är omedveten, utifrån vilken människor handlar och inte minst uppfattningen om tidens gång som är implicit i deras handlingar. Ändringar i någon eller alla av dessa innebär att tiden rekonfigureras (Verdery 1999:115). Även om kommunismen aldrig ifrågasatts i Ryssland på samma sätt som i andra länder i Öst- och Centraleuropa, påverkar begravningarna tiden på ett liknande sätt. Det handlar inte om att avlägsna den socialistiska perioden, men tiden som förflutit mellan då och nu förlorar åtminstone tillfälligt i vikt. På så sätt komprimeras begravningarna tiden. Verdery citerar också Istvan Rév som i relation till Nagys återbegravning säger att "Retroactive political justice brings the past closer to the present" (Verdery 1999:116), genom att ge de stupande återuppriktelse knyts dåtiden och nutiden närmre varandra. Historien kortas, genom begravningen förs dödsögonblicket närmre samtiden. De döda blir också länken mellan det förflutna och en samtid som inte skulle ha funnits utan deras offer.

Begravningarna är en ritual som i sig själv gör anspråk på att stå utanför tiden, och som står i förbindelse med metafysisk tid. Genom dem materialiserar livets slut, och löftet om evighet. Begravningarna har ett betydande ortodox inslag, och inom ortodoxa kyrkan betonas återuppståndelsen och evigheten starkare än i den västliga kristendomen. Betoningen har faktiskt varit så stark att den kan ha påverkat intresset för här och nu (se tex Bodin 2005).

Ett annat sätt som begravningarna förhåller sig till tiden är genom hur de är situerade i samtiden. Ritualen och deltagarna befinner sig i det tidiga tvåtusentalets Ryssland. Eftersom dödsfallen tillskillnad från någon som dör här och nu har skett för så länge sedan kan tiden för begravningen styras i högre utsträckning, den kan ju ändå inte ske på tredje dagen efter dödsfallet som traditionen bjuder. Den kan istället bestämmas till ett lämpligt datum. Flera av begravningarna hålls alltså på våren, inför segerdagen och i samband med slutet av den allryssländska minnesvakten. Andra hålls på hösten, mot slutet av grävsäsongen och placeras kanske på någon annan helgdag som de på Ivanovskij pjatatjok som hölls på Folkets enighetsdag 4 november. Ibland kan det finnas önskemål från lokala administrationer att begravningar ska hållas så att de sammanfaller med något lokalt märkesdatum, t.ex. berättade Valentina Bobrova att det fanns förslag i Tichvin att begravningarna där skulle göras i samband med Tichvins 70-årsjubileum, något som varken hon eller sökförbanden där såg poängen med. Det finns alltså många sätt på vilka begravningarna blir en del av den dagspolitiska kontexten.

Jorden och evigheten

Begravningarna är ett sätt att skriva in den egna verksamheten i en större minneskontext, de är en gränsyta i vilken företrädare för många olika samhällsliga sfärer möts. Det är sökförband, regionsadministration, företrädare för kyrkan och allmänheten. Dessutom blir de som offentliga och medialt välbevakade tillställningar sökverksamhetens fönster utåt. Begravningarna är det område där verksamheten bryts mot andra sammanhang. De hakar i den officiella minneskulten, men samexistensen är inte konfliktfri och organiserandet är fullt av förhandlingar. Från sökförbanden framförs det ofta önskemål om annat stöd från det officiella Ryssland än vackra ord på begravingarna.

Begravningarna är en ordnande ritual som reglerar förhållandet mellan döda och levande. Obegravda döda befinner sig i ett liminalt tillstånd och är ett tecken på att något inte står rätt till i världen, genom begravingarna får de en acceptabel roll i samhället och kan åter bli en del av ett socialt sammanhang. Därför är det viktigt med en ordentlig begraving, och en sådan är omgärdad av en mängd regler och föreställningar.

Genom ritualen förs dåtiden och nutiden närmre varandra, och i någon mån gottgör den tidigare oförrätter. Ritualens fastlagda och repetativa handlande bidrar också till att det förflutna kommer närmre, genom deltagande i ritualen fås en kroppslig erfarenhet som ramar in erfarenheten från sökarbetet och ger det mening och fullbordan. Begravingarna är slutpunkten på strävandena mot att ge kriget ett slut, och närvaron av anhöriga till de soldater som kunnat identifieras blir symbolen för uppgiftens fullbordan.

Jorden och ritualer knyter de stupade permanent och medvetet till den plats där de föll, istället för den mer tillfälliga kopplingen som var resultatet av det icke omhändertagna dödsfallet. Närvaron av obegravda kroppar präglar tillsammans med andra spår av kriget området runt Sinjavinohöjderna. Det är ett särpräglat landskap, där sökandet och begravingarna blir en viktig del av pågående monumentaliseringsprocesser.

Kapitel 8

Spåren av det förflutna

Kaptenlöjtnant Fjodor Dmitrijevitj Dobrovolskij föddes 1906 i en prästfamilj. Han utbildade sig sedermera till lärare och när kriget bröt ut inkallades han till armén från Igarka, en stad i norra Sibirien vid floden Jenisej, dit familjen bestående av fru och femårig dotter (och senare en son) evakuerats. Sensommaren 1942 deltar hans division i den andra Sinjavinooffensiven: ett sovjetiskt försök att bryta igenom den tyska belägringen av Leningrad.

Från fronten skriver han till sin familj och beskriver livet i fält. Han berättar att han skriver ackompanjerad av kamraternas snarkningar och beskriver jordkulorna som de bor i, där man inte kan stå rak, där det enda ljuset kommer från hemmagjorda lyktor som ryker och sotar ned allting. När våren kommer beskriver han hur den smältande snön rinner in i och översvämmar jordkulan, om hur den gör vägarna oframkomliga och om hur mossen så sakteliga torkar upp. Han skriver om alla myggen på sommaren, och naturligtvis om sin saknad efter familjen. Han uttrycker sina förhoppningar om att de snart ska ses och sin övertygelse att han ska klara sig genom kriget. Han hade fel, den 29 september 1942 dödas han av en tysk projektil eller bomb. Han fick aldrig träffa sin son som föddes i mars samma år.

Ur brev daterat 17 maj 1942:

Sommaren har kommit till vår mosse. [...] Skogens blad börjar slå ut, mossen har delvis torkat upp. Men det är fortfarande svårframkomligt i skogen, att åka på vägarna är omöjligt. I skogen sjunger fåglar, blommor blommor, inte ens nedhuggna björkar vill dö, utan trots allt spricker knopparna. Många gökar gal. Och det är så märkligt att höra allt detta i de ögonblick av fridfull tystnad som uppstår mellan dånet från exploderande

bomber och kulsprutornas smattrande eller ”sångerna” från våra ”Katusjor”.¹

Ur brev daterat 20 september 1942:

Vi bombarderas med tunga granater och minor. En del av skogen har blivit naken. Nästan alla träd har mist sina grenar, kvar finns endast kala sargade stammar, marken har plöjts upp av granater. Träd, grenar, bitar av kläder och vad som en gång var en människa blandas efter en fullträff på en *blindazj*.² Kvar finns en grop och på grenarna av ett träd som tillfälligtvis klarat sig hänger en trasig skjorta och tarmarna från två soldater. Resultatet: tre dödade och fem sårade, minst trehundra granater avfyrades! Hela området kring utsiktsplatsen var insvept i rök. Det var omöjligt att se något ens på tre-fem stegs avstånd. Röken av krut, fontäner av jord blandad med splitter av projektiler och fragment av träd fulländade bilden. Vi suckade alla lättade efter varje explosion och spände oss i väntan på nästa.³

Dobrovolskijs beskrivning av både liv och död i skogen finns i en samling med soldatminnen från striderna på Sinjavinohöjderna. Där finns många berättelser om kriget, en del är torra redogörelser för trupprörelser, andra beskriver med humor och värme stupade kamrater, någon beskriver närmast thrilleraktigt en halsbrytande flykt från tysk fångenskap. Jevgenij Vasiljevitj har med sig boken på en minnesvakt, den vandrar ur hand till hand och håller lägervakterna sällskap både dag och natt tills den skinande nya boken har blivit både bucklig av fukt och fläckad av lägereldens sot. Nedtecknade minnen hjälper till att fylla ut de glimtar av det förflutna som platsen ger, och nu och då samspejar i förståelsen av landskapet. Gemensamt för många beskrivningar är betoningen av svårframkomligheten, om hur man sjunker ner knädjupt i mossan även under de tider på året då det är torrt. De beskriver hur svårt det var att ta sig fram och ordna försörjning av mat och ammunition, och vilken strategisk betydelse vägarna därför fick. Svårframkomligheten är påtaglig nu också när Ingrijas medlemmar försöker ta sig fram genom täta busksnår och undvika att sjunka ner i mossar och kärr. De nedtecknade minnena vittnar om en vardag, ett liv, på fronten. En osäker och brutal vardag, men ändå vardag. Den vardag som upphittade tandborstar och kammar, rakhyvlar och cigarettetuin visar på. Boken

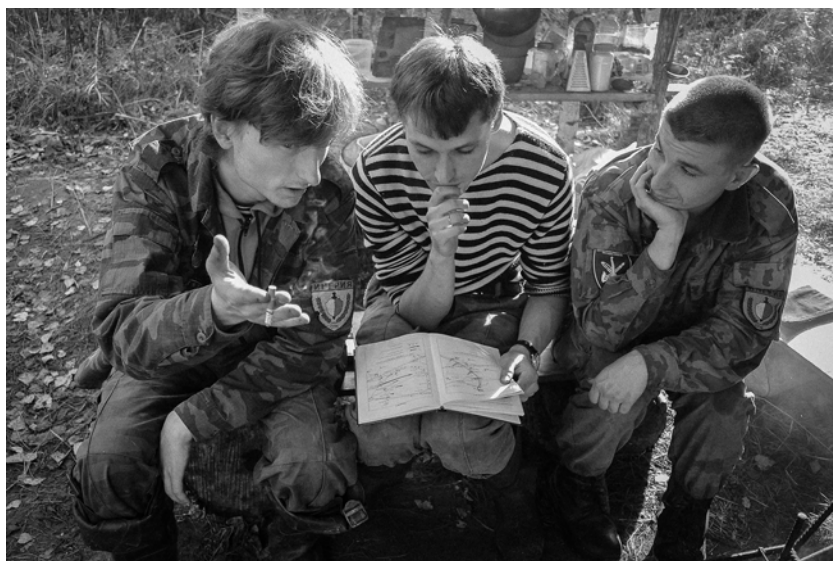
¹Katusja, en form av kvinnonamnet Ekaterina, är det ryska smeknamnet på det som tyskarna kallade stalinoglar.

²Blindazj kommer av franskans blindage och är ett slags utgrävt skyddsrum, ofta förstärkt med träväggar, i vilket t.ex. staben uppehöll sig.

³Dobrovolskij, G. F. ”My ne mozjem byt rabami!” i Ivanova, I. A. Sinjavino: Osennije boi 1941–1942 godov (2008) , sid 382, 386.

fyller ut de glimtarna av hur livet kan ha varit i resterna som vi hittar, innan de blev just rester. Boken och andra skrifter som den hjälper till att ge kopplingen mellan Sinjavinohöjderna nu och då. Det finns beskrivningar av platsen och de döda kropparna, de som fortfarande finns kvar där. En viktig aspekt av sökverksamheten är att försöka se landskapet som det var då: det är både en konkret kunskap som kan hjälpa till att hitta de rätta platserna, de där det fortfarande finns kvar kroppar, och en mer allmän länk till krigshistorien. En platsbunden länk som också ska förmedlas utåt, i redogörelser för sökförbandets verksamhet och krigsförloppet. Att kunna säga att just detta hände just här ger både konkretion och sanningsanspråk.

I det här kapitlet undersöks hur platsen konstrueras och ges mening i sökverksamheten, och hur sökförbandet försöker länka samman ett nu med ett då. Jag ska diskutera landskapets roll i det sociala minnet, och hur dess förflutna manifesteras. Under efterkrigsperioden har platsen präglats av att minne och glömska har avlöst varandra, och området har naturligtvis även ett annat förflutet än det krigstida men i det nutida minnesarbetet är det kriget som prioriteras. I de otaliga berättelserna om platsen ligger det totalitära som en underström, som skymtar då och då men som aldrig riktigt kommer upp till ytan. Som Doreen Massey påpekar hänger platsers identitet nära samman med vilka berättelser som berättas om dem, hur dessa berättas och vilka av dem som blir dominerande (Massey 1995).

Vladimir, Vadim och Alexander begrundar en bok med krigstida kartor.

Sinjavinohöjderna då och nu

Det här kapitlet ska handla om det område som jag kallar Sinjavinohöjderna⁴ och som avbildas på kartan på sidan 23. Det område som Dobrovolskij som citeras ovan beskriver och där han dog. Spåren här är från striderna på Volchovfronten, den front som hade förbindelse med resten av Sovjetunionen varifrån man österifrån försökte nå fram till det belägrade Leningrad. Försvarslinjerna runt den belägrade staden benämns Leningradfronten och följer mer eller mindre Nevas sträckning från staden till Ladoga. Det är inte särskilt långt härifrån, för det av tyskarna ockuperade området var här mycket smalt, likt en flaskhals upp mot Ladogas strand. En vanligt förekommande fras i berättelser om området är: "Här avgjordes Leningrads öde". Ingrija har förlagt majoriteten av sina minnesvakter till det här området.

Jevgenij Vasiljevitj framhåller att som krigsteater var Volchovfronten inte så lyckad, först och främst på grund av att över hälften av marken där är mossar och det var väldigt svårt att använda stridsvagnar och annan *teknika*, och det var också svårt att använda artilleri eller andra tyngre vapen. Soldaterna kallade sig för träksoldater eftersom de bokstavligen var tvungna att strida på mossarna. Territoriet var i långa perioder mer eller mindre vattenfyllt och en mycket svår skådeplats för krigshandlingar. De stora förlusterna som soldaterna på Volchovfronten led kan delvis förklaras med detta.

Svårframkomligheten är fortfarande påtaglig. På vissa ställen undrar man hur någon kunde slåss där, men svaret är naturligtvis att mossarna fryser om vintern. Men på vintern kan man inte gräva, alltså måste sökarbetet ske även på otillgängliga områdena sommartid. Det kan också finnas störtade flygplan som kan ha hamnat var som helst oavsett om man kunde ta sig fram till fots eller ej. Många berättelser betonar hur blött det är i markerna. Veteranen Stebunov beskriver strider vid Gajtolovo i slutet på september 1941: "Det var lönlöst att försöka gräva skyttegravar eller *zemljanki* (jordkular), de fylldes med vatten på en gång. Vi var tvungna att under beskjutning bygga vallar av döda träd och jord" (Ivanovna 2008:12–13). Den som har grävt i sankmarkerna när man hela tiden måste ösa bort det vatten som oförtrutligt fyller utgrävningarna har lätt att relatera till berättelser som Strebunovs. Vattnet blir också en del av beskrivningar av dess antites, elden. För när skogen och torvtäkterna brann var det som att vattnet i åarna Nazija och Tjernaja kokade (Ivanovna 2008:12–13).

⁴Området omfattar egentligen ett antal geografiska punkter förutom själva Sinjavinohöjderna. Jag är dock inte ensam om att ge hela området beteckningen Sinjavino, så gör t.ex. Ivanova i samlingen med soldatminnen och den stora minnesvakten om våren kallas för Sinjavinoexpeditionen.

Minnesplatsen på Sinjavinohöjderna.

Försöken att koppla samman då och nu är också tydliga i de artiklar som Ingrijas medlemmar skriver till universitetets tidning. Många av dem handlar om platserna där sökarbetet pågår och hur det var där under kriget. I en sådan artikel citerar Vladislav krigskorrespondenten Michail Tsunts som tecknar en bild av området som även den som är bekant med markerna bara kan ana sig till:

Det är omöjligt att glömma Sinjavinos slagfält, de uppstickande kullarna ur den sankta marken som bokstavligen kokade av sprängda bomber, projektiler och minor. Allt som kunde omfattas av blicken: grå ostadiga mossar, eländiga små buskar, enstaka förkolnade träd, resterna av någotslags byggnad, den låga hösthimlen – allt var insvept i en ridå av frän rök. På torvtäkterna som sträckte sig mot horisonten, giftigt rykande, reflekterande blodröda tungor, fanns oräkneliga små vulkaner. Projektiler exploderade på den ostadiga marken, utkastande fontäner av smuts. Här, på sumpmarkerna runt Sinjavino, döva av mullret från grymma strider, svedda av dödlig eld, pågick slaget om Leningrad... Många små höjder, knappt synliga över

det rödbruna vattnet, bytte ägare flera gånger per dygn.⁵

Själva Sinjavinohöjderna rymmer nu en stor minnesplats med ett flertal minnesmärken. Här begravs varje år de sovjetiska soldater som hittas i skogarna och mossarna runt omkring. Från minnesplatsen där det nästan alltid blåser, kalla vindar kommer farande norrifrån över Ladoga, kan man se ut över fälten och skogarna. Den stora sjön i norr är knappt synlig, men härifrån kunde tyskarna beskjuta den så kallade Livets väg som gick över Ladogas is vintertid. Från höjden kan man också se platsen där belägringen till slut bröts igenom i januari 1943 ett stycke norr om Sinjavinohöjderna och mossar. Genombrottet som innebar att man kunde etablera en landförbindelse mellan den belägrade staden och resten av Sovjetunionen var naturligtvis en stor framgång men var inte slutet på striderna här; Sinjavinohöjderna och de omgivande området var fortfarande i tyska händer.

Betydelsen av höjd i det här ganska platta landskapet är tydlig: Sinjavinohöjderna är inte mer än ett 40–50-tal meter över havet men det var tillräckligt för att göra dem till en svårintaglig fästning. Den som behärskade höjderna kunde kontrollera omgivningen. Från låglandet runt omkring gjordes sovjetiska försök att inta höjderna, men det var inte förrän hösten 1943 man till slut lyckades. Förlusterna var enorma.

En del av området som Ingrija ägnat särskild uppmärksamhet är Rosjtja kruglaja – den runda lunden – eller Wenglernase som tyskarna kallade det. (De lär även ha benämnt det djävulshålet (Ivanovna 2008:81).) Rosjtja kruglaja var en tysk försvarspunkt, vid vilken de under befäl av överste Maximilian Wengler, vars 'näsa' platsen alltså kallas för, höll ut länge och där det alltså stod mycket hårda strider. Faktiskt lyckades Röda armén aldrig inta Rosjtja kruglaja, men i och med att man i september 1943 intog själva Sinjavinohöjderna förlorade platsen sin betydelse och tyskarna övergav den självmant i oktober för att förena sig med styrkor några kilometer söderut (Zjiltsov 2004). Sinjavinohöjderna är ändå fullkomliga berg i jämförelse med de *vysotki* – små höjder – som fick stor betydelse i striderna längs Archangelskij trakt och Rosjtja kruglaja. I en artikel om Rosjtja kruglaja framhåller Dmitrij just höjdskillnaderna:

Dessa små höjder är en ganska sorglig syn: en glänta som reser sig ur mossen någon meter eller två, på vilken tyskarna försvarar sig. Och från mossarna anföll de våra, som regel utan framgång och med stora förluster⁶

⁵Potiavin, Vladislav "Ot rosjtji Krugloj do Gajtolovo spustja desjatiletija posle vojny" i *Sankt-Peterburgskij universitet* 2004:1–2.

⁶Zjiltsov, Dmitrij "V bojach za Sinjavinskije vysoty" i *Sankt-Peterburgskij universitet* 2004:1–2.

Området är särpräglat: det är inte många platser där det stod strider under så lång tid. Hur stora förlusterna var är omöjligt att säga, den officiella siffran på stupade i Kirovdistriktet 1941–44 är enligt Jevgenij Vasiljevij 131 126 personer, men han framhåller precis som bland andra Merridale (2005) att de officiella siffrorna är opålitliga och ofta för låga. Han menar att det finns två huvudsakliga skäl till att de förmodligen är för låga: dels ingår inte saknade i strid i dem, dels hände det att enheter skickades ut i strid utan att ha registrerats. Samma osäkerhet som gäller för siffrorna över stupade för hela kriget gäller alltså även lokalt. För att sätta förlusterna här i perspektiv framhåller Ivanovna (2008:95) att vid Gajtolovo dog fler än i det berömda slaget vid Borodino⁷. I över två år, under i princip hela den tid Leningrad var belägrat, från september 1941 till januari 1944, pågick striderna här. Fronten böljade fram och tillbaka, inte minst över Svartån som när den torkar upp torra somrar kan avslöja en hel del spår från kriget.

De utplånade byarna

Före kriget var detta ett relativt tätbefolkat område. De prosaiskt namngivna (det vill säga bara numrerade) sovjetiska arbetsbosättningarna 1–9 var till för brytning av torv från mossarna. Bosättningarna upprättades under den andra sovjetiska femårsplanen i mitten på trettioalet. (Den första femårsplanen antogs 1928). Redan under den första femårsplanen så hade ett kraftverk börjat byggas vid Nevas strand, det finns kvar under beteckningen åttonde GRES. Numera drivs det på gas men på trettioalet så drevs det på torv, och dess konstruktion ökade kraftigt behovet av torv. Därför grundades de här arbetsbosättningarna som alla ligger på mossmark och där bodde människor som arbetade med att bryta torv. Den största bosättningen var nummer fem.

Torvbrytning var ett tungt arbete, men det var delvis mekaniserat och utfördes mestadels av kvinnor. Arbetskraften kom från hela Sovjetunionen och var till största delen okvalificerade bönder. I någon utsträckning användes fångslade, och bland de här arbetsbosättningarna fanns det till och med ett eget Gulag som låg i närheten av Åttonde arbetsbosättningen. Där befann sig politiskt icke-önskvärda personer. Områdets förkrigstida historia vittnar alltså om den hårda politiska verkligheten i 1930-talets Sovjetunionen. Men det är en historia som inte lyfts fram. Den förkrigstida terrorn blir sammanvävd med kriget men det är det sistnämnda som är den dominerande berättelsen och av det förra fladdrar bara brottstycken förbi

⁷Slaget vid Borodino ägde rum 7 september 1812 under Napoleonkriget. Borodino ligger 10 mil väster om Moskva. Slaget var ett av historiens dittills största och blodigaste. Slaget slutade utan avgjörande men med stora förluster.

då och då.

Området tycks ha varit relativt välmående innan kriget, om det vittnar enligt Jevgenij Vasiljevitj de fynd som Ingrija gjort i Sjunde arbetsbosättningen av bland annat cyklar som var något av en lyxartikel i mellankrigstidens Sovjetunionen. När man läser beskrivningar om hur de hade det där, så blir man mycket förvånad framhåller han. Det fanns inte bara ett fabriksläroverk, utan också ett forskningsinstitut kring torv, det enda i världen som ägnade sig åt sådana problemställningar, och resterna av det här institutet finns kvar än i dag. Av de här bosättningarna syns numera inget, man måste ner under jorden för att kunna se de spår som faktiskt finns. Ingrija har tidigare haft flera minnesvakter där Sjunde arbetsbosättningen tidigare stod, och har rest ett kors för att markera var det var. Korset är ett av landmärkena utmed Archangelskij trakt. Vid dess fot ligger ofta högar med hjälmar och annan krigstida rost som folk tar med sig ur skogen. Runt själva korset, där armarna går ut är det virat taggtråd med instuckna plastblommor. Om man följer Archangelskij trakt några kilometer österut nästan till Svartåns strand så kommer man till platsen där byn Gontovaja Lipka stod, som nu markeras av en obelisk. Längre bort finns Gajtolovo, Tortolovo och många fler byar som alla förstördes i kriget.

De utplånade byarna är ofta utmärkta på kartor, inte sällan tillsammans med ett *ur*. Ur är en förkortning av *urotjistsjtje* som betyder ungefär landmärke och även skulle kunna syfta på en stor sten, men i de här trakterna betyder det så gott som alltid att här stod en gång en by. Ordet kan tyckas lite märkligt, en otränad betraktare ser inte direkt att det funnits en by här. Så på det sättet är de dåliga landmärken, även om den som vet vad den letar efter kan se dem, men naturligtvis har de en platsbestämmande funktion. Att säga att något är i närheten av Gontovaja Lipka är mer genomskinligt än att börja prata om ”du vet det var vid de där två björkarna och tre granarna”. Nog för att den sistnämnda typen av platsbestämelse är ganska vanlig i Ingrija, i alla fall internt, ofta kompletterat med uppgifter om vem som grävt var och när. ”Det var där vi grävde tillsammans med Aleksej förra sommaren” kan någon förklara, eller ännu hellre ”det var där vi hittade den och den.” Eller de resta stolparna: ”Det var hos Apolonov.” Men utåt, när verksamheten ska redogöras för eller exhumationsprotokoll ifyllas så är det byarna och GPS-koordinater som gäller. På det sättet är de goda landmärken. I det namngivna finns något precist som beskrivningar saknar. Genom sina namn lever byarna kvar.

Redan under kriget var byarna ett minne blott. Soldaten N Kazantsev beskriver hur han på väg till frontlinjen tittade på kartan. ”På vägen skulle vi passera Apraksin Gorodok, men den fanns inte. Överhuvudtaget fanns det i det här området många samhällen utmärkta på kartan, men det fanns inte ens ruiner, inte en endaste bräddbit, bara en tom plats” (Ivanovna

Visare på Archangelskij trakt i närheten av Rosjtja kruglaja.

2008:396). Efter kriget återvände ingen till de tidigare arbetsbosättningarna eller byarna. Området var så förstört att det inte var möjligt. Dessutom var det minerat och fullt av *bojepripasy* (ammunition⁸). Vem vill återvända till en plats täckt av döda kroppar?

Beskrivningar som den av veteranen N. N. Nikutin om Gajtolovo, som tyskarna kallade det gröna helvetet, där han minns hur mossen vid byn var full av döda kroppar är också lätta att relatera till för sökförbanden och de ger konkretion till det egna arbetet. Den mosse Nikutin beskriver är den där Ingrija våren 2011 hittade soldat efter soldat efter soldat. Kanske just de döda kroppar som Nikulin minns. De ligger tätt, tätt. Bredvid varandra. De har bevarats dåligt. Det är bara de största benen som finns kvar, ibland bara lårbenen eller snarare delar av lårben. Kanske kängor, kanske en rest av bältet. Kanske någon sak, en sked, en mugg, några kopekmynt. Och hos en av dem en medaljong. Tom. Under första dagen på vårvakten hittar vi sju soldater vid samma glänta. Det är många, en vanlig dag hittar man kanske en, kanske två, kanske ingen. Senare under vårvakten hittas ytterligare ett tio-tal soldater på samma lilla område. När vi kommer tillbaka på sommaren och knappt känner igen oss – mossen har förvandlats till en

⁸ Ammunition är ett samlingsbegrepp som innefattar mycket. Enligt nationalencyklopedin är ammunition "material för skadeverkan" och "som ammunition räknas projektiler och krut till skjutvapen men även raketer, robotar, tändrör och tändmedel, sprängmedel, pansarskott, handgranater, bomber, minor, minröjningsmedel och torpeder."

grön djungel med högt gräs som döljer allt, hittar vi ändå fem till. Och vi är övertygande om att det finns fler.

På Sinjavinohöjderna finns i princip inte ett enda träd som är äldre än 68 år, för de som fanns innan gick alla åt i kriget. Skogen är alltså ung, och det är något lite märkligt över raderna av jämngamla björkar. På sina håll har man planterat gran, och det har grävts kanaler även efter kriget i ett försök att dika ut och torrlägga mossarna för jordbruksmark. Som jag skrev tidigare återvände egentligen ingen till byarna och bosättningarna efter kriget, men det gjordes en del försök att ta området i bruk igen efter kriget. För en samtida betraktare tycks dessa både halvhjärtade och känslolösa. I Gajtolovo, där det alltså dog fler soldater än i Borodino, byggdes en svinfarm. Ett av få exempel på verksamhet som faktiskt kom igång. Kanalerna och skogsplanteringarna ledde inte till någonting. Det kan tyckas uppenbart, men det tog mig ett tag att inse att skogen är planterad efter kriget och det att man hittar soldater bland granarna innebär att granarna faktiskt måste ha planterats ovanpå kvarlevorna. Jag frågar förfärad Alexander om det verkligen kan stämma. Han säger att de nog röjde minor innan de planterade. Och de tog nog bort det som låg på ytan, eller gjorde de det? Det görs även ytliga fynd bland granarna. Soldaterna vi hittar i skogsplanteringen ligger visserligen inte lika ytligt som de gör på mossen, men de ligger inte djupt. Grävde gjorde de avgjort inte när granarna planterades. Långt senare frågar jag Jevgenij Vasiljevitj om skogsplanteringarna när en inspelning rullar:

Till stor skam så är det så att i slutet av 1950-talet och början av 1960-talet så pågick skogsplanteringsarbete och alla skogsplanteringar som vi ser när vi går på Volchovfronten de står på benen från stupade soldater, både våra och tyska. Det är svårt för mig att säga hur folk arbetade där, men innan de började så genomfördes grundläggande minröjning. De gick på de platser där det varit strider och samlade in vapen, ammunition och minor. Men alla de som jag har haft möjlighet att prata med har på mina frågor om de stupade soldaterna svarat samma sak: Ja, vi såg döda soldater men det fanns ingen order om att ta om hand och begrava dem. Vi utförde bara vår uppgift, att röja minorerna på det angivna stället. Ja, det är inte vackert men det var så det gick till. Du kan inte ens föreställa dig hur det var där vid Rosjtja Kruglaja. På ena sidan är vårt läger du vet, och på andra sidan så har jag hört att ännu på 1950-talet så stod där taggtråd och på taggtråden så hängde soldater. Rocken hade redan förmultnat men benen hängde kvar. Kan du föreställa dig det? Men jag har sett sådant.

Officiellt var alla begravda, men det måste varit många som visste att det inte var så. Inte minst eftersom järnvägen gick genom delar av det här området och förstörelsen antagligen var väl synlig från tågfonstret. Den sovjetiska likgiltigheten inför kvarlevorna är svår att förhålla sig till, inte minst för sökrörelsen, och den mest troliga förklaringen till den är just det officiella påståendet att alla soldater var begravda. Att ta hand om kvarlevorna skulle ju bevisa att påståendet var falskt, det skulle också kunna leda till frågor om varför de inte begravts under kriget och det i sin tur skulle kunna bevisa att de officiella dödstalen var alldeles för låga. På samma sätt som tidigare hjältar kunde redigeras bort från foton och avlägsnas från historieskrivningen kunde kvarlevorna officiellt inte finnas så länge de bara låg kvar i skogen.

På fälten väster om Sinjavinohöjderna som såg mycket hårda strider uppförs nu hönserianläggningen ”Sever” (nord). En stor anläggning, ett helt industriområde av kycklinguppfödning och äggproduktion, som för varje gång jag kommer dit tycks ha utökats. Inför att uppförandet började förlade Ingrija flera minnesvakter i rad till fältet och arbetade med att ta om hand kvarlevor på markerna där fabriken nu står. Flera av Ingrijas medlemmar var anställda av fabriken för att mer eller mindre på heltid i något års tid arbeta med att röja området. Oavsett hur man förhåller sig till kvarlevor är det ingen som vill bygga en fabrik på minor. Den bristfälliga respekten beklagas av bland andra Jevgenij Vasiljevitj samtidigt som utvecklingen säkert applåderas i närliggande byn Molodtsovo eftersom fågelfabriken för med sig arbetstillfällen. På det sättet är det en ganska klassisk konflikt mellan bevarande och utveckling, om än med en kanske ovanligt makaber underton.

Monumentaliserat landskap

”Nej, jag har inte sett honom i år än. Saknar du honom?” frågar Michail Avdejev roat när jag frågar om inte kazakerna har kommit i år. ”Alla ställen har sina karaktärer, vi har Majdan Komekovitj” lägger han till. Och Majdan Komekovitj är verkligen en personlighet, något av en Sinjavinoinventarie. Alla känner Majdan Komekovitj som cyklar omkring på Sinjavinohöjderna och bättrar på färgen på sina minnesmärken. En professor från Astana (huvudstaden i Kazakstan som tidigare hetat Akmolinsk, Tselinograd och Akmola) som varje vår kommer hela vägen hit och har så gjort i över 30 år. Ofta kommer han tillsammans med studenter som utgör hans förband Memorialnaja zona. Men i slutet på april 2011 har han ännu inte synts till. Några dagar senare rapporterar dock Alexander att han sett Majdan Komekovitj med sin cykel och sin färg. ”Men han verkar vara här själv det

Vattensamling i bombkrater i närheten av Gajtolovo

här året” säger han. Förbandet från Kazakstan var ett av mina starkaste intryck från min första vår på Sinjavinohöjderna. De därifrån som sökte skydd undan regnet i vårt läger en tidig morgon var så pass fascinerade av den svenska besökaren att Jevgenij Vasiljevij i flera dagar efteråt skämtade om att de skulle sälja mig till kazakerna för 90 får.

Oavsett om man träffat Majdan Komekovitj eller sett det prydliga kazakiska förbandet så kan ingen besökare på Sinjavinohöjderna ha missat spåren av deras verksamhet. Den är nämligen inriktad på att omforma området till ”minneszonen Nadezjda”⁹, en helgedom under himmelskupolen. Överallt finns små röda skyltar som pekar ut olika platser och händelser. Här och där finns röda stjärnor tillägnade *Kazachstantsy-Akmolitsy* och så finns deras mest kända minnesmärke med tranorna som står vid avtagsvägen till Gajtolovo. Tranorna är en symbol för de döda soldaterna. För Majdan Komekovitj liksom för många andra förvandlades de döda soldaterna till vita tranor. Deras sorgsna skrik är en symbol för förlusterna och tranorna är ett återkommande motiv i minnesmärken, filmer och sånger om kriget. Ett exempel är *Och tranorna flyga (Letiat zjuraoli)*, en berömd sovjetisk film om kriget, som vann Guldpalmen på filmfestivalen i Cannes 1958.

⁹Nadezjda – med smeknamnsformen Nadja – är ett kvinnonamn som också betyder hopp.

Majdan Komekovitj Kusainovs far Komek Kusainov tjänstgjorde i 310:e skyttedivisionen och blev svårt sårad här på Sinjavinohöjderna och återvände invalidiserad till Kazakstan 1942. Sonen, född 1943, växte upp med berättelser om kriget och Sinjavinohöjderna. Han kom hit första gången våren 1978 då han var doktorand i Leningrad. Sinjavinohöjderna och mossarna var faktiskt orsaken till att han sökte sig till Leningrad för sina doktorandstudier (han är byggnadsingenjör). Fadern försåg sonen med kartor som han satt ihop tillsammans med sina vapenbröder. Där ligger många av våra kamrater sa han och gav Majdan Komekovitj uppdraget att hitta deras kvarlevor¹⁰ Trots faderns instruktioner och det medvetna valet av Leningrad gjorde nog Sinjavinos mossar och höjder ett starkare intryck på den unge Majdan Komekovitj än vad någon kunnat föreställa sig, och över 30 år senare är han fortfarande engagerad i sökandet här.

Minneszonen Nadezjda är alltså upprättad som ett enskilt initiativ, som har fått visst stöd av de lokala myndigheterna, men det har egentligen ingen officiell status som just minneszonen Nadezjda. Hela området som jag kallar Sinjavinohöjderna, och inte bara minnesplatsen, har däremot status som kulturminnesobjekt av federal betydelse. Under sent 1970-tal och början av 1980-talet fanns det grandiosa planer på att resa minnesmärken här och omforma stora delar om området till monument. Jevgenij Vasiljevitj har försett mig med kopior på dokument från Leningradlänets högsta ledning med beslut på exakt vilka områden som skulle avdelas och vad som skulle uppföras där. Centrum skulle vara i närheten av Femte arbetsbosättningen, det område där belägringen bröts igenom i januari 1943, och där skulle även besökscenter och matservering uppföras. Av de här planerna blev det emellertid inget, och istället för storskaliga statliga monument har området en annan karaktär.

Minneszonen är närmast beströdd av olika små minnesmärken, överallt är de röda vägvisarna och de röda stjärnorna synliga. Men det finns också många andra minnesmärken. De är relativt småskaliga, mestadels resta av privatpersoner, grupper och föreningar (inklusive sökförband). Vägvisarna pekar ut tidigare byar, försvarspunkter, sambandscentraler, befästningar, höjder och kyrkogårdar. Den rituella verksamheten är koncentrerad till själva minnesplatsen på Sinjavinohöjderna. Här finns en uppsjö av olika minnesmärken resta vid olika tider, av olika grupper och markerande olika saker. Varje år ökar mängden brödragravar för de soldater som sökförbanden hittar. Minnesplatsen är rörig och det muttras ibland lite missnöjt inom sökförbanden om det fula ryska minnesmärket i jämförelse med den prydliga tyska krigs kyrkogården Sologubovka utanför Mga.

¹⁰Elisejeva, Marina ”’Zvezdy-zjuravli’ iz Astany opustilis na Sinjavinskich vysotach” *Sankt-Peterburgskije vedomosti*, 23 april 2006, Dildjajev, Grigorij ”Ego zaryli v sjar zemnoj...” *Izvestija Kazachstan*, 16 mars 2005.

Marker som drar

Landskapet gör ett mycket starkt intryck på mig första gångerna jag är där. Taggträden, stridsvagnshindrena, skyttegravarna och all rost. Det vilar en speciell känsla över området. Anna berättade en gång om när hon några år tidigare visat sin mamma områdena där de grävt. De cyklade längs Archangelskij trakt och hennes mamma tyckte det vilade en kuslig stämning över markerna, något hon sade sig inte längre känna. Jag sa att jag höll med hennes mamma, särskilt i området runt Kruglaja är det en speciell känsla. Då instämde hon, ”ja, där är allt så tydligt.” På skidturen 2011 januari berättar Jevgenij Vasiljevitj vid minnesmärket över Kruglaja för deltagarna om hur han varje gång han går där har känslan av att någon går bakom honom.

De som antyds av Jevgenij Vasiljevitj och Anna – att det finns en närvaro av de döda soldaterna – görs ibland mycket mer explicit. I en intervju hemma i Kazakstan berättar t.ex. Majdan Komekovitj följande historia:

Våra soldater vill själva att man hittar och begraver dem. Därför sker det verkliga under. Det är ingen mysticism. Det var precis så här, i verkligheten. Det finns en höjd som heter Gorbyl. Jag var där 1989. Tidigt en morgon gjorde jag upp eld och satte på te. Jag ser hur det 150 m bort på mossen går 14 personer. Barfota, med stövlarna hängande över axlarna. Jag tänkte det var våra *poiskoviki*. Ropar: grabbar, det är kallt, ni kan skära er på fötterna. Men de går vidare, svarar ingenting. Senare, år 2000, kommer jag till ett rysk förband som har sitt läger just där. Och där är det ett fasligt liv, de skriker och gapar. En grabb säger, att han såg 14 personer som gick barfota över mossen, med stövlarna hängande över axlarna. Det var värst, tänker jag. Hörni, säger jag, jag såg dem också. Ropade till mig grabben, frågar honom. Låt oss gå dit, vi gick på tuvorna. Kommer fram, och mycket riktigt, där ligger 14 personer. På det ställe där vi såg dem, och alla barfota. Och skorna ligger avtagana bredvid, sammanbundna. Det är inte enda gången, när de döda själva visar platsen, där man ska leta efter dem.¹¹

Jag frågar Alexander vad han säger om Majdan Komekovitjs berättelser, han svarar roat med en fråga om inte svenskar tror på spöken och säger att ”jag kan berätta massor av liknande historier, fast jag trycker dem inte.” Jag har hört en del historier i Ingrija runt lägerelden, men har ofta

¹¹Zelenja, Natalja ”Na bratskich mogilach ne stavit krestov...” *Respublika.kz* 2010.

tolkat dem som just spökhistorier, avsedda att roa och skrämman med kittlande kuslighet. Vissa av dem kanske avsedda att skrämman just mig. Du borde fråga Michail Avdejev säger Alexander, han kan berätta om mycket konstigheter han sett, "särskilt efter lite vodka."

Överhuvudtaget är känsla en viktig ingrediens i sökarbetet. Något som närmast kan kallas intuition styr hur arbetet läggs upp och vissa av de mest framgångsrika sökarna i Ingrija har en förunderlig, nästan kuslig, känsla för var soldaterna finns. De kommer sällan tillbaka tomhänta. Under arbetet känner jag hur en sådan känsla så sakteliga börjar utvecklas även i mig. När jag hittar min första medaljong gör jag det eftersom jag hade en känsla av att det fanns något mer. Vi hade hittat soldaten några dagar tidigare men jag hade en känsla av att vi inte fått med oss allt. Den visade sig stämma. När Jevgenij Vasiljevitj ber mig skriva om soldatmedaljongen¹² tar jag med en mening om just detta: "Hade du en sådan känsla?", frågar han när han läser igenom min text. Jag nickar. "Det är bra, mycket bra", anmärker han. Känslan värdesätts. De pratar om att en speciell plats "drar" och lockar. Det är ingen tillfällighet att vi återvänder till den där gläntan i mossen vid Gajtolovo hela tiden konstaterar Michail och Jevgenij Vasiljevitj. Känslan kan naturligtvis svika också: Alexander och jag går tre dagar i rad till samma ställe ganska långt ifrån lägret sommaren 2011. Vi har där hittat tydliga tecken på strider: hjälmar, spadar, k-pistar, gasmasker. Och gropar som skvallrar om att det har grävts fram soldater där tidigare, men för länge sedan. Båda har en stark känsla av att det finns något mer där. "Naturligtvis, varför är vi hitlockade tredje dagen i rad?" svarar han på min anmärkning om detta. Men vi kan inte hitta några soldater, och blir båda på dåligt humör för övertygelsen finns kvar. Soldaterna tillskrivs också handlande. I berättelsen ovanför framstår det som att de själva vill bli hittade men när *poiskoviki* återvänder tomhänta från sökande pratar de ofta om att soldaterna "gömmar sig" (*sprjatalis*) och att de är "sluga" (*chitryje*). Varför soldaterna skulle vilja gömma sig för dem som vill ge dem en ordentlig begravning är en potentiellt intressant fråga som dock inte berörs.

Men även om känslan ibland sviker, så värdesätts den. Det är känsla som ligger till grund för mycket av arbetets organisering. Det är långt ifrån någon vetenskaplig expedition, och bristen på struktur i sökupp-lägget kan både förvåna och frustrera. Detta står i skarp kontrast med den vetenskapliga diskurs som t.ex. Renshaw beskriver i relation till utgrävningarna av offer för Francoregimen i Spanien. Där finns vetenskapliga ledare för utgrävningarna, precision och exakthet värdesätts, prakti-

¹²Det är i princip en översättning av den texten som finns i inledningen till kapitel 6. Jevgenij Vasiljevitj ville ha den till en utställning om soldatmedaljonger, men vad jag vet har denna ännu inte blivit av.

ker motiveras med vetenskapliga behov och utförliga tester görs av kvarlevorna. Renshaw menar att betoningen på vetenskaplighet distanserar utgrävningarna från kvarlevornas kulturhistoriska och symboliska betydelse (Renshaw 2011). I det ryska sammanhang jag har undersökt är det istället just den symboliska betydelsen som står i centrum och det finns väldigt lite av vetenskap runt grävandet, trots att Ingrija är knutet till ett universitet. I Ryssland görs inga tester av kvarlevorna, DNA-analyser är dyra att genomföra och dessutom finns det inga register att stämna av testresultaten mot. Däremot dokumenteras varje upphittad soldat med exhumationsprotokoll som skickas till försvarsdepartementets arkiv.

Landskapet som bärare av minnen

Landskapet bär inte bara spår av kriget, utan också av sådant som har skett sedan dess, till exempel skogsplanteringarna och kanalerna som jag nämnde förut. Inte minst finns det spår från tidigare utgrävningar. *Perebito* är ett vanligt omdöme om någon specifik plats, som betyder att där är det redan grävt och genomgrävt. Men det är idé att gräva ändå för vem vet om de kan ha missat något. Det har varit sökexpeditioner på Sinjavinohöjderna under lång tid, och landskapet bär också på förbandets historia likaväl som krigshistorien. Vart vi än går pekas det ut: Där grävde vi då, det där är Oljas soldat, där hade vi vårt läger då. Ibland är varje grop bekant: där är det Anton som har grävt, för det är en så stor och djup grop.

Det hela påminner om Renato Rosaldos resonemang om historia och landskap hos filipinska huvudjägare. Under sitt fältarbete hos Ilongot hörde han många historier om när de berördes av andra världskriget. I krigets slutskede trängdes de japanska soldaterna in i det otillgängliga bergsområde där Ilongot bor, och de drevs från sina byar och tvingades fly från japanerna. Till Rosaldos förvåning bestod historierna i princip bara av uppräknningar av namn på platser: varenda stig de gått på, varje bäck eller vattenhål man rastat vid och så vidare. Listorna tycktes ändlösa och Rosaldo antecknade oförstående när hans ilongotresponderer gråtande räknade upp platsnamn efter platsnamn.

In their stories of wandering in terror, people uniformly listed the names of every foraged item of food and where it was found; every brook crossed and every hill scaled; every spot where they stopped to rest or eat or sleep. Piling place name upon place name, people's sagas of 1945 [...] appeared initially to be as irrelevant for Ilongot ethnography as they were impossible to suppress. The main virtue of the tales seemed to be their veracity, for no matter how great their detail they showed a high

degree of consistency. Misled by the long string of place names, I was slow to realize that what seemed to be at least a year of nothing but hapless wandering actually took only 25 days (Rosaldo 1980:128).

Det tog honom lång tid att inse de här berättelsernas betydelse. Ilongots uppfattning av det förflytna är, menar Rosaldo, tätt knutet till platser. Till en ordnad sekvens av ställen där man bott eller odlat. Oftast markeras sådana platser av träd, som bär tyst men obestridligt vittnesmål om den tidigare boplatzen (Rosaldo 1980:44). När Ilongot går längs en stig berättar de ofta berättelser om det förflytna och pekar ut var ett hus eller trädgård en gång låg, var en hjort eller gris dödats, var någon tog ett huvud eller vad det nu kan vara frågan om. Händelsers inbördes ordning är viktig, men händelserna ritas ut på landskapet, inte i en kalender. Rosaldo framhåller att någon utan detaljerad kunskap om det lokala landskapet och dess alla platsnamn säkerligen skulle tro att Ilongots berättelser saknar historisk dimension (Rosaldo 1980:48).

Med tiden kom Rosaldo att inse att det inte bara är historien som är tätt knuten till platser och landskapet, utan uppräkningsen av platsnamn handlade också om att återropa den kulturellt värdefulla föreställningen om rörelse genom rummet. Dessutom fungerar de som sanningsindikatorer: att räkna upp platserna där något hände tyder på att den som berättar själv har sett händelsen och de namngivna platserna (Rosaldo 1980:128). Även om landskapet inte är den enda vittnesbörden eller historiskt relevanta faktorn, så är det en viktig faktor. Det är inte oviktigt att något skedde just här, och att platsen kanske fortfarande bär spår av det. Till skillnad från Ilongot har vi här ett historiskt djup som sträcker sig längre än till det man sett själv, verkan är nästan omvänd. Eller bör man kanske hellre tala om en växelverkan? Berättelser får betydelse av att ha med namngivna platser, och platserna får betydelse av berättelserna och de spår man kan utläsa där.

Under minnesvakterna får Ingrija ofta besök av en äldre man med stort vitt skägg. Det är Nikolaј Borisovitј som bor i ett av de närbelägna samhällena. Uppväxt efter kriget minns han hur det såg ut då, när allt ännu var färskt, men allt har förändrats väldigt sedan dess och han har nu svårt att känna igen sig. Nikolaј Borisovitј följer med Ingrija ut och runt i skogen, med teckningar och kartor och de försöker med sin respektive kunskap hitta tillbaka till platserna där striderna stod som hårdast. Förhållandet till markerna är alltså väldigt orienterat efter egen erfarenhet och berättelser om områdena. Erfarna *ingritsy* känner platserna väl, och kan med stor precision utefter de små landmärken som finns beskriva för varandra var något är. Att lära sig att orientera sig så väl är nödvändigt

för att hitta tillbaka till tidigare utgrävningar och för att inte gå bort sig i skogen. Det används få hjälpmedel, GPS används bara för att fixera punkter för upphittade soldater till exhumationsprotokollen, och kartor används nästan inte alls.

Visserligen sitter folk gärna försjunkna över krigstida kartor och ritningar över hur frontlinjerna gick vid olika tillfällen när sådana dyker upp i böcker och liknande, men dessa relativt översiktliga representationer relateras till den egna kunskapen. Det verkar överhuvudtaget inte finnas några detaljerade kartor över området, vilket länge har förvånat mig men över två års letande och frågande har hittills varit resultatlöst. Jag har gång på gång fått samma svar: det finns inga. De få kartor jag har sett användas har varit väldigt dåliga, kopierade, handritade och inte särskilt detaljerade. Thomas Borén (2005) diskuterar i sin avhandling kartor inte bara över den petersburgsförort han undersökt utan mer generellt i Sovjetunionen och Ryssland. Kartor omgärdades av samma säkerhetstänkande som det mesta i Sovjetunionen och var antingen sekretessbelagda, förvrängda eller i mycket liten skala. Det var till och med svårt att få tag på de förvrängda stadskartor som fanns, där vissa hus och gator kanske var borttagna, eller flyttade på, eller där vägar som inte fanns var tillagda. De riktiga kartor som fanns var inlåsta och bevakade av KGB. Även geografistudenter och forskare kunde ha svårt att få tillgång till dem. De kartor som fanns över Sovjetunionen utelämnade hemliga städer, förvrängde avstånden och flyttade sjöar. Topografiska kartor började inte släppas till allmänheten förrän 1989, men fortfarande runt millennieskiftet då Borén gjorde fältarbetet till sin avhandling var falska kartor i omlopp. Han hittade kartor som gav en mycket märklig bild av förorten Ligovo, och berättar en anekdot om hur han hamnade längst ut på Vasilijön med en karta som inte alls stämde vad han såg omkring sig. Även i västvärlden var kartor förr begränsade, det var inte meningen att vanligt folk skulle ha den här typen av kunskap om hur världen såg ut. Så var fallet även i Tsarryssland, men föreställningarna om kartors potentiella farlighet levde alltså kvar och förstärktes under sovjet-tiden (Borén 2005:135–154).

Som Borén framhåller ska man kanske inte främst förstå hemlighållandet av kartor som riktat mot främmande makter, eftersom satellitövervakning innebar att de själva kunde tillverka kartor. Kontrollen var minst lika mycket riktad mot den egna befolkningen. Det fanns överhuvudtaget en rädsla för korrekt information. Initiativet i Sovjetunionen skulle ligga hos partiet och hemlighållandet av kartor är en spegling av den kontrollerade historien och dess påståenden om att alla soldater var begravda. Korrekta kartor riskerade att undergräva partiets version av verkligheten (Borén 2005:151–2).

Med Sovjetunionens fall är kartor inte längre hemligstämplade, men det kan fortfarande finnas en brist på dem, särskilt utanför storstäderna.

Trots att det numera finns gott om kartor tillgängliga för orientering och friluftsliv har jag alltså inte lyckats hitta någon över Sinjavinohöjderna. Även om det är möjligt att det finns en sådan karta någonstans så är den i så fall varken lättillgänglig eller något som används i sökförbandets verksamhet. I stället för att förlita sig på kartor tvingas de förhålla sig till området på ett annat sätt, de måste lära sig exakt var något är och förhålla det till de landmärken som finns. En konsekvens av detta är också att det är viktigt att regelbundet vistas i markerna för att känna igen sig i ett föränderligt landskap.

Sinjavinohöjderna som minneslandskap

Genom sina egna erfarenheter kan sökförbandet relatera till berättelser om hur soldaterna hungrade och frös, hur blött det var och hur de försöker gräva skyttegravar och värn vilka genast fylldes med vatten. Det är lätt att föreställa sig när man vet hur det är att göra utgrävningar i sankmarkerna där vi öser bort vatten allt vad vi kan och hur det hela tiden rinner tillbaka. Det är lätt att föreställa sig hur de frös när man vet hur kalla händerna kan vara efter grävande i blöt jord. Men för oss väntar ett läger med torra ombyten, nylagad mat och värmande lägereld.

Sökverksamheten är tätt knuten till de platser där den äger rum, i Ingrijas fall är det framförallt Sinjavinohöjderna och särskilt området runt Rosjtja kruglaja som erfarna *ingritsy* känner mycket väl efter många års sökande i markerna. Det är ett område som det finns många berättelser om. Det är bland annat minnen från kriget, ögonvittnesskildringar om hur det var efter kriget och berättelser från sökförbandets egen historia. De föremål och spår i landskapet som sökförbanden hittar berättar också något, som kan vara mer eller mindre svårttytt. Genom böcker, berättelser och minnen från de som var med under kriget kompletteras den bild av det förflutna som kan utläsas av landskapet. Även generell kunskap om krigsförloppet, som betydelsen av även små höjder eller att de sovjetiska soldaterna oftast anföll från kärren och mossarna hjälper till att tyda en specifik plats.

Att föreställa sig hur landskapet var då är viktigt, både för det egna arbetet och för hur det förmedlas utåt. Markerna här bär vittnesmål om vad som utspelats på platsen, och landskapet hänger samman med de berättelser som finns om det. Men landskapet bär inte minnen som bor i kontinuerlig mänsklig verksamhet och koppling till platsen: ingen återvände hit efter kriget. På det sättet bär landskapet vittne om svunna tider, genom de spår av tidigare handling som kan skönjas, inte genom deras kontinuitet. Kriget var ett våldsamt brott av denna kontinuitet. Den mänskliga interaktionen med platsen nu är mycket annorlunda än den som skedde innan

eller under kriget, men allt eftersom Ingrijas verksamhet pågår skrivs också det egna sökarbetet in i området och den typ av platsbundet minne som hänger samman med upprepad handling finns även här. På det sättet är landskapet en minnestopografi i dubbel bemärkelse.

Det är en grym historia som platsen bär på: både krig och en totalitär regims likgiltighet inför människoliv. Samtidigt blir det sistnämnda aldrig mer än en underström i sökförbandens berättelser. Det nutida intensiva minnesarbetet står i stark kontrast till den efterkrigsglömska som området också har spår av. Men kanske det inte ska tolkas som främst glömska utan som en medveten förträngning, det platsen kunde vittna om med de många kvarlevorna av stupade hade potentialen att utmana den officiella sovjetiska bilden av verkligheten. Det är naturligtvis ingen slump att sökrörelsen inte bildades förrän under sent 1980-tal då glasnost gjort det möjligt att tala om sådant man tidigare inte kunnat nämna. Det sökrörelsen genom sin verksamhet upptäcker är egentligen inget nytt eller tidigare okänt, men det är sådant som tidigare inte kunde sägas och resultatet är en avtabuisering av en dimension av historien. Den potentiella kritiken som finns i verksamheten är långtgående men artikuleras inte fullt ut. Den kommer in på sådant som det även för människor i dag är svårt att förhålla sig till, och det är förmodligen därför som totalitarismen aldrig blir mer än en underström i sökrörelsens berättelser.

Kapitel 9

Att visa kriget

En påminnelse för dem som inte förstår varför vi återkommer till den här frågan: Vår uppgift är att bevara minnet om kriget. Att gräva fram en säck med ben och några rostiga patronhylsor är inte mycket i det avseendet. Om kriget måste berättas. För oss själva och för andra.¹

En viktig del av Ingrijas verksamhet är utåtriktade aktiviteter ämnade att sprida kunskap om både sökförbandet och om kriget, och att bidra till att minnet av det fortfarande hålls levande samt att en viss aspekt – de saknade soldaterna – blir en del av det. Det är i förbindelse med det som meddelandet som citeras ovan dyker upp i Ingrijas grupp på sociala nätverket VK en kväll. Avsändaren är gruppen och det framgår inte vem som skrivit det. Strax innan hade det i samma forum publicerats ett brev från centrets administratör Tatiana Jevgenievna om behovet av att utbilda guider som kan visa både förbandets museum och slagfälten. Ingrijas verksamhet handlar alltså inte bara om det förflutna och de soldater som hittas i skogen eller ens deras efterlevande. Verksamheten förlorar en stor del av sin betydelse om den inte kommuniceras utåt, till samtiden. Den utåtriktade verksamheten är mångfacetterad. Medlemmarna förväntas skriva artiklar till universitetets tidning, göra presentationer för skolklasser, ställa upp på intervjuer i andra massmedier (radio, tv), eller göra guidningar av slagfälten. Ingrija ställer varje år samman flera utställningar som visas på universitetet, och i anslutning till ”staben” finns ett litet museum.

Vintertid finns två årligt återkommande arrangemang som alla förväntas delta i. Det är en skidtur längs Volchovfronten i samband med årsdagen av belägringens upphävande 27 januari, och en skidtur längs Le-

¹Från uppdatering i Ingrijas grupp på sociala nätverket VK.

ningradfronten 23 februari, en helgdag tillägnad fosterlandets försvarare. Dessutom hålls den 1 maj varje år en exkursion med buss som inbegriper inte bara slagfält utan även Ingrijas läger. De här tre arrangemangen är sponsrade av universitetet som betalar för mat och buss och främst riktade till dess studenter men öppna för alla som vill – i mån av plats på bussen. Om vinterns skidturer också är en utflykt och social sammankomst för nuvarande och tidigare Ingrijamedlemmar, så är vårens exkursion nästan utslutande riktad till utomstående. Den sker alltså under vårens minnesvakt och visar upp sökarbetet, bland annat innehåller den ett besök i lägret för middag. Turerna är viktiga, inte minst för Jevgenij Vasiljevitj som förmanar *ingritsy* att bete sig belevat mot deltagarna. Han är angelägen om att välja en plats för vårminnesvakten dit exkursionen kan ta sig med buss.

I det här kapitlet kommer jag att detaljstudera just vårexkursionen på slagfälten som exempel på den utåtriktade verksamheten, med fokus på hur Jevgenij Vasiljevitj konstruerar en berättelse om kriget och förbandets verksamhet, det vill säga vilka sammanhang och berättelser han anknyter till samt på hur platsen skapas i hans redogörelse. Granskningen är baserad på en film av exkursionen som en av deltagarna gjorde.² Den fyller mitt syfte väl eftersom filmen huvudsakligen är fokuserad på Jevgenij Vasiljevitj och hans guidning som spelats in i sin helhet. Dessutom är väldigt lite redigering gjord i efterhand. Man kan också säga att jag deltog i turen, men inte som en av dem som lyssnade på guidningen utan som del av det som förevisades. Tillsammans med tre av Ingrijas medlemmar grävde jag fram en soldat på fältet som kom att ingå i turen, där både vi och soldaten visades upp för exkursionsdeltagarna. I kapitlet ska jag diskutera hur Jevgenij Vasiljevitj visar kriget för deltagarna i exkursionen, vad han fokuserar på och vilken bild av tilldragelserna 1941–44 detta ger.

Brohuvudet vid Neva

Den första maj 2010 är en ruggigt kall och blåsig vårdag. Det är alltid kallt på första maj heter det i förbandet. Den guide turen börjar dock inomhus, på dioramata i Kirovsk, där även den officiella öppningen av minnesvakten som skildras i inledningen på kapitel 4 hölls. Studenterna möts där av Svetlana Leonidovna, som då arbetade på dioramata och även hjälper till med förbandets museum. Dioramata är inhyst under *Murmankan* (motorväg M18) och innehåller en målning/modell av belägringens genombrytning i januari 1943 som studenterna grundligt förevisas av Svetlana Leonidovna.

²Filmen är inspelad 1 maj 2010 och totalt ca tre timmar lång. Den följer guidningen nära men det är ibland svårt att höra vad som sägs eftersom ljudkvaliteten är dålig och det blåser mycket på Nevskij p'jatat'jok. Alla citat i det följande kapitlet är tagna från transkription av filmen, översatta och skriftspråksnormerade av mig.

Hennes guidning innehåller även stridsvagnarna som står utanför museet. Sedan går bussen vidare till Nevas strand några kilometer söder om Kirovsk där Jevgenij Vasiljevitj tar över guidningen.

Bussen har släppt av deltagarna på *Nevskij pjatatjok*, eller Nevabrohuvudet, som är ett av östfrontens mest kända eller kanske ökända slagfält. Platsen är omskriven och legendarisk, och deltagarna i exkursionen förväntas redan veta något om den. Brohuvudet³ är beläget på Nevas östra strand några kilometer söder om flodens utlopp från Ladoga. Det etablerades för att vidgas in på det område som ockuperats av fienden. De sovjetiska styrkorna uppehöll sig alltså huvudsakligen på Nevas västra strand, på det belägrade området runt staden. Det ryska namnet *pjatatjok* refererar till femkopeksmynten och är en anspelning på områdets lilla yta. Det sträcker sig inte mer än två kilometer längs floden och var aldrig mer än 850 meter brett. Detta lilla stycke jord erövrades, förlorades och återerövrades åtskilliga gånger av de sovjetiska styrkorna. Förlusterna var enorma. I slutändan bröts inte belägringen igenom här, utan längre nordöst, men Nevskij pjatatjok hade ändå viss strategisk betydelse eftersom tyskarnas handlingsutrymme begränsades av styrkan som stod här.

Jevgenij Vasiljevitj börjar med att hälsa välkomna och säger att han är mycket nöjd med att han trots vädret lyckats locka deltagarna ut till Nevskij pjatatjok. För den som bor i vår stad är det nödvändigt att besöka den här platsen säger han.

Vare sig vi vill eller inte, om vi högaktar oss själva och vår historia så måste vi känna till sådana platser och åtminstone en gång i livet besöka dem.

Han inleder alltså med att etablera platsens betydelse, och samtidigt som han gör det etablerar han ett "vi", en grupp för vilka den här platsen är viktig. Ett vi som består av petersburgare, men inte vilka som helst, utan av de som högaktar sig själva och historien. Sedan går han vidare till en översiktlig beskrivning av krigsförloppet och hur Nevskij pjatatjok uppstod. Brohuvudet etablerades första gången snart efter att tyskarna omringat Leningrad. När fästningen Schlisselburg⁴ intogs av tyskarna den

³Ett brohuvud är en militär stödjepunkt upprättad av en framskjuten styrka för att säkra huvudstyrkans landsättning på en kust, flodövergång eller landsättning från luften.

⁴Schlisselburg ligger mycket strategiskt precis vid Nevas utlopp från Ladoga och är en stad och fästning med rötter från tidig medeltid. I svenska beskrivningar anses den första befästningen varit grundad av Torgils Knutsson 1299 medan ryska källor snarare tillskriver äran till novgorodfursten Jurij Danilovitj, oavsett vilket var har fästningen – som på svenska heter Nöteborg – vandrat mellan ryska och svenska händer otaliga gånger under historien. På sovjettiden hette den Petrokrepost. Egentligen är det staden som heter Schlisselburg medan fästningen heter Oresjek vilket precis som det svenska namnet har med nötter att göra.

8 september 1941 var staden avskuren från landförbindelser med resten av landet. De sovjetiska styrkorna bestämde sig för att agera snabbt och försöka bryta igenom belägringen innan tyskarna hade hunnit gräva ner sig och få förstärkningar. Därför togs ett beslut att forcera Neva, och gå mot järnvägsknuten Mga som intogs av tyskarna i slutet av augusti. Natten mellan 19–20 september 1941 forcerade en del av 115:e skyttedivisionen Neva, vilket var helt oväntat för tyskarna som dock snabbt hämtade sig och organiserade sitt försvar. Den sovjetiska attacken bromsade in. Brohuvudet blev aldrig mer än ett brohuvud som flera gånger etablerades och förlorades. Inte ens med det sista, femte, försöket att bryta igenom med utvalda elittrupper, en gardesdivision, lyckades man komma längre än 600 meter.

Förutom att ge en översikt över platsens historia skapar den här berättelsen ett bredare vi än det i hälsningsorden, ett vi som inkluderar den sovjetiska armén och som ställs i kontrast till ett dom i form av den tyska fienden. I sin guidning använder Jevgenij Vasiljevitj pronomenet *nasj/a/o/i* (vår/a) för att beskriva det som är sovjetiskt precis som det görs internt i Ingrijas verksamhet (vilket har diskuterats utförligare i kapitel 5).

Jevgenij Vasiljevitj avslutar den här inledningen med att säga att det i dag i den historiska litteraturen debatteras huruvida Nevskij pjatatjok var nödvändig eller inte, eftersom den slutgiltiga strategiska betydelsen var begränsad, och särskilt frågan om priset för brohuvudet. Osäkerheten om siffrorna över Sovjetunionens förluster under kriget har varit uppe flera gånger tidigare i avhandlingen, och vad gäller antalet stupade på Nevskij pjatatjok rycker Jevgenij Vasiljevitj på axlarna och säger att det är mycket svårt att säga vilka förluster som här leds. Men här dog tiotusentals, kanske till och med hundratusentals. Genom att ta upp frågan om priset för brohuvudet öppnar han alltså för ett ifrågasättande av den sovjetiska krigsstrategin men det är en ingång som stängs igen genom en axelryckning.

Sedan kopplar han samman dagspolitiken med krigserfarenheten genom att föra fram en anledning till platsens berömdhet idag:

Som ni vet så stred Putins far här. Han blev mycket svårt skadad, men hade stor tur. Inte bara blev han utsläpad från striderna utan de lyckades också få över honom till andra sidan Neva. Situationen här var mycket svår, man hade fienden på alla sidor förutom bakom, men de fick bara gå framåt. Och det gjorde de, de stred om varje meter.

Här anknyter han till information som antas vara välbekant för studenterna, Putins besök på Nevskij pjatatjok har fått mycket medieuppmärksamhet, men använder den ingången till att göra poänger om förhållandena på slag-

fältet under kriget snarare än dagspolitiken. Han pekar ut var skyttegravarna gick precis bakom vägen och säger att där ligger det fortfarande kvar många soldater. Sedan går han över till att prata om platsens historia både före och efter kriget. Han berättar att innan kriget fanns här en by som hette Moskovskaja Dubrovka, men efter spår av den letar man idag förgäves, eftersom den mer eller mindre förvandlades till aska. Med utgångspunkt i platsen inbjuder han så deltagarna att föreställa sig hur det var just här genom att ge karakteristik av området efter kriget som en hemsk syn:

Under många år så växte här överhuvudtaget inget alls. På nätterna lystes det upp av ett märkligt ljus eftersom det fanns så mycket fosfor i marken.

Under de här redogörelserna för platsens tillkomst och historia står de nära den begravningsplats som idag finns på Nevskij p'jatat'jok. Jevgenij Vasiljevitj berättar att den är av relativt sent datum och tillkom efter att *poiskoviki* började bedriva aktivt sökande 1980-talet. Här kommer han in på sökverksamheten, och tillägger att tyvärr är största delen av soldaterna som hittas namnlösa eftersom de inte hade några medaljonger. ”Så därför går de till evigheten utan namn.” Han lovar att visa deltagarna en medaljong när de kommer till Ingrijas läger senare under turen.

Av senare datum är också de hus som står inte långt ifrån begravningsplatsen och som Jevgenij Vasiljevitj definitivt inte tycker pryder Nevskij p'jatat'jok. Han visar på husen bakom gravarna och pekar ut ett som tillhör någon direktör och ett annat som tillhör polischefen. Husen står på det som var slagfältet och är bokstavligen resta på ben. Han pratar om husbyggarna med ett ironiskt tonfall:

När de här stackars människorna byggde sina små slott så var det mycket otrevligt att se hur soldaterna låg. Efter kriget så höll man svin här, och ni kan föreställa er vad som hände. Svinen bokade bland kvarlevorna.

Så berättar han en anekdot om en äldre kvinna som bodde där tidigare, som brukade bjuda *poiskoviki* på mjölk och som mycket väl visste att hennes hus stod på ben. Men trots det ville hon inte låta dem gräva i sin trädgård, hon var alldeles för rädd om sina grönsaker. Berättelsen har naturligtvis en sensmoral och den är knuten till det korrekta sättet att förhålla sig till kvarlevor. För trots att kvinnan förstod det orättfärdiga i hur hennes hus stod ville hon inte åtgärda det. Hon förföljdes av olycka och tillslut sålde hon huset och flyttade härifrån. Det var ovanpå hennes lilla stuga som direktören senare byggde sitt betydligt pampigare hus, men inte heller inför det fick *poiskoviki* göra några utgrävningar. Jevgenij Vasiljevitj avslutar

den här delen med att göra en anspelning på Olga Bergholtz berömda fras som förutsätts vara bekant för alla (och som diskuteras utförligare i kapitel 6), och säger att ”när vi pratar om, eller snarare när man säger till er att ingen är glömd osv . . . Om de orden är på allvar så är det väldigt illa att bete sig på det sättet.”

Senare har han tagit med sig gruppen till Nevas strand alldeles vid vattnet. Han använder åter platsen på ett mycket konkret sätt för att peka ut var ”de våra” stod på andra sidan floden och var tyskarna var. Samtidigt försöker han frammana bilden av hur det var annorlunda då: Vattenflödet i Neva och Ladoga har en 200-års cykel och 1941 så var vattnet 15-20 meter lägre än i dag. Längs stranden gick en väg och den räknades som *tyl* (bakom fronten). Soldaterna kallade skämtsamt det här territoriet för ”Prospekt spring snabbare”. Det var ju bara några hundra meter till den absoluta fronten. Längs stranden byggde man *zemljanki* (jordhus). Jevgenij Vasiljevitj framhåller att spåren fortfarande är tydliga: ”När vattnet drar sig tillbaka, och det gör det under sommaren, så kan ni längs stranden se granatsplitter, gasmasker och ben ben ben.”

Jevgenij Vasiljevitj visar ut över Neva och säger att ni ser här avståndet som man var tvungen att ta sig över. Det verkar kanske inte så svårt säger han, varpå man kan höra invändningar från åhörarna, för det är rätt brett över, men det är stark ström här och platsen var under ständig beskjutning från tyskarna. De största förlusterna leds just när man skulle korsa Neva. Inte mer än ungefär hälften av dem som gav sig av från andra sidan tog sig över. De som dog flöt med strömmen däråt, mot Leningrad säger han och pekar åt det håll som floden flyter. Närmre staden satt metallnät som skulle fånga tyska minor. Där fastnade också kroppar som lokalinvånarna fångade och begravde. ”Om ni har varit i närheten av Rybatskoje så finns det sådana begravningsplatser.” säger han och an knyter till en plats som åhörarna kan antas ha besökt. (Rybatskoje är ändstationen på metrolinje tre.)

Jevgenij Vasiljevitj berättar också om livet i fält och de tre saker som är viktiga när man gör sig redo för strid. Det är ammunition, det är (i alla för vissa) rökverk och det är ”läkemedel som ger mod” dvs sprit. I den här uppräknningen an knyter Jevgenij Vasiljevitj till välkända aspekter av livet i fält. Brist på vapen och ammunition är något som ofta nämns när man pratar om Röda arméns svårigheter, men det är inget han explicit tar upp här, och frontronsen på 100 g⁵ vodka är ett vanligt tema i beskrivningar av livet på fronten och förekommer ibland i högtidlighållandet av kriget. Han anspelar skämtsamt på den stereotyp om ryssars höga alkoholkonsum-

⁵I Ryssland mäts även vätskor normalt i gram. Ett gram motsvarar ungefär en milliliter.

tion som finns både inom och utom Ryssland: "Eller som man säger i dag: ryssar dricker allt som brinner." Han fortsätter med en pik om att "ni kemister vet" riktad mot de studenter i kemi som är med på turen innan han försöker tona ned det specifikt ryska genom att lyfta fram hur även tyskarna brukade vad de kallade "raserimjök" och hur alkohol användes både för att döva kylan och ingjuta mod. Spriten framställs alltså här inte som något som egentligen brukas för nöjes skull utan som ett medel att uthärda förhållandena på fältet. Men tillvaron där hade andra aspekter än de tre som han just nämnt.

Men soldater skjuter naturligtvis inte bara med gevär och dricker vodka, soldaterna vill äta också, men det var det inte någon som riktigt tänkte på under de första månaderna efter att brohuvudet etablerats och soldaterna hungrade. De tog det de kunde hitta hos döda tyskar men två tre skorpor i fickan räckte inte långt.

Hunger är en av de vanligaste bilderna av krigets fasor, inte minst i det belägrade Leningrad där hundratusentals dog av svält och de 150 g bröd som ransonen som lägst var är en av de mest kraftfulla symbolerna för vad befolkningen uthärdade. I Leningrad är svälten dock mest förknippad med de civila som var instängda i staden, men här utvidgas föreställningen om hungern även till soldaterna på fronten runt den belägrade staden.

Sedan ber han deltagarna att föreställa sig hur det var på platsen hösten 1941: striderna pågick oavbrutet, dygnet runt dagar i sträck. Byn som tidigare fanns här var redan förstörd. Han använder på nytt platsens särdrag för att frammana historien. Marken på Nevskij pjatatjok är sandig, och när granater och minor exploderar rinner sanden iväg och skyttegravarna rämnar. På morgonen, säger han, kunde man stå med värnet upp till bröstet, och på kvällen var det nere i knähöjd. Det soldaterna gjorde, både våra och tyskarna, var att ta sina döda kamrater. Antingen staplade man dem horisontellt som en mur eller så ställde man dem upp som om de levde. Så det var de som dödades både en och två och tre och fler gånger. Till skillnad från berättelserna om husen som är byggda på ben är de här beskrivningarna av vad som onekligen kan kallas en respektlös behandling av de döda inte ämnade att fördöma de som utfört gärningen utan för att belysa de extrema förhållanden som striderna pågick under.

Marken på Nevskij pjatatjok är röd sand. När man söker här har man känslan att det är blod, säger Jevgenij Vasiljevij och ger markens egenskaper en laddning av vad som en gång skedde här. "Bland våra soldater fanns ett talesätt att 'den som inte hade varit på Nevskij pjatatjok hade inte sett kriget' "⁶ Det fanns också en föreställning om att om man på Nevskij

⁶På ryska rimmar detta, och är även en anspelning på talesättet att den som inte har

pjatatjok inte blev sårad eller dödades, så skulle man klara sig genom hela kriget.

Ni kan föreställa er hur det var här, uppmanar Jevgenij Vasiljevitj åhörarna igen och avslutar med att åter både öppna och stänga frågan om priset för Nevskij pjatatjok: ”Var det nödvändigt med så höga dödstal? Det är lätt att vara efterklok. Idag kan vi tycka att det hade varit möjligt att undvika många av offren, men historien skriver du inte om.”

Minnesmärkena

Jevgenij Vasiljevitj visar studenterna fyra minnesmärken på Nevskij pjatatjok. Det första är den berömda stridsvagnen T34, men just det här exemplaret var dock inte med i kriget utan ställdes hit 1967 som symbol över tankisternas hjältemod. Den har inte haft så stor tur, anmärker Jevgenij Vasiljevitj. Som ni känner till föddes den 20 april ett *tjudovisjtje* (odjur) som är känt som Adolf Hitler och på detta datum har stridsvagnen upprepade gånger de senaste åren vandaliserats. Trots, eller kanske på grund av, krigsminnets höga officiella status händer det att minnesmärken vandaliseras. De små minnesmärkena på Volchovfronten som Ingrijas skidtur går förbi har ofta råkat ut för både beskjutning och annan vandalism. Sådant beteende ger ytterligare en bild av några andra som hotar minnet i skepnad av nynazister, jägare eller allmän ligkiltighet och respektlöshet.

På Nevskij pjatatjok finns också en obelisk som restes på 1950-talet för folkligt insamlade medel, vilket är ett relativt ovanligt tillblivelsesätt för sovjetiska minnesmärken. Ett annat stopp på guidningen är naturligtvis det centrala minnesmärket på Nevskij pjatatjok, här sker alla högtidligheter 8 och 9 maj. Officiellt heter det *Rubezjnyj kamen* men det brukar kallas för kuben så formen på minnesmärket är lätt att föreställa sig. Tanken var att detta skulle bli den centrala delen i ett större minneskomplex men det blev aldrig något av det. Han läser upp den sista delen av inskriptionen på stenen: *My pogibli, chtoby zjily vy* – Vi dog för att ni skulle kunna leva. Skulden till krigsgenerationen och plikten att minnas är genomgående teman i förhållningssättet till kriget som ska behandlas utförligare i nästa kapitel. Huvuddelen av berättelsen när de står vid den centrala minnesmärket handlar dock om den stora vita skylten på andra sidan vägen. Den har inskriptionen *Slava gerojam Nevskogo pjatatjka* (Leve Nevskij pjatatjoks hjältar), Jevgenij Vasiljevitj pekar på den och säger att det är den mest skamliga platsen på Nevskij pjatatjok eftersom det under skriften går en skyttegrav. För några år sedan hade de tillåtelse att bedriva sökarbete där, och det visade sig att skyttegravan var full av kvarlevor från sovjetiska

varit i Moskva har inte sett skönhet.

Det centrala minnesmärket på Nevskij p'jatat'jok.

soldater. När de höll på att gräva fram dem stannade en bil och ut klev en kvinna vars namn Jevgenij Vasiljevitj inte vill nämna, men han säger att hon var högt uppsatt inom administrationen i Kirovdistriktet. Kvinnan beordrade dem att upphöra med utgrävningarna som hon tyckte förstörde landskapet. Som tur var, fortsätter Jevgenij Vasiljevitj sin berättelse, så kom Ljudmila Aleksejeva Verbitskaja [dåvarande rektor för S:t Petersburgs statsuniversitet], "vår sökförbandsmamma". När hon gick fram och tittade ner i skyttegraven brast hon i gråt, för det är svårt att föreställa sig vad som fanns där. När han förklarade situationen för henne, såg hon till att de kunde fortsätta arbeta. "Varför berättar jag det här? Vi står här, vi ska gå vidare dit [visar mot marken] och det går inte att ge någon garanti om att under era fötter det inte ligger någon Petrov, Ivanov, Sidorov, Ilin... Förlusterna var så stora."

I den här berättelsen konstrueras åter en distinktion mellan vi och dem, där uppräknningen av vanliga efternamn som de stupade hade, och som med största sannolikhet någon i gruppen har, inkluderar de döda i den gemenskap som omfattas av detta vi. De andra blir mer eller mindre diffusa företrädare för makten symboliserad av kvinnan från Kirovskadministrationen vars namn han inte vill nämna. Samtidigt finns en motpol, en god makt, personifierad av en välvillig rektor som kan använda sin auktoritet så att verksamheten kan fortsätta. Hon symboliserar inte bara rättfärdighet

utan normala mänskliga reaktioner: att bli känslösam och brista i gråt över mänskliga kvarlevor istället för att bry sig om ifall landskapet ser bra ut. Den vita skylten blir en kraftfull symbol över maktens hyckleri. Ett leve rest på benen av dem som den förment hedrar.

Minnesmärket till de utplånade byarna.

Turen på Nevskij pjatatjok avslutas vid det enligt Jevgenij Vasiljevitj märkligaste minnesmärket på platsen. Det heter *Prizratjnaja derevnja* (ung. Illusoriska byn), och Jevgenij Vasiljevitj säger att det förvånar honom än i dag hur man på sovjettiden fick tillåtelse att sätta upp det här minnesmärket. ”Ren absurdism!” Minnesmärket är nämligen konturerna av ett hus, tomt och genomskinligt. ”Och nu tänker hon att om hon hade varit censor så hade hon aldrig tillåtit det, eller hur Nastia?” säger han skämtsamt till en av åhörarna. Minnesmärket är verkligen långt ifrån den bombastiska socialistiska realism som brukar känneteckna Brezjnevtidens monument.⁷ Det illusoriska huset symboliserar 38 byar och tätorter i nuvarande Kirovdisktriktet som under kriget försvann från jordens yta, några av dem diskuterades i föregående kapitel. Jevgenij Vasiljevitj räknar upp deras namn, och någon av åhörarna fyller i: Moskovskaja dubrovka, Arbu-zova, Gajtolovo, Gontovaja Lipka... Ingen av dem har återuppbyggts. Genom namnen lever byarna precis som minnesmärkets namn antyder nästan

⁷Minnesmärket som är formgivet av M. L. Hidekel och O. S. Romanov invigdes 1985 vilket innebär att det alltså är tidigare än perestrojkan (Suchodymov 2007:11).

spöklikt och opåtagligt vidare, för det ryska ordet *prisratjnyj* kan också översättas med 'spök-' vilket är passande, inte minst eftersom huset anses vara hemsökt. Det finns, kanske inte så förvånande, många spökhistorier kring platserna här. "Det är själarna från de soldater som inte är ordentligt begravda" säger Jevgenij Vasiljevitj. Området måste ha varit kusligt långt efter kriget, inte minst med skenet som fosforen gav ifrån sig, och det vilar en särskild stämning över många av de forna slagfälten. Jevgenij Vasiljevitj avslutar med att säga att "Detta minnesmärket symboliserar, och jag tycker det lyckas mycket bra med det, det som kriget lämnade oss med."

Minnesmärket är ett ovanligt monument för sovjettiden, inte bara till formen utan också till innehållet. Det kan ju till och med tyckas rymma en implicit kritik av att byarna aldrig byggdes upp igen. Det finns inget hjältemodigt över det, det inbjuder dig till att föreställa dig ett annat landskap, hur det hade kunnat vara. Det symboliserar som Jevgenij Vasiljevitj säger vad kriget lämnade oss med, eller snarare vad det tog ifrån oss.

Slagfältet och minnesplatsen

Exkursionen lämnar Nevabrohuvudet och beger sig några kilometer österut till Sinjavino-fältet och Volchovfronten. Med platsbytet skiftar guidningen huvudfokus från kringshandlingar till sökverksamhet. Krigsförloppet lämnas inte helt, när de har anlänt till Sinjavino-fältet börjar Jevgenij Vasiljevitj med att säga att de bokstavligen har anlänt till slagfältet och pekar ut topografien: "Som ni kan se går det nedåt. De våra anföll som alltid från mossen, och tyskarna satt här."

Han leder gruppen ut på fältet till gropen där Aleksej, Darja, Asia och jag gräver fram en soldat. Vi har varit i telefonkontakt med Jevgenij Vasiljevitj. Soldaten är ovanligt hel – "vacker", som de säger – och det beslutades att detta var något att visa. Vi blir presenterade för gruppen. Aleksej, som var den som hittade soldaten, förevisar hur han ligger i gropen. Det var två soldater, och han visar även hur den andra låg men honom har vi redan hunnit ta upp. Studenterna kikar nyfiket och lite förskräckt ned i gropen, och Jevgenij Vasiljevitj säger att det kan ha varit en förfader till någon av er, för jag tror att kriget rörde oss alla.

En tjej dröjer sig kvar när gruppen leds vidare över fältet och frågar Aleksej hur han hittade soldaten. Han förklarar att marken var lösare och därför började han gräva. När studenterna dyker upp har vi redan tillbringat en god stund vid det här hålet. Aleksej hittade soldaten på förmiddagen, men eftersom man måste gräva djupt så är det ganska tungt arbete. Vi som var i närheten kom dit för att hjälpa till. Dessutom skulle vi gräva fram soldaten "po archeologitjeski" långsammare och försiktigare än vanligt så

att det skulle synas hur han låg där i gropen. Detta gjordes speciellt för exkursionen, när de insåg att det var en "vacker" soldat beslöt de sig för att informera Jevgenij Vasiljevitj så han kunde visa. Det är ganska ovanligt att hitta en så pass hel soldat där man så tydligt kan se hur han ligger. Den ganska djupa gropen hade även en annan attraktionskraft, den gav skydd åt blåsten, vilket uppskattades i kylan på fältet.

När han leder dit gruppen uttrycker Jevgenij Vasiljevitj också sin förhoppning att de ska hitta en medaljong eller något att identifiera soldaten med. De gjorde de inte. Soldaten var "naken", det vill säga han hade ingenting på sig förutom stövlar och bälte. Detta var tydligen vad alla hade förväntat sig, för det brukar vara så på fältet. Optimismen var spelad för guidningen. På morgonen hade alla instruerats att visa "master-klass" och Aleksej som var tydligt stolt över sitt fynd upprepade flera gånger att han visade "master-klass". Det är enda gången jag har kunnat hitta på befallning säger han halvt skämtsamt vid ett senare tillfälle.

Jevgenij Vasiljevitj visar studenterna den upphittade soldaten.

Fyndet av soldaten används både för att demonstrera gruppens skicklighet i sökandet, och för att etablera gemenskapen med de stupade. Genom att spekulera i släktskap anspelar Jevgenij Vasiljevitj både på de historier om saknade som säkerligen finns i flera av deltagarnas familjer och

genom att säga ”för jag tror att kriget rörde oss alla” knyter han an de skiftande krigserfarenheter som samtliga som står där kan ha fått med sig. Soldaten där i gropen blir en symbol in i vilken alla dessa berättelser koncentreras. Släktskapet behöver inte vara faktiskt utan genom fiktiva släktskapsmetaforer skapas en större gemenskap som omfattar både nutiden och det förflutna.

När gruppen går vidare över fältet presenterar Jevgenij Vasiljevitj ytteligare några av förbandets medlemmar och visar vad de håller på med. Han visar hur man gör för att leta med pik och pratar om begreppet *naiti na sjtuk* – att söka enbart med pik och känna/höra när du hittar ben. Man behöver stor erfarenhet för att kunna känna skillnad på ben och annat som stöter. En deltagare frågar om det som ligger på marken. På poiskovikjargon heter det *chlam* (ung. skräp) säger Jevgenij Vasiljevitj – men, lägger han till, om man tvättar det blir det utställningsföremål.

En annan deltagare frågar om de letar efter släktingar? Det är den viktigaste uppgiften om du har hittat en soldat, om du har hittat en medaljong, svarar Jevgenij Vasiljevitj. Att leta efter släktingar är också det tyngsta arbetet, fortsätter han, och berättar att det kan ta flera år. Det finns mycket som försvårar letandet: belägringen, evakuering, otillräckliga arkiv, och inte minst Sovjetunionens sönderfall. Men nu är det lättare att leta berättar han, sedan tillkomsten av OBD ”som ni väl känner till?”. Om de hittar en soldat där så kan vi skriva till *vojenkomat* (lokal försvarsadministration) som kan förmedla släktingar. ”Så kommer släktingar hit, särskilt söner och döttrar. Ni kan ju tänka er, de gråter, alla gråter.”

Så berättar Jevgenij Vasiljevitj om en man vars far de hittade och identifierade. Det tog honom två år att få ihop pengar för att resa hit, trots att han bodde i trakterna av Vologda vilket med ryska mått mätt inte är särskilt långt bort. Han kom och besökte dem i lägret och berättade hur han som var bonde hade förälskat sig i havet och försökte komma in på en sjöfartsskola. Han klarade inträdesprovet men blev ändå inte antagen eftersom hans far var saknad i strid. Han sa ”Tack för att ni hittat min far, men tänk om ni hade hittat honom för 50 år sedan!” Det var ingen ovanlig problematik för människor ur efterkrigsgenerationen då det var ett stort hinder att ha föräldrar som var saknade i strid eller som hade levt på ockuperat område avslutar Jevgenij Vasiljevitj berättelsen.

Han avslutar guidningen på fältet med att säga att staten borde ta sitt ansvar. Han framhåller att trots att krigsslutet firas med pompa och ståt ligger ännu miljoner människor på slagfälten i det forna Sovjetunionen. ”Vi går på ben och pratar om att ”Ingen är glömd, inget är glömt”. Det vore bra om staten gjorde något.” Det här fältet kommer snart inte att finnas, fortsätter han, 2012 kommer det inte finnas längre. Ser ni hönserianläggningen där borta? frågar han studenterna. Snart finns bara

den. De soldater som inte har hittats, kommer vi aldrig att hitta när de hamnar under anläggningen. Här lyfter han åter upp glömska och likgiltighet, som alltså även har ett samtida ansikte. Här blir åter ett ”dom” som består av en abstrakt makt och ett hot mot minnet som stammar ur deras likgiltighet och hyckleri. Det storslagna segerdagsfirandet ställs mot den leriga verkligheten på fältet. Ingrija och sökverksamheten blir motsatsen, minnets väktare.

Så beger sig gruppen till Ingrijas läger där de får middag. Efter midnatten fortsätter berättandet vid flaggstängen i lägret. Där berättar han lite om lägertillvaron, om området och visar upp en medaljong och säger att det är genom den här grejen vi gör vårt arbete. Den största lyckan för en *poiskovik* är att hitta en sådan här säger han, för då finns möjligheten att soldaten inte kommer att förbli namnlös. Han visar fram remsan, och uppmanar deltagarna att komma närmre och titta. Han berättar lite om vem det är.⁸ Sedan berättar han om vad man kan göra om det inte finns någon medaljong:

Om de inte hade medaljong, så är sked det främsta sättet att försöka identifiera. Skeden är soldatens viktigaste vapen. Alla hade en sked, och många hade ristat in uppgifter på den. Om det inte finns en sked så hade de kanske en kastrull, utan kastrull klarade man sig inte heller.

Sedan går han över till att beskriva sökandets svårigheter, han berättar om hur besvärligt det kan vara att hitta soldaterna. Både deras kvarlevor, och sedan om man finner dem, att försöka spåra vem det är man har hittat. ”Vi kan leta efter varje i ett år eller mer, och på varje soldats öde skulle man kunna skriva en doktorsavhandling”. Någon frågar om det är många soldater som Ingrija hittat släktingar till. Nej, svarar Jevgenij Vasiljevitj och förklarar att det var så få som hade medaljonger. Utan att uttalat ställa frågan om varför de lägger ner allt detta arbete så svarar han på den: ”Jag är väldigt nöjd om du hittar en soldat med medaljong. Det är fantastiskt. Det betyder att den och den inte är saknad i strid utan dog. Och det är i stort sett det som är meningen med vår aktivitet.” Här beskriver han alltså den transformation som sker genom namngivandet, och han fortsätter att prata mer om vad den innebär. Han har tidigare berättat om arbetet med att hitta släktingar och vad som kunde hända soldaters anhöriga om någon blev saknad i strid, och fortsätter nu med att åter prata om det som han kallar ”den hemskaste lagen” från 1941, som innebar att om du var saknad i strid så betalades det inte ut pensioner till de anhöriga, utan de hamnade på en svart lista. Att vara saknad i strid räknades som att man gett sig till

⁸Remsan är den med uppgifter om Apolonov som finns beskriven i kapitel 6.

fånga. ”Och den här grejen var då alltså värd sin vikt i guld” säger att han och visar på medaljongen.

Så slutar han med att uttrycka en önskan om att studenterna aldrig ska glömma historien, ”särskilt inte den mest dramatiska delen av er historia. Stora fosterländska kriget”. Och så tillägger han att om någon vågar bli medlem i Ingrija så skulle han bli glad. Turen är dock inte helt slut, de ska även till minnesplatsen på Sinjavinohöjderna. Från utsiktsplatsen varifrån man nästan kan se till Ladoga visar han på var striderna var. Nu ska jag visa varifrån vi anföll, säger han och pekar ut Arbetsbostättning nr 5 där soldaterna från Leningrad- och Volchovfronterna möttes 18 januari 1943. Efter detta fick man uppgiften att på vägen ta Sinjavinohöjderna och anfalla mot Mga. Han ber åhörarna föreställa sig hur det var:

Det fanns ingen skog, det fanns inget skydd. Om man skulle gräva skyttevärn så var djupet max en halv meter. Under 9 månader så stormade våra soldater dessa höjder. Ni håller nog med mig om att om man tar bort alla träd, det var helt öppet, så var det en riktig fästning. Tyskarna kunde överblicka allt härifrån, såg bort till Ladoga. De höll den här segervägen under ständig beskjutning. Det var fyra försök att inta höjderna som inte lyckades. Det sägs att de våra inte kunde slåss, men hur skulle det här gå till? De våra kom här från mossarna, stridsvagnar kunde inte ta sig fram.

Guidningens sista del är till stor del ägnad åt högtidlighållande. Jevgenij Vasiljevitj presenterar Sinjavinohöjderna som det viktigaste minnesmärket, och pekar ut att det är begravningsplatser både till höger och vänster. Han berättar att han har hållit på med sökarbete i tio år, och på dessa tio år så har det begravts över 20 000 personer här men tyvärr är det väldigt få av dem som har sina namn på gravarna. Han framhåller att uppgiften inte är fullbordad förrän namnet är inristat på gravstenen. Sedan avslutas exkursionen med att hedra dem som dog under kriget. Han berättar att de har en tradition att lägga ned blommor här på minnesmärket och så delar han ut röda nejlikor till deltagarna, och skjuter upp en raket. Sedan föreslår han en tyst minut ”för att vi inte ska glömma våra fäders, farfäders och farfarfäders hjältedåd.”

Spåren av en tragedi

Guidningens huvudbudskap kan sammanfattas som att det vi ser är spåren av en tragedi. Vad du kan se på Nevskij p'jatat'jok och på Sinjavinohöjderna är ett dödslandskap, eller resterna av ett. Det är död, lidande och katastrof

som är berättelsens fokus och det som landskapet kan berätta. Eftersom guidningen i stor utsträckningar handlar om död och lidande, så talar den till känslor och medkänsla. Det finns väldigt lite om politisk betydelse, eller om det ansvar som ligger på de som fattar sådana beslut. Han tar upp frågan om blodbadet hade kunnat undvikas, men säger att det är lätt att vara efterklok men man kan inte skriva om historien. Berättelsen präglas alltså av ett visst mått av fatalism och undergivenhet inför grymheten.

Redogörelsen är bitvis mycket detaljerad med namn på truppernheter, vad som på ryska kallas *tehnika* (främst stridsvagnar i det här fallet) och om minnesmärkenas tillkomst. En generell förståelse och förkunskap om kriget antas. Eftersom deltagarna till stor del är studenter till Jevgenij Vasiljevitch så kan man naturligtvis anta att han har en god bild av deras förkunskaper. För en icke-rysk publik skulle nog mycket vara svårbegripligt eftersom en sådan inte har den förförståelsen, och när Jevgenij Vasiljevitch senare samma sommar pratar för besökare från en tysk ungdomsorganisation saknas t.ex. många detaljer helt och berättelsen är mycket mer övergripande.

Berättelsen är alltså vad man skulle kunna kalla existentiell och fokuserad på den vanliga soldatens upplevelse. Det är ibland målande bilder av livet i skyttegravarna som ges och tilltalar åhörarnas förmåga att föreställa sig hur det var då. Krigets pris är ett centralt tema, och detta kontrasteras mot den officiella versionen som anses glättig och ytlig. Berättelsen framhåller kvarlevor som något som talar för sig själv, och utgår från att alla delar en uppfattning om vad som är korrekt sätt att behandla sådana på. De mänskliga kvarlevorna förutsätts ha ett självklart värde, och lika självklart är att den officiella inställningen är omoralisk och respektlös. Det förutsätts att alla åhörare instämmer, och frågar sig vad det är för människor som bygger sig sommarstugor ovanpå ben.

Finns det en motsättning mellan känslor och rationalitet? I en bok om Anzac⁹ ämnad att skapa debatt menar ett antal historiker att det känslolösa i det australiensiska förhållandet till kriget står i vägen för en djupare förståelse. Det finns både likheter och olikheter mellan Australien och Ryssland, och den största skillnaden är kanske den att Sovjetunionen invaderades och att många av berättelserna handlar om civilas lidande. Känslor behöver inte spela ett enda politiskt syfte, utan kan mobiliseras för både pacifistiska och militäristiska ändamål.

What do these public emotional responses suggest about the way we commemorate Anzac Day? Expression of strong emo-

⁹Anzac skrivs med gemener men är en förkortning som står för Australia and New Zealand Army Corps, vilket var de australiska och nyzealändska förbanden i första världskriget.

tion is a way to avoid discussion and circumvent debate. Most significantly, such reactions de-politicise war commemoration by reducing the event to an emotional story of sacrifice and service. . . . With the actual wars receding into the background and young Australians relating to them through their grandfathers and great-grandfathers, sentimentality and nostalgia are perhaps now the prevailing modes of relating to Anzac Day. It is present in the responses of backpackers who travel to the battlefields, and who recall youthful loss and heroism on the beaches at Gallipoli with little apparent knowledge of the reasons the soldiers were sent there or the role they played in the events of the great war (Damousi 2010:96).

Turen ägnas också delvis till högtidlighållande av minnet: den avslutas med nedläggande av blommor och en tyst minut på minnesmärket vid Sinjavinohöjderna. På det sättet skulle det kunna benämnas en pilgrimsfärd, ett begrepp som ganska ofta används i liknande sammanhang. Här blir det precis som i begravningsarna en rituell iscensättning av ett förhållande till kriget. Deltagarna ombeds inte att tänka eller reflektera, utan att minnas och hedra på ett korrekt sätt. Det framhålls också att det finns en plikt att besöka de här platserna, att det är en del av vad det innebär att vara en petersburgare (eller leningradare).

Kriget politiseras inte, frågan om några liv hade kunnat sparas berörs men det är väldigt lite om den politiska sidan och sammanhanget av kriget. De sovjetiska ledarnas motiv och motivation berörs inte. Regimens grymhet som jag, utifrån min "västerländska humanism", ofta finner slående berörs när han pratar om den krigstida lag som rörde saknade i strid, men är inte något huvudtema. Mina frågor om sådant skakas ofta av med rättfärdiganden som att det var en grym tid, eller att extraordinära situationer kräver extraordinära åtgärder. Det finns dock en kritik riktad mot nuvarande politiker och det upplevda hyckleriet i det officiella Rysslands högtidlighållande av krigsminnet. Frasen "Ingen är glömd, inget är glömt" som myntades av Olga Bergholz citeras och riktas mot alla de soldater som fortfarande ligger på slagfälten, vad är de om inte glömda? Bristen på stöd nämns bittert och kontrasteras med det glamorösa segerdagsfirandet med parader och fyrverkerier.

Berättelsen som sökrörelsen för fram delar dock den officiella berättelsens insisterande på att stora fosterländska kriget är den mest avgörande händelsen i Rysslands historia, och lyfter fram den på ett sätt som gör att den nästan tycks stå utanför historien. Även om den inte är lika glamorös och fokuserad på heroism, så betonar berättelsen ändå soldaternas hjältedåd i det de genomlevde och att de uppfyllde sin plikt mot foster-

landet. Berättelsen bidrar till krigets sakralisering och stärker det som det samtida Rysslands ”stora berättelse”.

Föremålen har en annan betydelse på fältet, de ger autenticitet och är en länk till det förflutna. De just framgrävda rostiga föremålen och platsen ger varandra mening. Föremål ställs också ut på museum där de också ger autenticitet, men på fältet är deras betydelse annorlunda. På Sinjavinofältet lyfter han upp en tomhylsa och frågar retoriskt vad är detta? Han säger att det *chlam* (skräp), men om du tvättar det så blir det en *eksponat* (utställningsföremål). Och flera av deltagarna vill ta med sig något minne från fältet.

Under guidningen så interagerar Jevgenij Vasiljevij konstant med rummet. Han använder den fysiska platsen för att skapa en bild av vad som inte är där. Han pekar på aspekter av terrängen för att mana fram en föreställning om hur kriget var. Många gånger använder han fraser som ”ni kan tänka er hur det var” eller ”ni kan föreställa er själva”. Nevskij pjabatjoks begränsade yta kan ses som ett koncentrat av krigets fasor. Det är passande för en exkursionen eftersom det är ett litet begränsat området som är relativt lättillgängligt, till och med via kollektivtrafik.

Jevgenij Vasiljevij lyfter också flera gånger fram hur platsen var annorlunda under kriget. Han visar var det gick en väg, här fanns det, här fanns det. Han ber åhörarna att tänka bort närvaron av träd, eller föreställa sig vattnet 15 meter lägre. Terrängen används för att förklara förlusterna, Jevgenij Vasiljevij visar flera gånger på den strategiska betydelsen av höjdskillnader. Det här gäller både för Nevas strand vid Nevskij pjabatjok (som är hög och brant), det gäller för fältet vid Sinjavino, och det är allra tydligast uttalat där guidningen slutar på Sinjavinohöjderna.

All historisk turism kan sägas vara föreställd. Platsen blir en länk till det förflutna, och stor betydelse läggs vid att det hände just här, även om det kan vara så att väldigt lite finns kvar. Platsen blir en meningskoncentrator, grunden på vilken du kan skapa en föreställning om hur det var, men det du som historisk turist egentligen är intresserad av finns ju inte längre där. Det här kan relateras till argument som förs fram av Kverndokk (2007) i en kritik av norska skolresor till döds- och koncentrationsläger i Tyskland och Polen. Resorna framställs som ”resor till förintelsen” och skapar därför en bild av förintelsen som en plats som kan besökas. På ett liknande sätt omtalas kriget med presens (det gäller inte bara den här turen) och Jevgenij Vasiljevij säger till deltagarna att ”nu har vi besökt kriget” men till skillnad från de norska skolresorna är kriget här inte något främmande, utan det är en del av det egna.

Kapitel 10

Plikten att minnas

Ni

levande

skall veta

Att den här jorden ville vi inte lämna

så vi stod kvar

Vi stod kvar in i döden

vid den mörka Neva

Vi gick under

för att ni skulle leva

Inte långt från Nevas strand, några kilometer söder om utloppet från Ladoga, står det centrala minnesmärket på Nevskij pjatatjok. Det kubformade monumentet har raderna ovan inristade. De kommer från en dikt av Robert Rozjdestvenskij (1932–1994). Dikten ger förment röst åt soldaterna som stupade här vid Nevas strand, och uttrycker tydligt de levandes skuld mot de döda. Det är svårt att känna något annat än skuld när du står vid monumentets fot och blickar upp mot inskriptionen: ”Vi gick under, för att ni skulle leva”. Rozjdestvenskijs dikt är skriven efter kriget, orden han lägger i de stupades mun är uttryck för vad som varit ett dominerande tema i krigshågkomsten sedan i alla fall 1960-talet: de nu levandes skuld mot tidigare generationer, och deras plikt mot historien. De yngres skyldighet att minnas de äldres hjältedåd. Ofta uttrycks det i liknande ord som i monumentets inskription: de dog för att vi skulle leva.

I det här kapitlet ska jag undersöka föreställningen att det finns en plikt att minnas. Plikten kan uttryckas både som en individuell tacksamhetsskuld men också som en del av de bredare skyldigheter som den enskilda har mot samhället. Föreställningen om plikt och skuld går igen på många områden,

den är både personlig och kollektiv. Uppfostran av de unga var en viktig komponent i det sovjetiska systemet, med fokus på ”militär-patriotisk fostran” som skulle vara en motvikt mot västerländsk ungdomskultur. Genom ritualer som knöt barn och ungdomar till åldrande veteraner, menar Nina Tumarkin att Brezjnevregimen försökte få unga att känna respekt för äldre. Den moraliska skyldigheten de unga skulle känna grundade sig i offret: de tjugo miljoner martyrerna (detta var den tidens officiella siffra på de sovjetiska dödstalerna) hade gett sina liv för att kommande generationer skulle kunna leva i en värld av fred (Tumarkin 1994:133). Den patriotiska fostran har historien som en viktig grund men rymmer bredare föreställningar om den enskildes kvaliteter och förhållande till staten. Vad patriotismen innehåller, hur den förhåller sig till nationalism och internationalism samt spänningen mellan lojalitet och kritik av staten är några av de frågor som de kommande styckena kretsar kring.

Patriotisk fostran är ett på många sätt sovjetiskt begrepp, en verksamhet som syftade till att fostra goda patrioter redo till fosterlandets försvar, som första gången dök upp under Brezjnevregimen på 1960-70-talen (Enstad 2011:326). Det anknyter dock till äldre föreställningar om förhållandet mellan den enskilde och staten, som på 1800-talet uttrycktes som att den ryska idén bestod av ortodoxi, autokrati och nationalitet. En begreppstriad som än i dag fortfarande ibland återopparas (Rapoport 2009:143). Efter Rysslands förlust i kriget mot Japan 1905 genomfördes stora politiska förändringar, en av dessa var etablerandet av vad som kan betraktas som Rysslands första konstitution. I denna fanns ett kapitel om undersåtarnas rättigheter och skyldigheter, där det bland annat heter att det är varje rysk undersåtes heliga plikt att försvara tronen och fosterlandet (Stockdale 2010:28).

Det militär-patriotiska kunde naturligtvis vara problematiskt för en socialistisk stat: ”Proletärer har inget fosterland”, heter det ju i en berömd formulering från kommunistiska manifestet och Christel Lane framhåller att det i Sovjetunionen tidvis var en svår balansgång mellan det nationella och internationella. Hon skriver att när systemet av nya socialistiska ritualer utvecklades på sextioalet så var just frågan om de motsättningar som kunde finnas mellan nationalism och socialistisk internationalism framträdande i de allmänna teoretiska diskussionerna inom kommunistpartiet (Lane 1981:142). En lösning var att framhålla patriotism som något gott och åtskilt från den skadliga nationalismen.¹ En god patriot kunde också

¹En uppdelning i ”ond” nationalism och ”god” patriotism var däremot inte en uppfinning av bolsjevikerna. T.ex. framhöll filosofen Vladimir Solovjov (1853–1900) en liknande uppdelning: ”Solov’ev sharply distinguished between nationalism, by which he ment the national chauvinism of the conservative nationalists, and the genuine love of country that he called patriotism.” Patriotism ”was grounded in the principle that the universal

vara internationalist, och det är viktigt att betona att patriotismen inte hade sin grund i etnisk nationalism utan syftade till en medborgerlig identitet och lojalitet med statsbildningen. Sovjetunionen var en mångnationell stat, där i alla fall officiellt ”folken vänskap” rådde och alla folkslag var jämlika, även om det nog i praktiken var så att det största av dem – ryssarna – var mer jämlika än de andra. Det var viktigt att alla olika folkslag skulle få samma patriotiska identitet.

Trots att Brezjnev sedan länge är borta är retoriken fortfarande i mångt och mycket densamma. I sitt tal på segerdagsparaden som diskuteras i kapitel 4 beskriver Putin t.ex. den 9 maj som en dag då man ska ”buga sig för dem som gav oss friheten”. Han pratar om att alla de forna sovjetstaterna har ”samma sorg, samma minne och samma skuld”. Patriotisk fostran var alltså inte på något sätt en idé som försvann med Sovjetunionens fall, utan den lever fortfarande kvar och enligt Rapoport fick den patriotiska fostran ny uppmärksamhet efter ett initiativ från Jeltsin om att utveckla Rysslands nationella idé (Rapoport 2009:145). Med Putins tillträde fick patriotisk fostran ökad betydelse, och inte minst ansågs historien vara central för fostrandet av en patriotisk medvetenhet och stolthet (Enstad 2011:326). I januari 2001 lanserades en första 5-årsplan för patriotisk fostran, och i kungörelsen för denna² skrivs en del om skälen till planen, vad patriotism är och vad man önskar åstadkomma. Nu är man inne på den tredje planen, som omfattar åren 2011–2015. Med Putin kom också en formell koppling mellan patriotisk fostran och militärtjänstgöring, men inom krigsmakten har det sedan 1990-talet varit uttalat att patriotisk fostran är ett sätt att få armén att bli mer attraktiv, och att dess veteraner kan vara en del av detta. Armén har därför ägnat sig åt utåtriktad fostrande/utbildande verksamhet (Sieca-Kozłowski 2010:74).

Även om fostran har en betoning på det uppväxande släktet, så riktar sig det statliga programmet för patriotisk fostran till alla åldersgrupper och sociala skikt i landet. Dess genomförande ska säkerställa den samhälleliga stabiliteten, upprätta den nationella ekonomin och stärka landets försvarsberedskap. Kungörelsen innehåller en problembeskrivning som redogör för vad det är den patriotiska fostran ska kunna råda bot på. Där talas det om ekonomisk disintegration, social differentiering och en ”devalvering av själsliga värden”, som haft en negativ inverkan på det samhälleliga medvetandet. Det skrivs även att kulturen, konsten och utbildningen i Ryssland

Christian ideal of Godmanhood was supreme, and that by serving this ideal our nation contributed to building the Kingdom of God on earth. The test for true patriotism was whether in serving the fatherland one also served truth and justice” (Gaut 1998:84, 88).

²Postanovlenije Pravitelstva Rossijskoj Federatsii: Gosudarstvennaja programma ”Patrioticheskoe vospitanije grazhdan Rossijskoj federatsii na 2001–2005 gody”. Tillgänglig på: http://www.rg.ru/oficial/doc/postan_rf/122_1.shtm

har förlorat mycket av sin uppfostrande inverkan och att det blivit tydligt att "vårt samhälle" gradvis förlorat sitt "traditionella ryska patriotiska medvetande". En av hotbilderna som lyfts fram är att patriotismen har börjat förvandlas till nationalism, och att den "ärliga betydelsen och förståelsen av internationalism har förlorats."³ Önskade karaktärsdrag har börjat sprida sig i samhället: likgiltighet, egoism, individualism, cynism, omotiverad aggressivitet, icke-vördnadsfull hållning mot staten och sociala institutioner. Prestigen för militärtjänstgöring har gått ned.⁴

I texten lyfts det fram att heroiska händelser i historien ännu bevarat sitt värde som moraliska ideal. Den patriotiska känslan och medvetenheten ska grundas på historiska värden och Rysslands roll som stormakt, och ett bevarande av känslan av stolthet för sitt land. Det nämns också att falsifiering av historien ska motarbetas. I texten förs fram olika åtgärder och aktiviteter som ska främja det patriotiska medvetandet, och det sträcker sig från åtgärder mot falsifiering av historien till behovet av lämpliga patriotiska souvenirprodukter. I detta program framhålls patriotismen som en enande kraft: även Ryssland är ju precis som Sovjetunionen en mångnationell stat. De som ska genomföra denna uppgift är statliga såväl som lokala myndigheter, och frivilligorganisationer. Ansvaret delas mellan ett flertal ministerier, bland annat utbildnings-, kultur- och försvarsdepartementen och det finns även regionala koordinationscenter. Förutom allmänna formuleringar om att höja det patriotiska medvetandet är den mest konkreta målformuleringen att skapa positiva känslor kring militärtjänstgöring.⁵

I en artikel om patriotism och militarism i Ryssland framhåller Valerie Sperling (2003) att patriotismen kan betraktas som en hegemonisk idé. Hon framhåller att eliter för fram patriotism som ett sätt att främja stolhet över och lojalitet med statens traditioner och institutioner, så att kärlek och stöd till sitt land ses som något vanligt och naturligt. Patriotismens hegemoniska kvaliteter märks i hur ovanligt det är att medborgare avvisar patriotismen genom att kalla sig "opatriotiska" eller genom att vägra utföra vissa handlingar som att resa sig för nationalsången eller liknande, medan det däremot är vanligt att både eliter och "vanliga medborgare" tar avstånd från etnisk-nationalistisk retorik (Sperling 2003:238).

Som jag tidigare varit inne på är patriotismen i Ryssland en statscentrerad idé som vill skapa lojalitet med en mångnationell stat. Ett av motiven

³Det är viktigt här att notera betydelseskilnaden mellan begreppen *rossijskij* och *russkij* som båda brukar översättas med rysk på svenska. Det förstnämnda är ett adjektiv bildat av statens namn, på ryska *Rossija*, medan det andra har med folkgruppen att göra. Patriotismen är statscentrerad och det är alltid adjektivet *rossijskij* som används, nationalismen kan däremot vara etnisk och rysk.

⁴Postanovlenije... 2001.

⁵Programmet för patriotisk fostran av Rysslands medborgare 2011–2015 kan nås på http://archives.ru/programs/patriot_2015.shtml

för den patriotiska fostran är alltså att hindra splittring. Det lyfts fram att det är staten som är grunden i den patriotiska fostran. Det är ökad stabilitet, enighet och "folkens vänskap", som är målen, heter det i vad som känns som ett eko av Sovjetunionen. Men som bland annat Rapoport påpekar är staten Ryssland dominerad av etniska ryssar och trots programmets tal om olika folkslag och trosuppfattningar får även statscentrerad patriotism övertoner av "ryskhet". Hur detta påverkar målsättningen om enighet och stabilitet i ett multietniskt och multireligiöst land är en öppen fråga (Rapoport 2009:148).

Oavsett om prefixet "militär" används eller ej så har begreppet patriotisk fostran militäristiska konnotationer, och trots att det tycks ha stort stöd i Ryssland (Rapoport 2009:150) så har den patriotiska fostran också kritiserats. I en uppmärksamman appell från 2010 vänder sig ett stort antal högt profilerade människorättsaktivister mot den statsdrivna patriotiska fostran och menar att den påtvingar det uppväxande släktet en särskild världsbild, något som strider både mot Rysslands konstitution och FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna. De menar att programmet går mycket längre än till att handla om kärlek till hemtrakten och landet och påtvingar barnen en statscentrerad ideologisk doktrin. De menar att det formellt uttalade målet att förbereda för militärtjänstgöring går längre än så och att det handlar om en kult av staten, armén och nationen. De anklagar skrivelserna i programmet om att motarbeta förfalskningen av historien, för att egentligen handla om ett tendentiöst krigsförhäriligande, och att skapa en kult av en stark, centraliserad makt.⁶

Rapoport påpekar att både kritiska och traditionalistiska (dvs positiva) röster om patriotism hörs i den offentliga diskussionen i Ryssland, men traditionalistiska perspektiv är överlag mycket vanligare och förekommer oftare i offentliga publikationer (Rapoport 2009:146). För organisationer som riktar sig mot ungdomar är programmet något att förhålla sig till, även om programmet till stor del har en symbolisk karaktär och de ekonomiska resurserna är relativt begränsade, som vi ska se i det följande har föreställningar om plikt och patriotism en viktig roll inom sökrörelsen.

Att fostra goda patrioter

En stekhet sommar dag, minnesvaktens sista, skickas jag iväg för att bekanta mig med Obelisk – ett sökförband för skolbarn. Jevgenij Vasiljevitch som känner till mitt intresse för patriotisk fostran har förmedlat kontakten, och beordrar Alexander att eskortera mig – förmodligen för att han

⁶"Rossijskije deti dolzjy byt zasjtjitsjtjenty ot 'vojenno-patriotitjeskoj' gosideologii"
<http://grani.ru/Politics/Russia/m.175736.html>

är den av de närvarande som bäst representerar den bild av Ingrija som Jevgenij Vasiljevitj vill förmedla. Obelisk har rest sitt läger precis bredvid minnesmärket på Sinjavinohöjderna. De står alltid där eftersom det är nära till dricksvatten. (Det finns en källa vid minnesmärket.) Obelisk är ett tvådelat förband, som har en del i Vitryssland och en del i S:t Petersburg och de två delarna har alltid läger tillsammans. Kommendören som är iklädd *tehnjasjka* (flottans randiga linne) och sovjetisk armémössa pratar med en sydryska anstrykning om den vitryska ryska förbrödringen. Jag hade tvivlat lite på Jevgenij Vasiljevitjs omdöme i valet av buttra och tystlåtna Alexander som eskort åt mig, men inser att han visste vad han gjorde. Alexander har stor erfarenhet av sökarbete, kan markerna på Sinjavinohöjderna utan och innan och svarar på alla frågor galant. Han har i dessa kretsar en stor respekt med sig, och den gnider i alla fall litegrann av sig på mig.

Medlemmarna i Obelisk är från klass 5 till 11, dvs ca 11 till 17 år. Förbandet har patriotisk fostran som sitt syfte, det vill säga att föra minnet av kriget vidare till nya generationer, visa dem hur kriget var och låta dem arbeta konkret för dem som dog genom att ge dem det man kan ge döda – en ordentlig begravning, och i bästa fall ett namn. ”Utan barn inget minne” säger kommendören och berättar att det är hård konkurrens om platserna i Obelisk. De kan välja och vraka, och ställer krav på goda studieresultat och gott uppförande. Kommendören berömmar även barnens föräldrar, och säger att de alltid ställer upp för sökförbandet. Barnen kommer från två skolor i petersburgsförorten Kuptjino, och är vad kommendören känner till det enda förbandet i S:t Petersburg som riktar sig till barn.

Sökverksamhet riktad till barn och ungdomar är Obelisk dock långt ifrån ensamma om på ett landsomfattande plan. Patriotisk fostran nämns som en av rörelsens viktigaste uppgifter och det gäller särskilt de förband som huvudsakligen har yngre medlemmar. Varje vår samlas många sökförband till minnesvakt i skogen och på mossarna kring Sinjavinohöjderna, Ingrija är långt ifrån ensamma att arbeta här under den perioden. På kullarna längs Svartåns stränder växer det upp en hel liten lägerstad, och här och där finns ytterligare sökförband utspridda. Förband kommer resande hit från hela det forna Sovjetområdet, de mest avlägsna från Kazakstan. Många av dessa förband riktar sig till tonåringar och har en betydligt mer uttalad målsättning av militär-patriotisk fostran än vad Ingrija har, kanske just för att deltagarna är yngre. Inte minst gäller detta för DOLG (vilket som tidigare nämnts betyder skuld, plikt) en organisation från Kirovlandet, vilket ligger i nordöstra delen av europeiska Ryssland, som innesluter i sig flera förband. På en höjd vid Svartåns strand har de byggt sig ett halvpermanent läger inte långt från den utplånade byn Gajtolovo. När jag presenteras för deras kommendörer av expeditjonsledaren Michail Avdejev vill de högtidligt överrätta en bok. ”Här står allt om vår verksamhet” säger Jurij Semenenko,

en av organisationens ledare, som lämnar över boken till mig. Bakom de blå pärnarna ryms en skrift som samlar inlägg om sökrörelsens bidrag till patriotisk fostran av Rysslands unga: *Vklad poiskovogo dvizjenija v patriotitjeskoje vospitanije sovremennoj molodezji* (Sökrörelsens bidrag till den samtida ungdomens patriotiska fostran). Verksamhetens främsta målgrupp är tonåringar från 13 till 17 år, och skriften är skriven utifrån det statliga programmet för patriotisk fostran som diskuterades tidigare. Den har redigerats av ledarna inom organisationen DOLG men har bidrag från hela det forna Sovjetområdet. Många namn känner jag igen från andra förband som också har sina läger där i närheten av Gajtolovo.

Boken är alltså ett exempel på sökrörelsens reflektion om sin egen verksamhet och dess betydelse på det här området i relation till uttalande statliga målsättningar. Den behandlar också sökrörelsens ideologiska utgångspunkter. I de följande styckena kommer jag i stor utsträckning utgå från den här skriften i min diskussion av sökrörelsen och patriotisk fostran.

Patriotismen som dygd

Den patriotiska fostran utgår visserligen från staten men de som ska genomföra denna uppgift är inte bara statliga såväl som lokala myndigheter, utan även frivilligorganisationer som sökrörelsen. I inledningen till den skrift jag introducerade ovan kallar Tatiana Jasjkova, en av ledarna för ungdomsorganisationen DOLG, sökrörelsen för en av få verkliga ungdomsrörelser i Ryssland, en rörelse som skapats utan statlig inblandning men som genom sin verksamhet löser viktiga statliga problem.

Som den viktigaste danande ingrediensen i arbetet framhåller hon att barnen får röras av andra människors sorg och lär sig att se bortom den strikt egna erfarenheten. Det finns också andra karaktärsdanande aspekter av sökarbetet, som framställs som den goda motparten till det skadliga inflytande som de unga utsätts för från bland annat tv. Att arbeta tillsammans i lera och träskmarker, och den gemenskap som lägertillvaron ger utvecklar värdefulla själsliga förmågor.⁷ Här lever alltså den sovjetiska idén om patriotisk fostran som motvikt till (den västerländska) ungdomskulturens skadliga inflytande på det uppväxande släktet kvar.

Den fostrande aspekten är också tydlig när det på ett ställe slås fast att vi inte föds som patrioter, utan patrioter måste fostras. Detta är i dagens samhälle svårare än någonsin efter som det finns så många problem och frestelser.⁸ Sökrörelsens ideal är en motvikt mot egoister som alltid strävar

⁷ Jasjkova, T. "Predislovije" *Vklad poiskovogo dvizjenija v patriotitjeskoje vospitanije sovremennoj molodezji* 2009, sid 9.

⁸ Valatina, J. "Poiskovaja rabota kak nnavstvenenyj orientir dlja molodezji v vospitanii patriota i grazhdanina svojego otetjestva" i *Vklad poiskovogo dvizjenija v patriotitjeskoje*

efter egen vinning, och kommendör Valatina från Tambov framhåller att de måste lära det uppväxande släktet hjälteådet formel: ”Den största vinningen ligger i att inte sträva efter någon vinning” som hon menar ligger bakom alla de stora händelserna i Rysslands historia: från Rurik till Borodino, till de meniga som dog i Brest, Smolensk och Leningrad⁹ och på senare år de som uppfyllde sin plikt i Afghanistan och Tjetjenien.¹⁰

Denna fostran ska dock inte ses som någon konstruktion, utan det handlar snarare om förädling. Det framställs t.ex. som något naturligt att älska sitt fosterland. Patriotism har alltid varit den kulturella normen i Ryssland, slår Valatina vidare fast. ”Att älska sitt hem, sin jord, sitt och sitt folk är en normal och hälsosam känsla som innefattar väldigt mycket.”¹¹ Fosterlandskärleken jämförs med kärleken till modern. Det är familjen som är modellen för individens förhållande till fosterlandet slås det fast. Det slås fast att det är familjen som var och är grunden för den patriotiska fostran.¹² Men att sökförbanden också kan vara något av en motvikt till frånvaron av den goda familjen kan man läsa mellan raderna när författarna lyfter fram de goda resultat som deras arbete med så kallat ”svåra ungdomar”, ofta med trasslig familjebakgrund, har gett. Gemenskapen i förbandet liknas även vid en familj.¹³

I ett av bidragen pratas om familjens, och kanske främst moderns, roll som måste både vårda och våga släppa iväg. Det är männen som ska försvara fosterlandet – ”modern”, och det är kvinnornas roll att vänta (och i det är de i någon mening inkarnationen av fosterlandet), sörja och föra minnet vidare. Men det går inte att uppfostra rätttrådiga människor om de inte utsätts för sådana omständigheter där de kan utveckla mod, fortsätter Valatina. Därför är det viktigt att unga människor får sysselsätta sig med sådant som är till nytta för landet och deras medmänniskor.

Arbetet är dock inte viktigt enbart för den personliga utvecklingen, utan individen har också plikter mot fosterlandet. Som bekant, skriver Jassjkova, är Fosterlandet (*Rodina*) precis som modern hos människan endast en, och sonens plikter mot henne är heliga. Därför är det nödvändigt för varje ung man inte bara att älska sitt fosterland, utan också att medvetet

vospitanije sovremennoj molodezji 2009, sid 207.

⁹Rurik är namnet på den viking som räknas som Rysslands (Kievrikets) grundare, Borodino var ett stort slag väster om Moskva under Napoleonkriget 1812 och Brest, Smolensk och Leningrad syftar på andra världskriget.

¹⁰Valatina, J. ”Poiskovaja rabota kak nravstvenenyj orientir...”, sid 207.

¹¹Ibid.

¹²Jassjkova, T. ”Rol semji v patriotitjeskom vospitanii podrastajusjtjego pokolenija” i *Vklad poiskovogo dvizjenija v patriotitjeskoje vospitanije sovremennoj molodezji* 2009, sid 213.

¹³Prosjtjin, D. ”Vosem let sluzjby poiskovogo otrjada ’Front’ Kirovskoj gosudarstvennoj meditsinskoj adademii” i *Vklad poiskovogo dvizjenija v patriotitjeskoje vospitanije sovremennoj molodezji* 2009, sid 272.

forma beredskap och färdighet för att försvara henne.¹⁴ Sökarbetet gör att ungdomen förstår sin egen roll i landets framtid: de inser att Fosterlandets framtid hänger på deras kunskap, färdigheter och ansvarstagande.

Det är dock inte bara mot fosterlandet utan också mot hennes försvarare och kanske även historien i stort som människan har plikter. Detta är ett uttalat tema inte bara inom sökrörelsen utan inom förhållandet till krigsminnet i stort. Det ryska ordet som oftast förekommer i de här sammanhangen är just *dolg* (plikt eller skuld), precis det ord som ungdomsorganisationen har tagit till sitt namn.

Vi har alla en obetald skuld mot de stupade, och alla nu levande människor i landet är skyldiga till att vi fortfarande många årtionden efter krigsslutet inte har kunnat uppfylla vår plikt mot de stupande, att värdigt, på kristet vis, begrava deras kvarlevor.¹⁵

Att inte minnas de stupade – det är att förvandlas till barbarer, att förlora sin mänskliga värdighet.¹⁶

Det är just självklarheten i de stupades kvarlevor, det universella i mänsklig förlust och existentiella frågor, som ger rörelsen dess internationalistiska karaktär: allmänmänsklig förening över de fallnas gravar där alla nationaliteter, konfessioner kan enas. I något som kanske kan kallas ett eko av föreställningen att den som inte känner sin historia är dömd att upprepa den, framhålls att verksamheten utgör en försäkring mot att forna sekler misstag inte begås på nytt.¹⁷

Patrioten och omvärlden

Under besöket hos sökförbandet Obelisk, som jag redogjorde för tidigare, plockade vid ett tillfälle kommandören fram sin digitalkamera och bläddrade bland bilder på en välbevarad tysk soldat de hittat. Han var två meter lång, hade guldtänder och en fin klocka. ”Vanlig menig!” säger kommandören och flipprar mellan fotona för att visa oss vilken praktfull soldat det var. ”Sen la vi honom här i påsen och slängde”, avslutar han och visar sista bilden

¹⁴Jasjkova, T. ”Predislovije . . .”, sid 9.

¹⁵Semenenko, J. ”Rabota poiskovykh otrjadov Kirovskoj oblastnoj obsjtjestvennoj molodeznoj poiskovoj organizatsii ’Dolg’ na territorii Leningradskoj oblasti (Leningradskij Den Pobedy)” i *Vklad poiskovogo dvizzenija v patriotitjeskoje vospitanije sovremennoj molodezji* 2009, sid 115.

¹⁶Valantina, J ”Poiskovaja rabota kak nra vstvenenyj orientir . . .”, sid 210.

¹⁷Ibid.

på en plastkasse där man kan se lite ben sticka upp. ”Vad gör ni med tyskarna?” frågar han Alexander. ”Lämnar över” svarar han lite puff och jag ser förmodligen helt förfärad ut medan Obelisks kommandör fortsätter prata om att de av princip inte tar hand om några tyskar eftersom de är en patriotisk organisation.

På kvällen när vi är tillbaka i vårt läger återberättar Alexander episoden om tysken med guldtänderna och när han avslutat med ”och så slängde de dem”, blir det en kort sekunds tystnad innan det bryter ut ett bullrande gapskratt kring bordet och kommandören utbrister ”*pravilno!*” (helt rätt!). Men dylik jargong, det är också en hel del snack om ”fascister” hit och dit, är ganska långt ifrån det faktiska agerandet. Visserligen stoppar även Ingrija upphittade tyskar i kassar, precis som de sovjetiska soldaterna, men de slängs inte utan lämnas över till den tyska organisation som ansvarar för krigsgravar. Att historien Obelisks kommandör berättar är långt ifrån praxis avslöjas av både tystnaden och skrattet. Nyckeln till humor är överraskning heter det ju.

Efter minnesvakten kommer Alexander och jag att prata om vårt besök hos Obelisk. Han meddelar att han inte tror på att de faktiskt kastar tyskarna. ”Äsch, det var bara som han sa. De lämnar över dem precis som alla andra.” Förmodligen ville han testa oss, tror Alexander, med berättelsen om guldtänderna och den fina klockan. Skulle vi höra oss för närmre om var de hade kastat honom? Det är nämligen så att för de ”svarta”, de som gräver utan tillstånd, utgör tyskarna den främsta lockelsen. Troféfaktorn hos tyskarna är klart högre, som jämfört med de sovjetiska soldaterna hade mer och finare saker. Fast tillägger Alexander, den *poiskovik* som inte vill hitta tyskar finns inte: ”Du såg ju hur nöjd kommandören, den största ryska patriot jag känner, var när han hittade en tysk i våras”.

Det är även tyskar som är orsaken till att vi då befann oss just vid Rosjtja Kruglaja, som inte minst på grund av den enorma myggtillgången inte är det lämpligaste stället för en sommarvakt. Men Ingrija har lovat att hålla en guidning av slagfälten för en grupp tyska ungdomar från *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* (Det är en frivilligorganisation grundad 1919 som med tyska regeringens uppdrag vårdar tyska krigsgravar). Dagen för deras besök visar sig vara en stekhet (som nästan alla dagar den här sommaren där halva landet några veckor senare tycks stå i brand), och det är trötta, svettiga och rödbrända tyskar som uppenbarar sig i vårt läger. De är törstiga, tillräckligt törstiga för att trots lite misstänksamma blickar dricka den ljumma *kisel* (en tjock, krämliknande bärdryck) som förutom te är det vi har att bjuda på i dryckesväg. Innan tyskarna ger sig av delar deras ledare, som visar sig vara exilryss, ut nyckelband med folkförbundets sloganen ”Arbeit für den Frieden” och knappar med ryska och tyska flaggan som ska påminna om den mellanfolkliga vänskapen.

Det finns alltså en mer eller mindre utvecklad internationell dimension i sökarbetet och ett samarbete med främst den forne fienden Tyskland. Jevgenij Vasiljevitch lyfter gärna fram Ingrijas internationella kontakter, och det finns från Leningradlänets regionala organisation planer på att ordna en internationell minnesvakt med deltagare från flera länder. Hur ovanligt det är med utländska besökare vittnar dock den förvåning och ibland, som hos Obelisk, nästan skräckblandade fascination som jag oftast möts av i de här sammanhangen. Det finns något allmänmänskligt och universellt snarare än nationellt i hanteringen av mänskliga kvarlevor.

Som vi såg tidigare skildes patriotismen i den sovjetiska traditionen ut från nationalismen, för att den skulle kunna förenas med kommunismens internationalistiska dimension, och det är en distinktion som lever kvar i de samtida dokumenten om patriotisk fostran. Liknande tankegångar kan ses i den av Jasjkova redigerade skriften om patriotisk fostran. T.ex. framhåller hon att sökrörelsen är en av de effektivaste formerna av patriotisk fostran av ungdomen samt att den utgör en motkraft mot neofascism, nationalism och mycket annat skadligt i dagens samhälle. Sökarbetet är inte bara ett patriotiskt utan också ett internationaliserande arbete, skriver Jasjkova, och ekar i princip den sovjetiska diskussionen av förhållandet mellan dessa båda storheter och reproducerar därmed tankegången om patriotism som något gott och önskvärt i motsats till den mer skadliga nationalismen.¹⁸

Till fosterlandets försvar

När det är tal om patriotisk fostran dyker ofta prefixet militär upp, för det militära och försvarsberedskapen är en viktig del av fostran. I de statliga planerna för patriotisk fostran nämns sökarbete och minnesvakter explicit som delar av denna militär-patriotiska fostran.¹⁹ I tillägg till allmän karaktärsdanning har alltså den patriotiska fostran även inom sökrörelsen ett uttalat mål: att göra unga män redo för militärtjänstgöring. På flera ställen i skriften framhålls hur många av respektive organisations medlemmar som senare genomfört värnplikten. Det betonas att sökarbetet inte bara är ägnat åt att göra unga män villiga att tjänstgöra, utan det ger dem också färdigheter som de har nytta av i armén:

Unga människor som har ägnat sig åt sökarbete och begravning av kvarlevor av fosterlandets försvarare, kommer då de kallas

¹⁸ Jasjkova, T. "Predisloviye . . .", sid 9.

¹⁹ Postanovlenije... 2001. Syftet med ökad attraktivitet för militärtjänsten är också tydligt utskrivet i Programmet för patriotisk fostran av Rysslands medborgare 2011–2015 vilket kan nås på http://archives.ru/programs/patriot_2015.shtml

in till armén att vara förberedda för tjänstgöring moraliskt, fysiskt och psykologiskt, de kommer att ha vana av att leva i fältförhållanden och att hantera specialutrustning, de kommer att ha en föreställning om disciplin och om villkoren för samexistens i ett kollektiv.²⁰

Att de upphittade soldaterna är just soldater är en viktig aspekt av sökerksamheten. Begravningarna sker med militära hedersbetygelser och det skjuts en sista salut. Sökrörelsen är visserligen civil men den har en militär framtoning, och en militär terminologi: det är förband, kommandör och medlemmarna kallas för *bojets* (krigare, används synonymt med soldat). De har uniformer och pratar om att det i förbandet råder "halvmilitär disciplin". Det finns speciella medaljer och märken som kan delas ut för förtjänstfullt sökarbete. Eftersom Ingrija är en studentorganisation är det dock få av medlemmarna som gjort militärtjänsten. (Studenter är undantagna från värnplik.) De första gångerna tycks mig orden främmande och märkliga, men jag vänjer mig dock snabbt vid terminologin. (Däremot får orden tillbaka lite av sin främmande prägel när jag försöker översätta dem till svenska.) Ju mer jag är med desto mer tycks disciplinen mjukna. Jevgenij Vasiljevitj delar förvisso ut arbetsuppgifter och befallningar, men det finns ett förhandlingsutrymme. Visst halas och hissas flaggan men det är inte frågan om någon stram givakt. Det flamsas en hel del runt nationalsångssjungandet, Grigorij tar en kväll i tur och ordning upp alla gamla varianter av nationalsången: från den sovjetiska på samma melodi till "Gud bevar tsaren", vilken dock ingen riktigt kan, inte ens han själv. Jevgenij Vasiljevitj har svårt att vara allvarlig när han försöker strängt instruera Grigorij att hålla sig till Rysslands nuvarande nationalsång. Uniformerna används mest vid högtidliga tillfällen som begravningsarna, men nästan alla går runt i *telnjasjka* – randiga undertröjor som används inom krigsmakten, och kamouflagefärgade arbetskläder.

Det är mitt intryck att olika sökförband i ganska stor utsträckning skiljer sig åt vad gäller den ideologiska inramningen och hur stor betoning den får. Den patriotiska fostran tycks vara mindre uttalad i Ingrija än i andra förband, kirovförbanden har t.ex. också en tydligare religiös dimension på sin verksamhet. Ingenstans har jag dock stött på något som kan kallas chauvinism eller krigsförhårligande. Samtidigt finns det nog en samsyn på att soldaterna, vars kvarlevor man söker efter, gjorde sin plikt mot fosterlandet och vi måste vara beredda att göra vår.

En av de viktigaste ingredienserna i patriotismen är lojalitet med staten och dess institutioner. Den kanske viktigaste av dessa institutioner är

²⁰Kumergin, A. "Poiskovaja rabota v sovremennyh uslovijach" i *Vklad poiskovogo dvizzenija v patriotitjeskoje vospitanije sovremennoj molodezji* 2009, sid 254.

militären som är och har varit en symbol för det som håller landet samman. Även om andelen av befolkningen som har förtroende för armén minskar är det fortfarande den samhällsinstitution som folk har högst förtroende för. Militären är den gemensamma nämnaren för patriotismen i Sovjetunionen och Ryssland, och baserar sig i stor utsträckning på krigsmaktens största framgång: segern i andra världskriget (Sperling 2003:240–41).

Sedan åtminstone Peter I:s dagar har Ryssland/Sovjetunionen haft en armé som bygger på tvång. Detta gällde för all del inte bara det militära, livegenskapen var en viktig faktor för allt socialt liv i Ryssland. Peters reform av krigsmakten, med inspiration av huvudfienden Sveriges indelningsverk, pågick parallellt med utvidgandet och befästandet av livegenskapen. Landet och dess befolkning betraktades som inte stort mer än mänskliga och materiella resurser att underhålla Rysslands stora krigsmakt (Golts och Putnam 2004:142).

Även om bolsjevikerna initialt skapade en frivilligarmé av bönder och arbetare gick även de snart över till tvångstjänstgöring (Golts och Putnam 2004:145). Allra tydligast blev kanske tvånget just i segern över Nazityskland. För många var det dock så att den slutgiltiga segern rättfärdigare de medel som använts för att uppnå den. Förutom kostnaderna i människoliv, innebar även krigsansträngningen att hela Sovjetunionens ekonomi och samhälle underordnades de militära behoven. Det här var något som levde kvar till stor del även efter kriget, från Stalin till Gorbatsjov så var den sovjetiska staten och ekonomin i stor utsträckning inriktad på att stärka Sovjetunionens militära förmåga, mycket på grund av det utdragna kalla kriget och de fientliga relationerna med väst. Det sovjetiska utbildningssystemet var inriktat på att förbereda framtida soldater, och ekonomins främsta syfte var inte att ta fram konsumtionsvaror utan att framställa försvarsmateriel (Golts och Putnam 2004:145).

Krigsmakten har fortfarande prestige, och dess ledning sätter man sig inte på hur som helst. Det är alltså svårt för politiker att genomföra reformer av det militära. Att det är svårt att reformera armén beror också på att civila inte har den status som krävs för att driva igenom reformer. Att militära värden och prioriteringar haft en sådan framträdande plats under stor del av Rysslands historia, ofta på bekostnad av ekonomisk och social utveckling, har fyllt både allmänheten och de politiska ledarna med en instinktiv vördnad för militären (Golts och Putnam 2004).

Det har de senaste åren talats mycket om behoven av att reformera Rysslands armé, ett arbete, som trots tal om Rysslands "resurgence", i stort sett återstår att göra. Planen är en övergång till en mindre, professionell armé och ett avskaffande av värnplikten. Om reformförslagen av krigsmakten genomförs skulle det kunna ha långtgående konsekvenser. Ett avskaffande av värnplikten skulle inte bara stöta på praktiska och ekono-

miska problem utan också ha betydande ideologiska konsekvenser. Med en mindre armé av frivilliga är rollen som soldat plötsligt ett aktivt val utan tvång. Det blir något en viss grupp gör för egen vinning och det blir inte längre var mans heliga plikt att försvara fosterlandet.

Trots att det alltså framställs som att ett av arméns huvudproblem är att den är för stor och har för många soldater, är det ändå problem att få tag på bra folk. Enligt Barany (2008:44) är det bara runt 10 procent av de unga männen som gör militärtjänst. Det finns många lagliga sätt att slippa, och om man inte kan använda sig av något av dem går det att muta sig ut ur det hela. Ungefär 40 000 personer årligen smiter helt enkelt undan mönstringen. Det gör att militären i slutändan får de minst åtråvärda rekryterna. Ineffektivitet och administrativ oreda i all ära, men det som får unga män i Ryssland undvika militärtjänsten är snarare förhållandena där. Om man ska kunna få människor att frivilligt tjänstgöra eller skriva på kontrakt, måste man kunna erbjuda vettiga villkor. Ett problem som fått mycket uppmärksamhet är det som brukar kallas *dedovsjtjina*.

Dedovsjtjina betyder ungefär "äldrevälde" och syftar på den informella maktstruktur som finns bland värnpliktiga inom krigsmakten, och det våld som äldre värnpliktiga använder mot nya rekryter. Ordet används även bredare för att beteckna mobbning och pennalism, särskilt inom militären. Fenomenet är inget nytt. Sprickor i den idealiserade bilden av tjänstgöring inom den sovjetiska militären kom fram redan på mitten av 1980-talet. Naturligtvis var det ingen slump att detta sammanföll med Gorbatsjovs introduktion av *glasnost* (öppenhet). Den kanske viktigaste rollen i att börja tala om de här missförhållandena spelade Soldatmödrarna, en av Rysslands bäst kända frivilligorganisationer, som kämpar mot människorättsbrott inom krigsmakten utifrån sin roll som soldaternas mödrar. Organisationen bildades under kriget i Afghanistan men kom att ägna mycket uppmärksamhet åt det fredstida tillståndet i armén. Givet den viktiga rollen modern hade i sovjetisk ideologi, var det en tacksam utgångspunkt och de kunde spela på den sovjetiska moderskulten. Att soldatens mor hade en nästan helig status, som var grundad i hennes "gåva" av sonen till fosterlandet, gjorde det omöjligt att alltför hårt attackera kommittén eftersom det skulle undergräva den ideologiska grunden för den sovjetiska militären (Elkner 2004).

Berättelser om oegentligheter och *dedovsjtjina* inom militären spelade en stor roll för krigsmaktens prestige och bilden av militärtjänstgöring. Det våld som var utbrett i militärbaracker över hela Sovjetunionen hade tidigare dolts av sentimentalism och tabu, men under andra halvan av åttiotalet kom det fram i det offentliga (Elkner 2004). Folk började fråga sig att om militären inte ens kunde hålla ordning i sina baracker under fredstid, hur stod det då egentligen till med dess försvarsbredskap och stridsförmåga?

Det ledde också till en dramatisk glidning i den offentliga uppfattningen av militärtjänsten. (Trots att rimligtvis en stor del av befolkningen hade förstahandskunskap om villkoren där.) Enligt den offentliga retoriken hade militärtjänstgöringen en positiv inverkan på unga mäns fysiska och moraliska utveckling men istället visade det sig att för många var den tvärtom en skadlig och traumatisk upplevelse (Elkner 2004).

Det kom också att innebära ett ifrågasättande om det verkligen var varje manlig sovjetmedborgares 'heliga plikt' att tjänstgöra i armén. Kontroverserna kring *dedovstjina* ledde till att statens legitimitet i sitt hävdande av sin rätt att utkräva militärtjänstgöring av sina medborgare inte längre var självklar (Elkner 2004). En del av soldatmödrarnas verksamhet är att hjälpa unga män att undvika militärtjänstgöringen. Detta kan vara en patriotisk handling menar de – som inte står i motsättning till kärlek till moderlandet – eftersom det inte stödjer ett orättfärdigt system. En god patriots främsta uppgift är att bidra till att landet utvecklas i rätt riktning (Sperling 2003:248). Att även den här typen av allvarlig kritik och brott mot statens påbud kan kläs i termer av patriotism visar på begreppets hegemoniska styrka. Sperling lyfter fram ett citat av William Fulbright som säger "to criticize one's country is to do it a service... Criticism, in short, is more than a right; it is an act of patriotism" (Sperling 2003:235).

Att vara en god patriot likställs alltså både i det här sammanhanget och inom sökrörelsen med att vara en god och rättträdig människa. Även inom sökrörelsen finns ett dubbelt förhållande till staten: å ena sidan finns det en lojalitet med staten och dess institutioner, å andra sidan är rörelsens utgångspunkt att staten inte har uppfyllt sina skyldigheter: "Den stat som de försvarade uppfyllde inte sin sista plikt mot de stupade. De fick aldrig någon ordentlig begravning. Det är sorgligt, smärtsamt och som en minsta utgångspunkt, orättfärdigt."²¹ Det finns alltså en spänning mellan lojalitet med och kritik av staten. Sveket mot de som ligger kvar på slagfälten lyfts fram. Medan rörelsens udd främst riktas mot den efterkrigstida staten och dess (brist på) hantering av frågan om de många stupade finns det också många svåra frågor i förhållande till händelserna under kriget. Varför förhöll sig armén så slapt till de döda? Varför var tyskarna betydligt bättre på att begrava sina stupade trots att deras förluster också var höga (om än inte lika höga som de sovjetiska)? I förlängningen ifrågasätts vilket lojalitet man ska ha med en stat som behandlar sina medborgare på det här sättet?²²

²¹Jasjkova, T. "Russkoje voinstvo i pravoslavnaja tserkov na zasjtjite otetjestva" i *emphVklad poiskovogo dvizjenija v patriotitjeskoje vospitanije sovremennoj molodezji* 2009, sid 169.

²²Melissa Stockdale (2010) diskuterar skillnaden mellan de ryska begreppen *rodina* och *otetjestvo* som båda kan översättas med fosterland, men som har olika konnotationer. *Otetjestvo* associeras med staten och det finns menar hon en föreställning om att

Lojaliteten med fosterlandet innebär alltså föreställningar om medborgarens plikter mot staten, men minst lika närvarande är de plikter som nuvarande generationer har mot dem som gjorde stora uppoffringar under kriget. Offret och den kraft som ligger i detta är en viktig komponent i föreställningen om plikt och blir på så sätt sammanvävt med de bredare föreställningar som ligger i pliktbegreppet.

Undergången och återuppståndelsen

En sommarkväll i Gajtolovo, under en av minnesvaktens första dagar, bestämmer sig Michail för att visa sin 8-åriga son, som är med över helgen, vad det är vi håller på med egentligen. Han går bort till den plats där det upphittade förvaras och plockar fram soldaten som han och jag grävde fram på förmiddagen. Han visar sonen kvarlevorna och säger att det här är benen från en soldat som dog för dig, och för mig och så tittar han på mig och säger ja kanske inte för Johanna. . . Vi skrattar lite och Michail försöker förklara konceptet medborgare i annat land. Hans vanligtvis spralliga son lyssnar uppmärksam, han är ganska stilla och allvarlig, förmodligen trött efter två dagar av för lite sömn, för lite mat och för många nya intryck. Senare på kvällen fortsätter Michail minnesförmedlingen med att berätta om sin *ded* (farfar) som dog i kriget och är begravnen på minnesmärket i Maluksa någon mil varifrån vi befinner oss.²³ Han säger att han dog för dig och för mig. För att jag skulle kunna födas. För att du skulle kunna födas. Sonen blir tydligt gripnen av berättelsen och istället för att som vanligt högljutt protestera mot alla antydningar om att det skulle vara läggdags kryper han tyst in i tältet.

Betoningen på offret ger ett nästan religiöst förhållande till kriget. De stupade blir något av kristusgestalter som dog för oss, som genom sin uppoffring frälser mänskligheten. Offret i form av nästan fullständig utplåning är ett framträdande narrativ, och i en artikel diskuterar Gregory Carleton (2010) döden som ett lyckligt slut i ett antal ryska krigsfilmer. Gemensamt för de filmer han tar upp är att nästan alla eller i alla fall väldigt många av ”de goda” i filmen kommer att dö. Men det är inte bara det att huvudpersonerna stryker med som förenar dem, utan att deras förgörelse framställs som det logiska, det väntade och kanske till och med det önskade slutresultatet: deras död säkerställer den rätta slutgiltiga utgången.

Om det fanns mycket som aldrig nämndes under sovjettidens krigskult, så var döden ett tema som inte kunde undvikas eftersom förlusterna var så

individens skyldigheter mot detta kan upphöra om det är orättfärdigt, medan *rodina* har en annan karaktär av naturgivenhet.

²³Fast, säger Michail vid ett annat tillfälle, numera vet jag att det som officiellt heter att han är begravnen där likaväl kan betyda att han ligger någonstans i skogen i närheten.

Korset till minne av sjunde arbetsbosättningen.

enorma. Frälsning genom uppoffring är ett temat som funnits med i den sovjetiska/ryska bilden av kriget sedan sången *Svisjtjennaja vojna* (heligt krig) skrevs när det precis börjat 1941. Döden skulle inte vara förgäves. Logiken blir alltså ju större uppoffring – desto större seger.

Under den sena sovjettiden och tidiga nittioalet ifrågasattes den här logiken. Var döden verkligen meningsfull? Att uppoffringstemat nu kommit så starkt tillbaka sätter Carleton samman med den comeback som krigsminnet gjort överhuvudtaget. Det påpekas ofta, inte utan grund, att död och lidande har en speciell plats i Ryssland. Men offret är en central symbol på många håll i världen. Carleton påminner om det i västerlandets mycket omskrivna, besjugna och filmade slaget om Thermopyle där spartanerna genom sin uppoffring räddar Europa från perserna. I många kulturer är offret en kraftfull symbol för transformation, som i sig bär både den gamla och den nya ordningen, och offret är ett tema som förekommer i krigsminnesmyter på många håll i världen.

Socialantropologen Bruce Kapferer (1988) skriver om offret och de religiösa dragen i mytbildningen kring Anzac i Australien. Den 25 april firas varje år Anzac Day, som är en allmän helgdag, till minne av den katastrofala landstigningen på Gallipoli 1915 där Anzacs led stora nederlag. Gallipoli

ligger i Turkiet och varje år åker unga australier dit för att möta gryningen och minnas sina förfäder. I de ohyggligheter och lidande som soldaterna utsattes för kristalliserades en nationalistisk föreställning om Australien (Kapferer 1988:121). Kapferer försöker visa hur ett fruktansvärt nederlag kan vändas till seger, vilket ju var fallet i första världskriget där de australiska styrkorna (som var en del av den brittiska armén) till slut tillhörde segrarna, också på det ideologiska planet. Kapferer menar att man kan se föreställningarna om Anzacs som en myt och examinera den i sin helhet. Den innehåller en serie av transformationer, en process av återfödelse, kanske till och med uppståndelse, som Kapferer kallar "virtually biblical". Gallipoli, i sig ett fruktansvärt nederlag, får en större roll i berättelsen. Det är nyckeln till upptäckten och formandet av en sammanhängande identitet. Det är en rörelse från kaos, från det helvetiska lidandet. I nederlaget visas australiernas sanna karaktär, och deras uthärdande av det möjliggör en symbolisk återfödelse och de blir de slutgiltigt segrande hjältarna (Kapferer 1988:128). Kapferer betonar offrets betydelse:

Sacrifice, of course, for most cultures is a potent symbol of transformation, condensing in its process both the nature of an older order and the form of the new, transformed order. This is no less true of the nationalist symbolism of Anzac. The huge death tolls, the sheer wastage of life, endlessly recalled in the histories and other commentaries on Anzac are metaphors of the decline of human society. ... Their later victories occur in situations in which they are perceived as fully formed in a new, powerful, and self-determining identity (Kapferer 1988:135).

De enorma uppoffringarna är ett viktigt tema i förhållandet till kriget i Ryssland. Som Kapferer visar, så är offret något som gör det hela sakralt snarare än världsligt. Efter krigets katastrofala inledning utvecklar sig sedan ett händelseförlopp som kan skildras på ett liknande sätt som Kapferer skildrar Anzac-myten. Men medan offret i Australien främst skildras i nationella termer, ur deras offer föddes den unga staten Australien som nation, har offret i Ryssland, precis som inom kristendomen, en mer personlig dimension. De dog för dig och för mig. Offertanken är inte unik för kristendomen, men i Jesu död på korset får den ett av sina tydligaste uttryck. Jesus offrade sig för vår skull, och genom sitt offer kan han själv återuppstå från de döda och få evigt liv. Och tanken på offret som en väg till evigheten lever i de ryska utplåningsnarrativen och krigskulter generellt. Till skillnad från korsfästelsen av Kristus har de sovjetiska soldaternas offer dock en begränsning. Den besökande svenskan kan, trots att det ofta heter att de sovjetiska soldaterna räddade världen från fascismen, inte helt räknas in i de som får del av offrets transformation.

Offret har också mer prosaisk betydelse, genom sin uppoffring är veteranerna berättigade till särskilda privilegier. Förhållandet mellan individen och staten bör alltså präglas av ömsesidighet, genom att ha uppfyllt sina plikter mot fosterlandet får staten i sin tur ett särskilt åtagande gentemot veteranerna:

The right to a reciprocal relationship, which the veteran could have expected – sacrifice for one’s country in exchange for privileged treatment by the community – doesn’t function that way in post-soviet Russia, as in fact it never did, either after the Second World War or even after the Afghanistan war (Sieca-Kozłowski 2010:79).

Att se till att den alltmer minskande skaran av veteraner från andra världskriget får vissa privilegier, lägenheter är en fråga som ofta diskuteras, eller att de uppvaktas på segerdagen, är en del av nutidens plikt att minnas.

Att minnas och hedra

Vid ett tillfälle ganska tidigt i fältarbetet intervjuade jag Ivans, en av mina kamrater, farmor och hans fru Sveta ställde upp som medhjälpare. Under intervjun säger Baba Valja, som tjänstgjorde vid järnvägen under hela belägringen och dekorerats för sina insatser med medaljen för Leningrads försvar, att hennes barnbarn aldrig frågat henne något om kriget. I bilen efteråt läxar Sveta upp Ivan, ”Baba Valja säger att du aldrig frågat henne något om kriget” vilket kan betraktas som ett klart brott mot barnbarnets plikter. Ivan försöker försvara sig med att han visst frågat, men Sveta tycker nog allt att han kan anstränga sig och fråga lite mer. Några veckor tidigare hade jag intervjuat en annan väns familj, och hennes yngre bror var högst ointresserad. Hans mor Marina släpade ut en ovillig Anton från sitt rum som svarar kort och tyst på de frågor jag besvärat ställer. Samtidigt berättar hans mor och mormor mer utförligt. När han reser sig för att gå tillbaka till sitt rum får hans mor ett utbrott och bannar honom för hans bristande intresse för landets och familjens historia. ”Bra att du fick höra lite nu!” avslutar hon upprört.

Genomgående för många olika sammanhang där krigsminnet åkallas är alltså en föreställning om de nu levandes skuld – *dolg*. Om vår skuld mot historien. ”Man kan inte ha skuld mot historien, den är inte ett subjekt” säger antropologen S.A. när han tittar på en kort projektbeskrivning jag gett honom. Historien i sig känner ingenting, det är någon som vill få oss att känna skuld framhåller han och uttrycker tvivel på att det finns ett genuint intresse för krigsminnet. ”Min farmor bodde här hela belägringen,

men det är ingen som frågar henne”. Det är tom patriotism, tycker han, och menar att jag bör fokusera mer på hur och av vem historien används och vilket syfte denna mobilisering ska tjäna. Som Tumarkin menar han att de styrande ser krigsminnet som en källa att ösa ur för sina egna syften. Och visst finns det en sådan aspekt, men som S.A:s kollega T.V. istället framhåller så är krigsminnet dubbelt. Det är både ”hurra, patriotism!” och minnet av en stor tragedi.

Det är inte heller självklart *vad* som ska minnas eller hur man ska förhålla sig till sådant som finns kvar från kriget. På sin sida på det sociala nätverket VK har en av Ingrijas medlemmar ett fotoalbum som heter ”Segerns pris”. I fältet för beskrivning av albumet har han skrivit ”Så att ni minns”. Albumet innehåller den ena bilden på mänskliga kvarlevor efter den andra. Vissa så pass väl bevarade att det är mer än skelett. Några av bilderna är mycket obehagliga att se på. Till albumets första bild har dess ägare, som inte är någon vän av vackra ord och högtidstal, skrivit följande kommentar:

Jag har fått skit för det här albumet. Men det kommer ständigt fyllas på. De här människorna gav oss det allra dyrbaraste – sina liv. Alla har glömt dem. Deras kvarlevor ruttnar i skogarna och på mossarna. Man bör inte vara rädd för ben, utan för minneslöshet och likgiltighet. Jag anser att dessa människor dog för mig personligen [. . .]. Och därför förhåller jag mig till varje framgrävd soldat, som till min närmsta vän. Vi är skyldiga att minnas dem.

Det finns inom Ingrija en kritik mot vad som lyfts fram i det offentliga minnet, att det är en alldeles för glättig och polerad bild av segern. Inom gruppen finns en känsla av att de förstår något som andra inte förstår. På segerdagens kväll ett år träffar jag några av Ingrijas medlemmar efter fyrverkerierna. Det är en helt annan inramning än på den minnesvakt vi just återvänt från. Vi möts i en mörk park dit också andra vänner och familjer anslutit sig. Det skickas runt en flaska, och vi tillbringar några timmar i parken. Det skålas för dem som gav sina liv för fosterlandet, för dem som brändes till döds i stridsvagnar och skyttegravar, för dem som fortfarande ligger kvar där i skogen, på fälten och på mossarna. Vi är långt ifrån ensamma i parken, runt omkring oss är det fullt med folk som firar segerdagen. Anna är upprörd över att några på hennes jobb inte ville iaktta den tysta minuten tidigare på dagen. ”Varför då?” hade de undrat. Hon berättar om den första soldaten hon hittade, en kvinna, det är redan många år sedan. Hon har varit med i Ingrija i fem år. Anna frågar sig retoriskt vad folk egentligen minns och är stolta över när de bär sina Georgijband (aktionens slogan är ”jag minns, jag är stolt”). ”Vi går och frågar någon här”, föreslår Michail och Anna får fullt sjå att hindra honom.

”Det blir bara bråk”, säger hon.

Trots motståndet mot vad som kan kallas en oäkta bild av kriget så är egentligen deras version av kriget inte så annorlunda än den de polemiserar mot, den ryms i samma övergripande berättelse. Den delar synen på kriget som viktigt, som ett hjälteed och något som måste kommas ihåg, även om det kanske finns en tydligare slagsida mot krigets fruktansvärda pris. Kritiken riktas främst mot att minnet av det är hycklande: att det är tomma ord utan något bakom. Plikten att minnas innehåller i sökrörelsens tappning inte bara ord, utan även handling.

Staten, plikten och offret

Plikten är det övergripande temat i förhållande till kriget, och i stor utsträckning så utgår plikten från offret. Det är krigsgenerationens offer som möjliggör tillvaron idag och därför har de nu levande plikter mot dem och deras minne. Men plikten kan också uttryckas i andra termer, som i den relation som finns mellan medborgaren och staten. Denna medborgerliga lojalitet och medvetenhet ska baseras på en moralisk rättrådighet – till stor del grundad på identifikation med den ärorika historien – är det som eftersträvas med den patriotiska fostran till vilken sökrörelsen anser sig ge ett viktigt bidrag. Den goda patrioten är en person som är redo att uppfylla sina plikter: mot historien, mot de stupade, och mot fosterlandet.

En viktig aspekt av patriotismen är också lojalitet med staten och dess institutioner. Trots problem och reformbehov har krigsmakten fortfarande en viktig roll i Ryssland, inte minst symboliskt. Det är militären som är symboliskt fokus i det som är Rysslands mest enande och nationsbyggande högtid: segerdagen. När det är tal om patriotism används gärna ”militär-” som ett prefix. I vad som kan betraktas som ett socialistiskt arv utskiljs patriotismen från nationalismen: en god patriot är även internationalist. Han eller hon älskar sitt fosterland utan att det leder till chauvinism. Det kan till och med hävdas, som Soldatmödrarna gör, att det är patriotiskt att *inte* göra militärtjänsten. En sådan position är dock något av ett undantag, för i de flesta sammanhang, som inom sökrörelsens patriotiska fostran, är beredskapen att försvara fosterlandet en central ingrediens.

Patriot och patriotism är ord som det kan läggas många olika betydelser i. Det handlar inte bara om att hurra och vifta med flaggor. I sökförbandsvarianten av patriotism ryms en kritik av staten. Men det finns en känsla av plikt och lojalitet mot fosterlandet, och mot historien som man genom sin verksamhet vill göra just till historia. Kriget är inte över, för det finns så många soldater kvar att begrava. De nu levande står i skuld till dessa soldater, en skuld som bara kan betalas genom sökande efter dem.

Om patriotismen är ett hegemoniskt begrepp som framställs som naturlig och självklar så gäller det att få den att rymma det man vill. Om det sällan ifrågasätts att dagens människor har en plikt att minnas historien, och då särskilt andra världskriget, så är det en mer öppen fråga vad som ska kommas ihåg. Vad är det som de yngre har en plikt att minnas: den storslagna segern, eller den svåra långa vägen dit? Ska de minnas de styrandes misstag, de sovjetiska soldaternas plundringar, de otränade bondpojkar som sändes till en säker död likväl som den slutgiltiga triumfen? Ska de minnas familjens eller landets umbäranden? Beroende på hur de här frågorna besvaras skulle man kunna få en berättelse som står i opposition med den övergripande "stora berättelse" om kriget som det offentliga Ryssland företräder. Men det är också fullt möjligt att även genom ett skiftande av betoning få en berättelse som passar in i den övergripande ramen, vilken är flexibel nog att rymma ett visst mått av kritik av övermakten.

Kapitel 11

Sammanfattande slutdiskussion

Det finns en stor skillnad på de döda och den döde. De döda som utan namn eller sammanhang inte kan kräva något kan användas som en vag källa till hyllande av hjältedåd. Den enskilde döde står däremot för sorg och tragik och kan istället vara ett hot mot just det sammanhållna hjältedådet. Men även de kollektiva döda är något annat som abstrakt kategori än som påtagliga kvarlevor, vare sig de ligger på ett slagfält eller är iordninggjorda för begravning.

Krigsminnet har haft många skepnader och faser sedan maj 1945. Den första segerdagen 1946 var en allmän helgdag men redan året därpå var den 9 maj en vanlig arbetsdag med nedtonat firande. Landet var oerhört förstört, och det krävdes stora ansträngningar för att kunna återgå till en normal tillvaro. De påföljande åren karaktäriserades av en vilja att lägga kriget bakom sig. Under 1950-talet byggdes ett stort antal minnesmärken till revolutionen runt om i Sovjetunionen som etablerade en kontinuitet mellan revolutionen och stora fosterländska kriget. Krigsminnet underställdes alltså bolsjevikernas berättelse om sig själva och hjälpte till att ge denna legitimitet. Under de här åren fortsatte den 9 maj att vara en vanlig arbetsdag men den firades och högtidlighölls med möten och informella samlingar och fyrverkerier på kvällen.

Det var till 20-årsjubileet 1965 som segerdagen åter blev en allmän helgdag och vad som kan kallas en sovjetisk kult av kriget slog ut i full blom. De följande två decennierna präglades av krigsminnets höga status och monumentaliserande. Stora fosterländska kriget intog sin ställning som dominerande nationell myt. Under andra halvan av 1980-talet kom

i och med *glasnost* delar av krigsmyten precis som så mycket annat att omvärderas och även veteranerna fick sin roll som hjältar och sanningsvittnen ifrågasatta. Det var under den här perioden som sökrörelsen vilken genom sin verksamhet visade på ihålligheten i tidigare sovjetiska sanningar kunde bildas.

Under Rysslands första år hölls inga parader på Röda torget och mycket av den officiella storslagenheten i segerdagsfirandet var borta. Men firandet försvann aldrig, utan det fortsatte under mer inofficiella former och redan efter några få år var paraderna tillbaka. Sedan mitten på 1990-talet har kriget fått allt högre officiell status och dagens högtidlighållande av kriget har många likheter med sovjettidens. Det finns ett väl etablerat officiellt förhållningssätt till kriget, som uttrycks i formelartade fraser vilka har spridning även i mer privata sammanhang. Jämfört med sovjettiden är dock en viktig skillnad att sådant som inte kunde sägas då kan sägas nu, även om det i dagens version av kriget fortfarande är vissa saker som inte ryms: övergrepp mot civila begångna av Röda armén, kollaboration med de nazistiska ockupanterna och krigsansträngningens koppling till den stalinistiska terrorn.

Det som förenar den sovjetiska krigskulten under alla epoker är just de döda som massa, som enhetlig kategori och som en siffra. Med Sovjetunionens fall och uppbrottet av den enhetliga historieskrivningen, det som ibland kallats en privatisering av historien, kan istället den döde kliva in i handlingen och göra anspråk på att var död ska minnas individuellt. Precis som offentligt och enskilt minne av kriget samspekar, är den döde och de döda två enheter som står i förbindelse med varandra.

Det övergripande syftet med den här avhandlingen har varit att utforska spänningsfältet minne och glömska i relation till stora fosterländska kriget, genom att undersöka hur minnet av kriget återskapas, åkallas och får bestående och ritualiserad mening. För att göra detta har jag valt att inrikta mig på högtidlighållandet av krigsminnet.

Krigsminnet idag har hög officiell status och högtidlighålls med ett stort antal ceremonier i allehanda sammanhang. Högtidlighållande är ett dominerande modus i förhållande till kriget och förekommer inte bara i arrangemang som det offentliga Ryssland står bakom utan sker även privat. Detta ger krigsminnet en rituell inramning som anknyter till föreställningen om kriget som heligt. Ritualer har ofta beskrivits som ett sätt att etablera makt, som en samhälleligt ordnande verksamhet som befäster det som är viktigt och ger auktoritet. Ritualer var viktiga i den sovjetiska regimens strävanden att etablera sin samhällsordning och skapa nya människor, sov-

jetmedborgare. Den föreställning som fanns både hos äldre tiders ritualteoretiker och bland de som skapade det sovjetiska ritualsystemet: att ritual är ett sätt varpå den nya samhällsordningen omedvetet och okritiskt kan internaliseras, har dock ifrågasatts av nyare arbeten som istället lyfter fram hur människor kan förhålla sig avståndstagande även om de deltar.

Högtidstal är en viktig ingrediens i dessa ceremonier, där den formaliserade situationen innebär ett begränsat uttryckssätt. Vad som kan sägas styrs av hur det måste sägas. Talet i sådana här sammanhang får mening på ett annat sätt än i vardagliga samtal. Presidentens tal under segerdagsparaden på Röda torget i Moskva, det högst profilerade inslaget i segerdagsfirandet, är det mest framträdande exemplet på genren. Vad som sägs i talet är naturligtvis inte ointressant, en berättelse som etablerar kriget och uppoffringens helighet och som i stora drag är samstämmig med den sovjetiska myten om kriget, men meningen bärs minst lika mycket av inramningen, tiden, tillfället, den storslagna paraden och de utländska dignitärerna på hedersläktaren.

Den återkommande helgdagen segerdagen, en av Rysslands största helgdagar, är viktig för att etablera högtidlighållandet som ett dominerande förhållningssätt till kriget. Segerdagen firas både med pampiga evenemang på nationell nivå, såväl som lokalt och i familjesammanhang. Krigsminnet är både officiellt och personligt, och det som kan tyckas överdrivet pompöst i officiella ceremonier har en resonansbotten i personlig sorg. Kriget drabbade nästan alla, och en mycket stor del av Rysslands befolkning deltar i någon form i firandet. Detta offentliga är både en bakgrund och kontext för sökrörelsen, något som rörelsen kritiserar men inte tar avstånd från. Och som vi sett förekommer även inom sökrörelsen den här typen av högtidliga ceremonier.

Precis som att kriget tycks vara föremål för ett ökande intresse i Ryssland, verkar det finnas ett ökande akademiskt intresse för krigsminnet. Nina Tumarkins (1994) studie av den sovjetiska krigskulten berörde ett utforskat tema när den kom, vilket inte minst indikeras av hur flitigt denna studie citeras. Sedan dess har det kommit ett flertal studier som berör det forna Sovjetområdet och minnet av andra världskriget, och mitt intryck är att det finns en inte obetydlig mängd pågående arbeten både från enskilda forskare och internationella forskningsprojekt på området. Krigsårens mnemoniska densitet tycks alltså även avspeglade sig i den akademiska världens meta-intressen. Många av dessa arbeten har jag haft stor glädje av i min egen undersökning.

Grovt sett verkar den här litteraturen ha två inriktningar. Dels finns det studier som rör sig på en diskursiv nivå och diskuterar förhållandet till kriget mer övergripande, och vilken version av kriget av som är gångbar. Det är studier med fokus på stat och offentlighet. Dels finns det studier som

fokuserar mer på den enskilde, arbeten som kanske bäst kan kallas muntlig historia baserad på intervjuer med de som var med. Min studie visar hur det enskilda och övergripande hänger ihop, hur de med sina olika fokus och uttryckssätt står i förbindelse med varandra och, hur den enskilda historien spelar både med och mot den offentliga.

I någon mån bidrar den också med ett nytt empiriskt fokus, med att i relation till krigshågkomsten inte rikta in mig på de som var med utan på en icke-statlig organisation och enskilda som står både en, två och tre generationer bort från de som själva upplevde kriget. Ett fokus på krigets materiella spår är ganska ovanligt. Sökrörelsen har många högt utbildade medlemmar som själva producerat material om sin verksamhet, och rörelsens framväxt har varit ämnet för enstaka ryska avhandlingar, men kvarlevorna som ligger kvar på slagfälten och de som ägnar mycket tid och kraft att leta efter dem är ganska okända utanför Ryssland. Det är faktiskt så att en del av de verk jag nämner ovan som berör närliggande ämnen är skrivna på ett sådant sätt att man får intrycket att författaren överhuvudtaget inte känner till vare sig sökrörelsen eller omfattningen av soldater som är saknade i strid.

Till det storslagna segerdagsfirandet står smutsen på de forna slagfälten i skarp kontrast, men sökrörelsen agerar både med och mot en officiell minneskultur av kriget. Att verksamheten är inriktad på att ge soldaterna en begravning gör att högtidlighållande blir ett dominerande modus i förhållande till kriget inom sökrörelsen precis som det är inom det offentliga Ryssland och begravningar och andra minnesceremonier blir platser där företrädare för olika sfärer möts. Fokus ligger på att hedra och inte att diskutera.

En viktig aspekt av sökarbetet är att det är just arbete. Visserligen sker det på frivillig basis – men det är ändå tungt kroppsarbete. Minnesvakterna sker under mycket enkla förhållanden, det kan vara kallt och blött och dåligt med sömn i skogen. Minnesvakterna pågår under lång tid och är fysiskt och mentalt avlägsna från deltagarnas vanliga tillvaro i stan. De etablerar på så sätt en egen vardag utanför vardagen. Minnesvakterna kan betraktas som både rit och pilgrimsfärd, som tillfällen då delat arbete och intensivt umgänge skapar en stark sammanhållning inom gruppen och ett tydligt "vi" (*svoj*). Samtidigt kan det från tillfälle till tillfälle variera om vilka som ingår i detta "vi". Det egna förbandet, sökrörelsen i stort, eller hela nationen? I kontrast till detta vi finns ofta ett "dom" (*tjuzjoj*). Detta "dom" består inte främst av den krigstida fienden, tvärtom finns många kontakter med tyska systerorganisationer, utan av byråkrater och myndigheter som hindrar eller

i vart fall inte tillräckligt underlättar sökarbetet. Minnesvakterna är kärnan i förbandets verksamhet som är fokuserad på ett gemensamt arbete. På det sättet kan sökförbundet sägas vara ett *community of practice*. Det är en stor genomströmning av medlemmar i förbundet, nya tillkommer varje år och de lär sig genom att delta i sökandet.

Några som avgjort finns med i gemenskapen är de döda på slagfälten. De omtalas som bröder och närstående och det skapas en form av fiktivt släktskap mellan *poiskoviki* och kvarlevorna. Soldaterna som ligger där på slagfälten förblir i de flesta fallen namnlösa. Det var få som hade de svarta dödsmedaljongerna, och även i de fall då det hittas en medaljong med ifylld remsa är det långt ifrån säkert att det går att läsa den. I medaljongerna, och i frånvaron av dem, finns mycket koncentrerat, såsom betydelsen av namnet, och övermaktens likgiltighet inför detta.

Om man trots svårigheterna lyckas få fram ett namn på en stupad soldat är det början på ett nytt sökande: efter vem som gömmer sig bakom namnet, och efter släktingar. Det första steget är databasen OBD som har blivit en skärningspunkt mellan flera olika nivåer, sökförband, anhöriga och enskild historia, samt det officiella Ryssland som står bakom databasen. OBD är ett projekt som varken hade varit tekniskt eller politiskt möjligt på sovjettiden. Det symboliserar en förändring i synen på kriget och är i viss mån ett brott med det totalitära och erkännande av var döds krav på att bli ihågkommen individuellt. Databasen kallas Memorial och gör anspråk på att vara ett minnesmärke. Till skillnad från ett monument som fäster en version av historien i sten så har OBD dock potentialen att skriva om historien. För de anhöriga kan många år av ovisshet ta slut. Identifiering innebär att en person kan överföras från kategorin saknad till stupad. Det blir på så sätt en rehabilitering på ett symboliskt plan, historien skrivs om i det lilla, men samtidigt upprätthålls skillnaden mellan att vara saknad i strid och stupad.

Att identifiera en soldat innebär att den får ett namn, och namnet har en stor symbolisk tyngd. De identifierade soldaterna skiljs ut från de namnlösa. De hanteras separat, begravs i enskilda kistor och får sina namn utskrivna vid graven. I tillägg memorialiseras de med en minnesplakett rest på den plats där de upphittades och blir på så sätt en del av förbandets interna historieskrivning och geografi. Namnet är länken mellan kvarlevor och sammanhang, det som ger minnet en fästpunkt. Dessa pålar blir viktiga landmärken i det område där sökförbundet arbetar.

Begravningarna är verksamhetens uttalade mål och fullbordan, genom dem förs kriget till ett slut. Dåtiden knyts närmre nutiden i ritualen som binder ihop olika epoker. Begravningarna är att betrakta som en övergångsrit, och över hela världen är det viktigt med en ordentlig begravning, även om föreställningarna om hur en sådan går till är mycket varierande. Perioden

mellan dödsögonblicket och begravningen är ett liminalt tillstånd och det är bara som ordentligt begravd den döde åter kan bli en del av samhället, och de levande kan fullgöra sina plikter. Det är viktigt att begravas i hemjorden, och jorden är en kraftfull symbol. För dem som förvägrats möjligheten att vila hemma, blir jorden som kan tas med tillbaka en länk mellan hemmet och dödsplatsen.

Begravningarna är sökverksamhetens fönster utåt som hakar i den officiella minneskulten. De blir en arena där många olika sfärer möts: sökförband, militär, kyrka, officiellt samhälle och "vanliga människor". Begravningar kräver förberedelser både specifikt för just den platsen och dagen, och i förlängningen är hela sökverksamheten en förberedelse för begravningarna. Begravningarna har både världsliga och religiösa element, både militära och civila. En viktig del av begravningarna är den sista saluten som indikerar att soldaterna dog just som soldater. Begravningarna är också en rituell iscensättning av ett förhållningssätt till kriget. De få anhöriga som brukar delta i begravningarna har en viktig symbolisk roll, de står för verksamhetens konkreta betydelse. Sökförbanden får en roll som ställföreträdande anhöriga för de många namnlösa.

Saknade döda är dessvärre inte en problematik som är unik för Ryssland, utan på många håll i världen har just kvarlevor en viktig betydelse och stark symbolkraft. Argentina, Guatemala och det forna Jugoslavien är bara några exempel där identifieringen av kvarlevor är viktig för både individer som kan få klarhet i vad som hänt med deras anhöriga och i nationella försoningsprocesser. Ett land där det grävs efter kroppar från ungefär samma tidsperiod som de som ligger på slagfälten i Ryssland är Spanien.¹ Där leder frivilligorganisationer utgrävningar av massgravar i vilka republikaner avrättade av francosidan kastades. De spanska grävpraktikerna har både likheter och skillnader med de i Ryssland. En likhet är att precis som i Sovjetunionen kunde det ha konsekvenser för de anhöriga, de avrättade betraktades ju som statens fiender. Precis som i Sovjetunionen var de försvunna och något officiellt dödsmeddelande kom aldrig. De svävade alltså i samma liminala tillstånd som de saknade på slagfälten. Till skillnad från i Sovjetunionen var det hela dock en lokal affär, massgravarna finns i närheten av byarna där de bodde, många visste exakt var och hade ganska god kännedom om vad som faktiskt hade hänt. Det innebar också att de var djupt inbäddade i de konflikter som kunde finnas i lokalsamhället. De skillnelinjer som fanns kvar sedan inbördeskriget, och det är mycket möjligt att förövarna också var lokalt förankrade. Utgrävningarna riskerar alltså att öppna i infekterade lokalpolitiska sår.

¹Min redogörelse för utgrävningspraktikerna i Spanien bygger huvudsakligen på Renshaw (2011) och på ännu opublicerade arbeten av Lore Collaert.

Den största skillnaden tycks dock vara den vetenskapliga diskurs som omger de spanska utgrävningarna och det uttalade kunskapsprojekt de utgör. Grävningarna ska ske för att ge de anhöriga klarhet, och genom fokus på enskild sorg och smärta har det varit svårt för politiska meningsmotståndare att kritisera verksamheten. Utgrävningarna leds av professionella arkeologer och de frivilliga som deltar är ofta även de arkeologer eller arkeologistuderande. Arbetet dokumenteras noggrant och det görs utförliga tester av kvarlevorna. Ingenting av detta förekommer i Ryssland. Visserligen är målsättningen att kunna identifierade de upphittade kvarlevorna, men i realiteten lyckas detta mycket sällan. Identifieringen bygger uteslutande på medaljongen eller andra föremål som kan innehålla personuppgifter, det görs ingen tester och ingen form av forensisk bevisföring används. Att göra t.ex. DNA-tester är både alltför kostsamt och inte heller meningsfullt eftersom det inte finns något att stämma av ett resultat mot, och de stupade kunde komma varifrån som helst i Sovjetunionen. I stället för ett vetenskapligt sanningssökande är sökrörelsens arbete inriktat på att hedra de stupades minne. Till skillnad från i Spanien finns det ingen som skulle ifrågasätta de stupades status som hjältar. I Ryssland är det tvärt om i identifieringen, i det individuella ödet, i familjernas sorg och saknad och det som de utsatts för i och med klassificeringen saknad i strid som den potentiella politiska utmaningen ligger.

Det är också värt att påpeka att de saknade från andra världskriget inte är de enda kvarlevorna med politisk potential i Ryssland. Det finns även dödade i Stalintidens terror som väntar på sin begravning, och det hålls också sådana begravningar (se t.ex. Merridale 2000). Dessa kvarlevor, som ibland kanske finns i anslutning till de slagfält där sökrörelsen gräver, är ännu svårare att hantera eftersom terror och totalitarism i det fallet inte bara är en underström utan mycket konkret står i fokus – något som inte minst Memorial, den organisationen som arbetar för att hedra minnet av de som dog under terrorn, har fått erfara.

Genom sökarbetet görs en plats, Ingrija tillskriver landskapet på Sinjavino-höjderna mening och skriver in sin egen verksamhet där. Platsen får mening och krigsförloppet hängs upp på den fysiska miljön där spåren av det fortfarande är synliga. Historien kan på något sätt sägas sitta just i spåren som ger konkretion till sådant man kan läsa sig till i andrahandskällor. En viktig aspekt av sökverksamheten är att försöka se landskapet som det var då: det är både en konkret kunskap som kan hjälpa till att hitta de rätta platserna, och en mer allmän länk till krigshistorien. Området är särpräglad och markerna gör starkt intyck på många besökare. De tillskrivs också en

egen agens av sökförbandet, som lockar och drar. Känslan värdesätts i arbetet. Det anses inte vara någon tillfällighet om en särskild plats får extra uppmärksamhet. Kombinationen av mark och döda soldater tillskrivs någotslags personlighet.

En viktig aspekt av sökverksamheten är att försöka se landskapet som det var då: det är både en konkret kunskap som kan hjälpa till att hitta de rätta platserna, de där det fortfarande finns kvar kroppar, och en mer allmän länk till krigshistorien. En platsbunden länk som också ska förmedlas utåt, i redogörelser för sökförbandets verksamhet och krigsförloppet. Genom t.ex. böcker och memoarer från kriget ges en koppling mellan Sinjavinohöjderna då och nu. Det är ett område som präglas av sankmarker, och de geografiska kännetecknen framkommer både i berättelser från kriget och i sökförbandets verksamhet.

Sedan krigsslutet har platsen präglats av en växelverkan mellan minne och glömska, och platsen har naturligtvis fler förflutna än kriget, men det är de händelserna som privilegieras. Området var före kriget relativt tätbefolkat, på mossarna pågick torvbrytning och det fanns både äldre byar och arbetsbostättningar i området. Alla förstördes under kriget och inget byggdes upp igen efteråt. Byarna lever kvar genom sina namn, de är utmärkta på kartor trots att de inte längre finns och vid vissa av dem står numera minnesmärken. De försök som gjordes efter kriget att ta området i bruk igen tycks för en nutida betraktare både halvhjärtade och känslolösa, där t.ex. granar planterades ovanpå kvarlevorna. Det står hela tiden större eller mindre strider om marken som kvarlevorna ligger på: det är sommarstugor, hönserier, grustag eller kanske till och med minnesmärken som byggs ovanpå benen. De blir illustrationer av maktens upplevda hyckleri som koncentreras i den formelartade frasen "Ingen är glömd, inget är glömt". Den officiella versionen ger bara sken av att ha uppfyllt sin plikt att minnas.

Landskapet bär inte bara på minnen från kriget utan också från sökverksamheten som lämnar sina egna spår i området. Sökandet är tätt knutet till de platser där det äger rum. Det är en grym historia som platsen bär på, av både krig och en totalitär regims likgiltighet inför människoliv, men det sistnämnda blir aldrig mer än en underström i förbandets berättelser. Markerna bär på vittnesmål om vad som utspelats på platsen, och landskapet hänger samman med de berättelser som finns om det. Men landskapet bär inte minnen som bor i kontinuerlig mänsklig verksamhet och koppling till platsen, kriget var ett brott mot denna. Den mänskliga interaktionen med platsen nu är annorlunda än den som skedde innan eller under kriget, men allt eftersom sökverksamheten pågår skrivs också det egna sökarbetet in i området och den typ av platsbundet minne som hänger samman med upprepad handling finns även här. På det sättet är landskapet en minnesto-

pografi i dubbel bemärkelse.

Sökförbanden verkar i vad som skulle kunna kallas en minnesmiljö, där små förändringar i landskapet har mening och vittnar om både den egna verksamheten och händelser under krigsåren. De här subtila tecknen är dock varken sedda av eller begripliga för särskilt många och genom sin verksamhet försöker sökförbanden omforma området kring Sinjavinohöjderna från en *mileu de memoir* till en *lieu de memoir*, det vill säga en mer tillrättalagd minnesplats som genom minnesmärken representerar de förflutna istället för att genom spår vittna om det.

Att visa fram kriget och det utåtriktade arbetet är en viktig del av verksamheten, det anses vara en nödvändighet för att bevara minnet. Sökförbandet vill bidra till att minnet av kriget hålls levande och att de saknade soldaterna blir en del av det, och de leder därför guidade turer på de platser som härjades hårt av strider. Genom att se de forna slagfälten kan krigets verkliga ansikte skönjas. I guidningarna finns ansatser till en alternativ historieskrivning. Fokus är på död och lidande och inte på hjältedåd. Berättelsen är existentiell och fokuserad på den vanliga soldatens umbäranden, men också på att de trots svårigheterna uppfyllde sin plikt mot fosterlandet. Åhörarna uppmanas med hjälp av platsen att föreställa sig hur det var då, och terrängen används också för att förklara förluster genom höjdskillnaders strategiska betydelse. Känslor och kvarlevor framhålls som något som talar för sig själv och som alla vet hur man ska bete sig mot. Lika självklart är att den officiella inställningen är omoralisk och respektlös. Det förutsätts att alla åhörare instämmer och frågar sig vad det är för människor som bygger sommarhus ovanpå ben.

Turerna ägnas delvis åt högtidlighållandet av minnet, och de avslutas med nedläggande av blommor och en tyst minut på minnesmärket vid Sinjavinohöjderna. På det sättet skulle de kunna liknas vid en pilgrimsfärd, och precis som begravningarna blir det en rituell iscensättning av ett förhållande till kriget. Deltagarna ombeds inte att tänka eller reflektera, utan att minnas och hedra på ett korrekt sätt. Det framhålls också att det finns en plikt att besöka de här platserna. Guidningen presenterar kriget som en plats som kan besökas och det omtalas i presens. För så länge den sista soldaten inte är begravnen, så är kriget inte över.

Ett dominerande tema i krigshågkomsten sedan i alla fall 1960-talet är att de nu levande har en skuld mot tidigare generationer och en plikt mot historien. Föreställningen om plikt och skuld är både personlig och kollektiv, det är både en individuell tacksamhetsskuld men också en del av de bredare skyldigheter som den enskilda har mot samhället. Yngre generationers skuld mot de äldre är också en del av den militärpatriotiska fostran som

sedan sovjettiden skulle vara en motvikt mot västerländsk ungdomskultur. I de nuvarande planerna nämns bland annat frivilligorganisationer som sökrörelsen.

Plikten är grundad i offret och uttrycks ofta genom formeln: ”De dog för att vi skulle leva.” I betoningen av offret finns ett kristet motiv – Jesu död på korset för människornas frälsning, och i offret finns också en transformation av bibliska mått. Offret var inte förgäves, det goda segrade, världen räddades från fascismen och de stupades barn och barnbarn kunde leva i fred. Ett alltför stort ifrågasättande av Sovjetunionen skulle hota den formeln, för vad var i så fall meningen med offret då?

Plikten handlar också om relationen mellan medborgare och stat, och lojalitet med staten och dess institutioner är en viktig aspekt. Denna medborgerliga lojalitet och medvetenhet ska baseras på moralisk rättrådighet baserad på identifikationen med den ärorika historien. En patriot är en person som uppfyller sina plikter. I betoningen av patriotism finns en spänning mellan nationalism och internationalism. Patriotismen åtskiljs från nationalism, en god patriot kan även vara internationalist. Han eller hon älskar sitt fosterland utan att det leder till chauvinism. I sökförbandens version av patriotism ryms såväl lojalitet med som kritik av staten. Plikten är i sökrörelsens tappning en uppmaning till handling. Många av dem som dog väntar ännu på att de nu levande ska ge dem det enda man kan ge de stupade: en ordentlig begravning, och om möjligt ett namn. Plikten är inte uppfylld och därför är kriget inte slut.

Om det framhålls att de nu levande har en plikt att minnas historien – och då särskilt andra världskriget – så är det en mer öppen fråga vad de ska komma ihåg. Beroende på vilka aspekter som väljs kan olika berättelser skapas, vissa av dem har potentialen att ifrågasätta den övergripande myt om kriget som det offentliga Ryssland företräder. Men det är också fullt möjligt att även med en skiftande betoning få en berättelse som passar in i den övergripande ramen, vilken är flexibel nog att även rymma ett visst mått av kritik mot övermakten. I sökrörelsen är den viktigaste betoningen att de nu levande står i skuld till soldaterna som ligger kvar på slagfälten, och att denna skuld bara kan betalas genom sökande efter dem.

Sökverksamheten pågår i skärningspunkten mellan minne och historia, mellan de personliga historierna och den offentliga Historien. Den aspekt av kriget som sökrörelsen sysselsätter sig med har varit förtigen och undgängömd, den har inte varit en del av historien om stora fosterländska kriget. Det de gör är inte att upptäcka något nytt, men att avtabuisera en del av historien. Så sent som på 1980-talet hävdades det officiellt att alla stupade var begravda.

Att söka efter de stupade soldaterna är ett sisyfosarbete och ett projekt som omöjligen kommer att kunna bli fullföljt. De saknade är alltför många,

alltför förmultnade och alltför utspridda. Den sista soldaten kommer aldrig att bli ordentligt begravd, och på en samhällelig nivå kommer nog kriget inte vara över på länge än, men för dem som efter årtionden av ovisshet kan få klarhet i sina anhörigas öden kan sökrörelsens verksamhet faktiskt sägas föra kriget till ett slut.

Until the last fallen soldier is buried

The woods and bogs of the Kirov district east of St Petersburg are full of traces from the Second World War. For over two years fierce battles raged here, and on the ground there are still helmets, shrapnel, and barbed wire laying about. Trenches pierce the forest and the sun is reflected in the small lakes created by bomb craters. What may not be as visible is the fact that a few inches below the ground, lies the remains of soldiers who lost their lives during the battles.

To find, bury, and if possible identify these soldiers, there is a voluntary search movement in Russia. Its main point of departure is that the Soviet/Russian state has not done enough for these soldiers, and the *leitmotif* of the movement is a quote attributed to marshal Suvorov (1729–1800): "The war is not over until the last fallen soldier is buried". This search movement was not formed until 1988, more than 40 years after the war. The official Soviet claim was that all fallen soldiers were buried.

Spring and autumn funerals are held for the soldiers found during these search expeditions. Some of the soldiers that are buried are identified and have their names by the grave, but the majority will remain unknown dead, still missing in action although now buried. Every year around twenty funerals are held in different parts of the Leningrad oblast of Soviet soldiers who fell in the Battle of Leningrad.

Most of the soldiers found today have the official designation Missing in Action, an especially difficult fate in the Soviet Union. Since no one knew what happened, it could not be ruled out that they had deserted or been taken prisoners, which in the Soviet Union was a crime, and this could have implications for the relatives. Finding and identifying a missing soldier therefore brings retroactive justice.

Given the Soviet Union's enormous suffering during the war, it is perhaps not surprising that the final victory still engage the population, there

is hardly any families in Russia unaffected by the war. The appalling death rate, the enormous suffering and the great sacrifices give the war a sacred character. The Great Patriotic War, as it is most commonly known in Russia, is particularly present in spring when the public holiday Victory Day, May 9th, is celebrated with great popular support and high official status. The prominent role the memory of the war enjoyed, and continues to enjoy, in Russia, is an important context and partial contrast to those who are working to find, identify and bury the soldiers left on the battlefields.

The aim of this work is to explore the tension between memory and forgetfulness in relation to the Great Patriotic War, to examine traces of the war and how the memory is recreated, invoked and given lasting and ritualised meaning in St. Petersburg and Leningrad oblast, as well as how the creation of meaning change over time and in different contexts. The focus is on the search for soldiers and the practices surrounding this. Through its activities, the search movement is in the present trying to do something with the past: they try to bring the war to an end, and by doing this time and space are mobilised. The search movement acts both with and against the official memory culture and the thesis tries to highlight the interplay between public and private memory. The search, of course, does not exist in a vacuum but is connected to other levels, not least through ceremonies and rituals such as funerals where the search brigades interact with the military, local administration and the church.

The present work is mainly based on participant observation in St Petersburg and Leningrad oblast 2009-2011, and has as its empirical focus the search brigade Ingrija, based in St. Petersburg State University. The group's predominantly young members spend extended periods of time each year in the woods searching. Far removed from the war in time, all of them have a connection through the traces left on society and families. Some even have relatives that went missing in this area. Several have a burning interest in military history, others simply enjoy the outdoors, and extended expeditions create a close-knit community within the group. Ingrija was founded in 2000, and have been concentrating its efforts to the Kirov district east of St. Petersburg. This area saw some of the most intense battles of the entire war when the Red Army tried to break through the German line to establish a land connection to the besieged city. Ingrija have three major yearly expeditions, so called *vakhty pamyati* – “memory watches”: spring, summer and autumn. These go on for two weeks each. Some of the group's members spend the entire two weeks in the camp, while others commute back and forth to the city to work or attend classes in between the searches on the battlefields. In addition, numerous smaller expeditions to search for missing soldiers are organized. I have during this time followed the group closely, participating in their activities focusing on the “Memory watches”.

Official war commemoration

Since the end of the war the memory of it has gone through several different phases in Russia and the Soviet Union. That the view of history shifts is of course not unique to the Soviet Union, but this state was extreme in how strong and sudden the changes were, despite claiming none were being made.

During the war, attempts were made to sacralise and memorialise it, but immediately afterwards the overall focus shifted to trying to move on and leave the war behind. The Soviet Union was in ruins, and it took great effort to return to what might be called normality. The first Victory Day, 9 May 1946, was a public holiday, but the following year it was a normal working day with modest celebrations. The Cold War and the worsening relationship between the Soviet Union and its former allies affected the view of the war. During the 1950s, a large number of memorials to the revolution were built establishing a continuity between the Revolution and the Great Patriotic War. War memory was integrated into the Bolshevik story and contributed to its legitimacy. During these years, May 9 continued to be a normal working day, celebrated and commemorated with meetings and informal gatherings and fireworks in the evening.

With the 20th anniversary in 1965, Victory Day again became a public holiday, and what might be called a Soviet war cult emerged in full bloom. The next two decades were marked by the war memory's high status and intense memorialising and monument building across the Union as the Great Patriotic War took its position as the dominant national myth. During the second half of the 1980s, *glasnost* meant that parts of the war myth like so much else came to be questioned, and even the veterans got their role as heroes and truth witnesses contested. It was during this period that the search movement, through its activity questioning former Soviet truths, could be formed. During the new Russia's first year, war memory can be said to have reached its all time low, there were no parades on Red Square and much of the official pomp and circumstance was gone. However, celebrations never disappeared completely, but continued in more informal ways.

Since the mid-1990s, the war increasingly regained its official status, and today the Victory parades are as grand as in Soviet times. Victory Day retains its dual character with both personal grief and official ceremony, but as the war generation disappears the latter might take precedence over the former. Although today's war commemoration has many similarities with the Soviet era, there are also major differences, especially the relationship with the Western Allies and a large international presence on the anniversary celebrations, which had been unthinkable during the Soviet era. Earlier

tabooed dimensions of the war are now possible to discuss, but some things are still rarely mentioned, such as forced labour, war crimes committed by the Red Army and collaboration with the Nazi-occupiers. The war is surrounded by notions of sacrality and a specific discourse limits what can be said, and how it can be said.

The war memory has a high official status and is celebrated with numerous ceremonies in many different contexts. Commemoration is a dominant mode in relation to the war and this focus gives the war memory a ritual setting, tying in with notions of the war as sacred. Rituals have often been described as a way to establish power, as a social organizing activity reinforcing importance and giving authority. Rituals were important in the Soviet Union, employed in the new regime's efforts to establish their social order and creating a new people, Soviet citizens.

Formal speech making is an important ingredient in these ceremonies, where the formalized situation limits the expression. What can be said is controlled by how it has to be said. The President's speech on the Victory Day parade is the clearest articulation of the genre. In his speech the president emphasizes the sacrifice, giving the war memory almost religious overtones. He also several times describes the war as holy. Broadly speaking, the story is consistent with the Soviet myth of the war.

Named and nameless

The search activity has strong community building aspects, and bonds are created within the group, with the overall movement and with their country – and not least with the object of the search, the fallen soldiers. Various "we" are created. An important prerequisite for the community is the shared experience and shared work. The "Memory watches" are the core of the group's activities, and these are focused on the shared work. In this way the search brigade can be said to be a community of practice. New members join the group every year, and older members may become more peripheral.

The search requires its own equipment, and that safety precautions are carefully followed. The Memory watches go on for a long time and they are physically and mentally distant from the participants' normal life in the city. They have the characteristics of ritual with definite limits, defined dates and specific ways that things are done. Since they are outside of the ordinary, they can be called a liminal state. Memory watches also establish their own way of living outside of everyday life, with each day having a similar structure. There is also a weekly rhythm as many of the members can only take part during the weekends. The common place, the ritual

space, is maintained despite the fact that few of the participants, if any, are there the whole time.

Ingrija is a close-knit albeit open group where those who show dedication quickly are included in the community. Cohesion is also evident in the use of spoken pronouns and name forms which in Russian can express many nuances. There is a sense of being outsiders, which also contributes to the community as people jokingly refer to themselves as madmen or "sick". Ingrija operates within a context where they constantly have to negotiate with the authorities. The search is surrounded by time consuming paperwork as there are large numbers of bureaucratic regulations and much effort must be devoted to ensuring that all permits and formalities are in order.

A key part of the search activity is to try to identify the found remains. The primary means of identification is the black soldiers or death medallions. However, the medallions were abolished as early as 1942, and even when they were in use not everyone received one. Thus, there were few who carried these medallions, and moreover, many of those who did, carried them empty. It is thus far from always even the finding of a medallion means identification. In the absence of medallions, personal items such as spoons or pans sometimes have names carved into them and can be used to identify the owner. The official identification, the Red Army book, is rarely preserved. After finding something that might hold the key to a soldier's identity, the OBD database that collects information on the dead and missing from the Great Patriotic War is often the first step of this new search. The database is called Memorial and claims to be a memorial. Since it has no physical form, it differs in many ways from a traditional memorial, but the collection of documents the database contains is one representation of the war. Unlike a monument that attaches a version of history in stone OBD however, have the potential to rewrite history. The material contained therein can be used to challenge the official version of history.

To identify a soldier means that he is given a name, and the name has great symbolic significance. Names are important in war commemoration world wide, and many war memorials contain listings of the fallen. The focus on the individual soldier is relatively new and can be traced back to the First World War. The name itself can become a monument, but it is the association of the name with the remains that carries the greatest force. The identified soldiers are separated from the nameless, they are handled separately, buried in individual coffins and get their name engraved by the grave. In addition they are memorialised with a memorial plaque on the place where their remains were found. These small memorials are important landmarks in the area where the search brigade work.

To have established the name, as the term is in Russian, of a found soldier means the start of a new search: that of relatives. If successful,

many years of uncertainty can end. Having relatives who were missing in action could have severe consequences for the next of kin, and identification means that a person can be transferred from the category of missing to the category of fallen hero. It thus becomes rehabilitation on a symbolic level, and history is rewritten in the small.

Whether identified or nameless, all soldiers are buried. The funerals are the stated goal and fulfilment of the search activity, through them the war is brought to an end. Funerals are held close to where the soldiers were found, often on the closest war memorial. Funerals are rites of passage, and all over the world, it is important to have a proper burial – even if ideas about what this properness consist of varies. The period between the moment of death and the funeral is to be regarded as a liminal state, but as properly buried the dead can again be a part of society and the living have duties toward the dead.

Landscape of death

An important aspect of the search activity is to see the landscape as it was then: it is both a practical knowledge that can help find the right places, where there still are bodies, and a more general link to the war history. Books and memoirs provide a link between the battlefields then and now. Since the end of the war, the site has been characterized by an interplay between memory and forgetting, and the while the place has more pasts than the war, this is the one privileged today. The Siniavino hights, the area where Ingrija mainly focus their efforts, is an area that is characterized by bogs. The geographical characteristics emerge both in the stories of war and in the present search efforts. The area was relatively densely populated before the war, peat was mined on the bogs and there were both older villages and newer work settlements in the area. All was completely destroyed during the war and nothing was rebuilt afterwards. The scope of the destruction was such that it was not possible. Many villages live on through their name alone.

After the war, attempts were made to take the area back into use. To a contemporary observer, these appear both half-hearted and insensitive. Spruce trees were planted on top of the remains. Officially, all the soldiers were buried, but in reality it was far from so, which many must have known. To this day, there are conflicts between conservation and development, as sandpits and poultry farms are built on the battlefields. To some extent, it is a monumentalised landscape, although grandiose plans from the late Brezhnev period on a huge memorial complex in the area never materialized, and there are many small memorials to the war and over what was

here before.

The landscape does not only carry traces of the war, but also from the work that search brigades have done in the area since then leaving their tracks in form of excavations and memorials. In this way the landscape is a topography of memory in two senses. The search is closely linked to the places where it occurs. The landscape bears a cruel history of both war and a totalitarian regime's indifference to human life, but the latter is never more than an undercurrent in the brigade's stories.

A central part of Ingrija's work is to present the war to outsiders. They want to contribute to keeping the memory of the war alive, and make sure that the missing soldiers are a part of it. One means to fulfill this aspect is to give guided tours of the battlefields. In these guidings death, suffering and disaster hold centre stage. Presenting a story speaking to feeling and compassion, the rationale behind decisions and their political significance is downplayed. The political edge is instead directed toward a hypocritical present, which want to celebrate the heroes while it does not care about their remains or the places where they fought. Focusing on the ordinary soldier's experience the audience is invited to imagine how it was then, and how the place was different during the war. The story is imbued with the notion of human remains as something which speaks for it self, something that everyone knows what is the proper way to behave towards. Equally obvious is that the official attitude is immoral and disrespectful, and it is assumed that all the audience agrees and asks what people build summerhouses on bones. The tour is in part devoted to commemoration of the memory of the fallen, it ends with placing flowers to memorials and a minute of silence. In this way, it could be likened to a pilgrimage, and just like funerals, it becomes a ritual staging of a relationship to the war. Participants are requested not to think or reflect, but to remember and honour properly. It is also stressed that there is a duty to visit these places. The tour presents the war as a place that can be visited, it is referred to in the present tense, because as long as the last soldier isn't buried, the war is not over to the search movement.

A duty to remember

A dominant theme in war commemoration since the 1960s at least, is that the now living have a debt to past generations and a duty to history. Often it is expressed in words like "they died so that we might live". The notion of duty and guilt is both personal and collective, it is both a personal debt of gratitude, but also a part of the broader obligations of individuals to society. That younger generations have obligations towards the elderly is

also a part of the military-patriotic upbringing, which since Soviet times should be a counterweight to Western youth culture. Patriotic upbringing did not disappear with the Soviet Union, and current plans mention among others the search movement.

The patriotic education is based on history, but holds wider notions of individual qualities and relationship to the state. Duty is also about the relationship between the citizen and the state, loyalty to the state and its institutions is an important aspect. The civic loyalty and awareness should be based on moral uprightness based on identification with the glorious history. A good patriot is ready to fulfill his duties: to the fallen, to the fatherland. However, patriotism is separated from nationalism, a good patriot can also be an internationalist, and he or she loves their country without it leading to chauvinism. In the version of patriotism promoted by the search movement even a critique of the state can be accommodated.

Even if it is stressed that there is a duty to remember, it is less obvious what to remember and how to relate to that which is left over from the war. In the version promoted by the search movement, the obligation to remember contains not only words, but also deeds. It is argued, therefore, that the living have a duty to remember the history – and especially the Great Patriotic war – but it is a more open question which aspects they need to remember. Depending on which aspects are selected, different stories are created, some of them have the potential to challenge the overall myth of war as the public representative of Russia.

Within the search movement the main emphasis is that the now living have a debt to the soldiers remaining on the battlefields, and that this debt can only be paid by the search of their remains. The search for fallen soldiers is a work that will never be completed. The missing are too many, to decomposed and to spread out. But for the relatives that may finally know what happened to a loved one, the work of the search movement can be said to carry to war to an end.

Materialförteckning

Fältarbete

Avhandlingen baserar sig i huvudsak på etnografiskt fältarbete i S:t Peterburg med omnejd och fältanteckningar från det samma. I tillägg till fältanteckningar har jag 1473 fotografier från minnesvakterna samt ca 2500 fotografier från fältarbetet i övrigt. Fältarbetet har pågått under följande perioder:

- 2009 – 22 mars till 10 juni, 4–8 september
- 2010 – 6 april till 23 juni, 1–31 juli, 2–14 september, 28 oktober till 16 november
- 2011 – 1 januari till 1 februari, 21 februari till 7 mars, 19 april till 16 maj, 26 juni till 8 juli, 23 augusti till 13 september, 19 oktober till 9 november

Under de här vistelserna har jag deltagit i sju av Ingrijas minnesvakter på följande platser (vilka samtliga ligger i Leningradlänets Kirovdistrikt):

- Rosjtja kruglaja höst 2009, sommar 2010, höst 2010, höst 2011
- Mellan minnesplatsen Sinjavinohöjderna och Sjunde arbetsbosättningen ("u sosny") vår 2010
- Gajtolovo vår 2011, sommar 2011

Inspelade intervjuer

- Baba Valja 9 juni 2009
- Anna 26 maj 2009
- Familjen Ivanov maj 2009

- Valentina Bobrova 31 oktober 2011
- Jevgenij Ilin 31 januari 2012

Videoinspelningar gjorda av deltagare

- Guidad tur på slagfälten 1 maj 2010
- En dag i sökförbandet Ingrijas liv juli 2010
- Guidad tur på Volchovfronten för Volksbund juli 2010
- Skidturer längs Volchovfronten och Leningradfronten vintern 2011

Hemsidor

- Databasen OBD <http://www.obd-meorial.ru> (senast besökt 24 april 2012)
- Ingrijas hemsida <http://www.ingrija-poisk.ru> (senast besökt 23 april 2012)
- Rysslands sökförbandsunion <http://www.sporf.ru> (senast besökt 24 april 2012)
- Rysslands president <http://www.kremlin.ru> (senast besökt 24 april 2012)
- Allryssländska minnesvakten <http://9may.f4q.ru/> (senast besökt 24 april 2012)
- Aktionen Georgievskaja lentotjka <http://gl.9may.ru/> (senast besökt 24 april 2012)
- Sociala nätverket V kontakte <http://vk.com> (senast besökt 24 april 2012)
- Stadsadministrationen i S:t Petersburg <http://gov.spb.ru/gov/admin/otrasl/trud/blo65/lenta> (senast besökt 24 april 2012)
- "Rossijskije deti dolzjy byt zasjtjisjtjeny ot 'vojenno-patriotitjeskoj' gosideologii" <http://grani.ru/Politics/Russia/m.175736.html> (senast besökt 2012-09-30)

Offentliga dokument

- Statliga programmet för patriotisk fostran http://archives.ru/programs/patriot_2015.shtml (senast besökt 24 september 2012)
- Kungörelse om programmet för patriotisk fostran http://www.rg.ru/oficial/doc/postan_rf/122_1.shtm (senast besökt 24 september 2012)
- Prikaz SVGK SSSR ot 16.08.1941 No 270
- Prikaz NKO SSSR ot 28.07.1942 No 227

Radio- och TV-inslag

- Otkrytaja studija på TV 5 med Jevgenij Vasiljevitj 16 maj 2008
- Intervju med Jevgenij Vasiljevitj på Echo Peterburg 22 juni 2011
- Reportage från Ingrijas skidtur längs Leningradfronten 23 februari 2011 på TV 100
- Reportage från begravningarna på Sinjavinohöjderna 6 maj 2011 från 1 kanal, NTV, TV 5, TV 100
- Reportage från Allryssländska minnesvakten 2011 i Leningradlänet från TV 100
- Jevgenij Vasiljevitj gäst hos Most svobody TV 100 maj 2010
- Reportage i TV 100 om Ingrijas utgrävningar i Otradnoje sommaren 2009

Tryckt material

- Dildjajev, Grigorij Ego zaryli v sjar zemnoj... *Izvestija Kazachstan*, 16 mars 2005.
- Elisejeva, Marina "Zvezdy-zjuravli" iz Astany opustilis na Sinjavinskich vysotach Sankt-Peterburgskije vedomosti, 23 april 2006,
- Jasjkova, T. (red.) *Vklad poiskovogo dvizzenija v patriotitjeskoje vospitanije sovremennoj molodezji* 2009
- Kolosov, Vadim "Vspominaja i pereosmyslivaja" *Sankt-Peterburgskij universitet* nr 7 maj 2010

- Potiavin, Vladislav "Ot rosjtji Krugloj do Gajtolovo spustja desjati-letija posle vojny" i *Sankt-Peterburgskij universitet* 2004:1–2
- Schröder, Gerhard "Gerhard Schröder. My prosjim prosjtjenija za stradaniya, pritjenennye russkumo nardou i drugim narodam" *Komsomolskaja Pravda* 6.5.2005
- Vesjta, Darja "Moja pervaja vachta – i Pasjteta" *Sankt-Peterburgskij universitet* nr 7 (3814) maj 2010.
- Zelenja, Natalja "Na bratskich mogilach ne stavit krestov..." *Respublika.kz* 2010
- Zjiltsov, Dmitrij "V bojach za Sinjavinskije vysoty" i *Sankt-Peterburgskij universitet* 2004:1–2

Litteraturförteckning

- Allen, Michael J. "Sacilege of a Strange, Contemporary Kind" The Unknown Soldier and the Imagined Community after the Vietnam War. *History and Memory*, 23(2):90–132, 2011.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London, revised and extended edition utgåvan, 1991.
- Anderson, Benedict. *Den föreställda gemenskapen*. Daidalos, Göteborg, 1996.
- Aronsson, Peter. Historiekultur, politik och historievetenskap. *Historisk Tidskrift*, (2), 2002.
- Aronsson, Peter. Monumentens mening. *Res Publica*, 60:15–29, 2003.
- Aronsson, Peter. *Historiebruk*. Studentlitteratur, Lund, 2004.
- Barany, Zoltan. Resurgent Russia? A Still-Faltering Military. *Policy Review*, (147), February–March 2008.
- Barthes, Roland. *Mytologier*. Bo Cavefors bokförlag, Stockholm, 1970.
- Bell, Catherine. *Ritual: Perspectives and dimensions*. Oxford university press, Oxford, 2009.
- Blehr, Barbro. *En norsk besvärjelse: 17 maj-firande vid 1900-talets slut*. Nya Doxa, Nora, 2000.
- Bloch, Maurice. *Ritual, History and Power: Selected Papers in Anthropology*. Nummer 58 i London School of Economics Monographs on Social Anthropology. The Athlone Press, 1989.
- Bodin, Per-Arne. *Den oväntade glädjen*. Artos, Skellefteå, 1991.

- Bodin, Per-Arne. *Historien och evigheten: Essäer om Ryssland*. Norma, Skellefteå, 2005.
- Borén, Thomas. *Meeting-places of Transformation: Urban Identity, Spatial Representations and Local Politics in St Petersburg, Russia*. Doktorsavhandling, Stockholms universitet, Stockholm, 2005.
- Carleton, Gregory. Victory in death: Annihilation narratives in russia today. *History Memory*, 22(1):135–168, 2010.
- Connerton, Paul. *How societies remember*. Themes in the Social Sciences. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Damousi, Joy. Why do we get so emotional about anzac? I: Lake, Marilyn och Reynolds, Henry, redaktörer, *What's Wrong With Anzac? : The Militarisation of Australian History*. University of New South Wales Press, 2010.
- Dayan, Daniel och Katz, Elihu. *Media Events – The live broadcasting of history*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), London, 1992.
- Dickinson, Jennifer. Building the Blockade: New Truths in Survival Narratives from Leningrad. *Anthropology of East Europe Review*, 13(2), 1995. URL http://condor.depaul.edu/~rrotenbe/aeer/aeer13_2/Dickenson.html.
- Elkner, Julie. Dedovshchina and the Committee of Soldiers' Mothers under Gorbachev. *Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, (1), 2004.
- Enstad, Johannes Due. Putinistisk historiepolitikk: Oppussing av fortiden i Putins Russland. *Nordisk Östforum*, 25(4):321–344, 2011.
- Eriksen, Thomas Hylland. *Kampen om fortiden: Et essay om myter, identitet og politikk*. Aschenhoug argument. Aschenhoug, Oslo, 1996.
- Figes, Orlando. *The Whisperers: private life in Stalin's Russia*. Allen Lane, London, 2007.
- Gaut, Greg. Can a Christian Be a Nationalist? Vladimir Solov'ev's Critique of Nationalism. *Slavic review*, 57(1):77–94, 1998.
- Gerholm, Tomas. On ritual: A postmodernist view. *Ethnos*, 53(3–4), 1988.
- Golts, Alexander och Putnam, Tonya. State Militarism and its Legacies: Why Military Reform has Failed in Russia. *International Security*, 29(2):121–158, 2004.

- Grant, Bruce. "New Moscow Monuments, or, States of Innocence". *American Ethnologist*, 28(2):332–362, 2001.
- Gray, Ann. *Research practice for Cultural Studies*. Sage, London, 2007.
- Gudkov, Lev. The fetters of victory: How the war provides Russia with its identity. *Eurozine*, 2005.
- Guillory, Sean. Putin and the great patriotic war jump the shark. <http://seansrussiablog.org/2010/11/08/putin-and-the-great-patriotic-war-jump-the-shark>, 2010.
- Hannerz, Ulf. *Café du Monde: Platser, vägar och människor i världsvimlet*. Carlssons, Stockholm, 2011.
- Harrison, Mark. Counting Soviet Deaths in the Great Patriotic War: Comment. *Europe-Asia Studies*, 55(6):939–944, 2003.
- Haynes, Michael. Clarifying Excess Deaths and Actual War Deaths in the Soviet Union During World War II: A Reply. *Europe-Asia Studies*, 55(6):945–947, 2003.
- Höjdestrand, Tova. *Needed by Nobody: Homelessness, Humiliation, and Humanness in Post-Socialist Russia*. Doktorsavhandling, Department of Social Anthropology, Stockholm University, 2005.
- Hornborg, Anne-Christine. *Ritualer: teorier och tillämpning*. Studentlitteratur, Lund, 2005.
- Humphrey, Caroline och Laidlaw, James. *The Archetypal Actions of Ritual: A theory of ritual illustrated by the Jain rite of worship*. Oxford university press, Oxford, 1994.
- Ivanovna, I. A. *Sinjavino: Osennije boi 1941–1942 godov*. Politechnika izdatelstvo, S:t Petersburg, 2008.
- Kapferer, Bruce. *Legends of People Myths of State: Violence, Intolerance, and Political Culture in Sri Lanka and Australia*. Smithsonian Institution Press, Washington and London, 1988.
- Karlsson, Klas Göran. *Historia som vapen*. Natur och Kultur, 1999.
- Karlsson, Klas Göran. *Terror och Tystnad: Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*. Atlantis, andra upplagan utgåvan, 2005.
- Kirschenbaum, Lisa A. *The legacy of the Siege of Leningrad, 1941-1995: Myth, memories, and monuments*. Cambridge University Press, New York, 2006.

- Köll, Anu Mai. Likvideringen av kulakerna som klass: Repressionen i Baltikum 1949 och kriget. I: Köll, Anu Mai, redaktör, *Kommunismens ansikten*. Symposium, 2005.
- Krylova, Anna. Dancing on the Graves of the Dead: Building a World War II memorial in post-Soviet Russia. I: *Memory and the Impact of Political Transformation in Public Space*. Duke University Press, London and Durham, 2004.
- Kverndokk, Kyrre. *Pilegrim, turist og elev*. Doktorsavhandling, Linköpings universitet, 2007.
- Lane, Christel. *Christian religion in the Soviet Union: A sociological study*. George Allen & Unwin, London, 1978.
- Lane, Christel. *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society – The Soviet Case*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Langenohl, Andreas. "State visits: Internationalized commemoration of WWII in Russia and Germany". *Eurozine*, 2005.
- Laqueur, Thomas W. Memory and Naming in the Great War. I: Gillis, John R., redaktör, *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, 1994.
- Lave, Jean och Wenger, Etienne. *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Levi-Strauss, Claude. *Det vilda tänkandet*. Arkiv moderna klassiker, Lund, tredje svenska utgåvan, 1987.
- Loskutova, M. V. *Pamiat o blokade: Svidetelstva otjevidtsev i istoritjeskoe soznanie obsjtjestva*. Novoe izdatelstvo, Moskva, 2006.
- MacAloon, John J. Olympic Games and the Theory of Spectacle in Modern Societies. I: MacAloon, John J., redaktör, *Rite, Drama, Festival, Spectacle: Rehearsals Toward a Theory of Cultural Performance*. Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1984.
- Marcus, George E. och Fischer, Michael M. J. *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. The University of Chicago Press, Chicago and London, andra utgåvan, 1999.
- Massey, Doreen. "Places and Their Pasts". *History Workshop Journal*, 1995.

- McDowell, Jennifer. Soviet civil ceremonies. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 13(3):265–279, 1974.
- Merridale, Catherine. War, death, and remembrance in Soviet Russia. I: Winter, Jay och Sivan, Emmanuel, redaktörer, *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge University Press, 1999.
- Merridale, Catherine. *Night of stone: death and memory in twentieth century Russia*. Viking, New York, 2001.
- Merridale, Catherine. Revolution among the dead: cemeteries in twentieth century Russia. *Mortality*, 8(2), 2003.
- Merridale, Catherine. *Ivan's war: The Red Army 1939–45*. faber and faber, London, 2005.
- Moore, S. och Meyerhoff, B. Introduction: Secular Ritual – Forms and Meaning. I: Moore, S. och Meyerhoff, B., redaktörer, *Secular Ritual*. Van Gorcum, Assen AND Amsterdam, 1977.
- Mosse, George L. *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the world wars*. Oxford university press, New York, 1990.
- Nielsen, Finn Sivert. *Närmere kommer du ikke...* Fagbokforlaget, Bergen, 1996.
- Nora, Pierre. General introduction: Between memory and history. I: Nora, Pierre och Kritzman, Lawrence D., redaktörer, *Realms of Memory*. Columbia University Press, 1996.
- Paxon, Margaret. *Solovyovo: The story of Memory in a Russian Village*. Indiana University Press, Bloomington, 2005.
- Rapoport, Anatoli. Patriotic Education in Russia: Stylistic Move or a Sign of Substantive Counter-Reform. *The Educational Forum*, 73:141–152, 2009.
- Renshaw, Layla. *Exhuming loss: Memory, materiality and mass graves of the Spanish Civil War*. Left Coast Press, Walnut Creek, California, 2011.
- Ries, Nancy. *Russian Talk: Culture and Conversation during Perestroika*. Cornell University Press, Ithaca, 1997.
- Rosaldo, Renato. *Ilongot Headhunting 1883–1974*. Stanford University Press, Stanford, California, 1980.

- Schramm, Katharina. Introduction: Landscapes of violence: Memory and sacred space. *History Memory*, 23(1):5–22, 2011.
- Sieca-Kozłowski, Elisabeth. Russian military patriotic education: a control tool against the arbitrariness of veterans. *Nationalities Papers*, 38(1): 73–85, January 2010.
- Smith, Kathleen E. *Mythmaking in the new Russia : politics and memory during the Yeltsin era*. Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 2002.
- Sperling, Valerie. The last refuge of a scoundrel: patriotism, militarism and the Russian national idea. *Nations and Nationalism*, 9(2):235–253, 2003.
- Spradley, James. *The Ethnographic Interview*. Holt, Reinhart and Winston, New York, 1979.
- Stockdale, Melissa K. What Is a Fatherland? Changing Notions of Duty, Rights, and Belonging in Russia. I: Bassin, Mark, Ely, Christopher, och Stockdale, Melissa Kirschke, redaktörer, *Space, Place, and Power in Modern Russia: Essays in the New Spatial History*. Northern Illinois University Press, Dekalb, IL, 2010.
- Sturken, Marita. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic and the politics of remembering*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1997.
- Suchodymov, O. A. Polja srazenij Leningradskoj bitvy: "Nevskij p'jatat'jok" (1941–1943 g.g.). I: "Nevskij p'jatat'jok" *Ot platsdarma k memorialy*. Obsjtjestvo Znaniye, S:t Petersburg, 2007.
- Tatum, James. *The mourner's song: War and remembrance from the Illiad to Vietnam*. University of Chicago Press, 2003.
- Thomson, Alistair. *Anzac Memories: Living with the Legend*. Oxford university press, Melbourne, 1994.
- Todman, Dan. *The Great War: Myth and Memory*. Habledon Continuum, London, 2005.
- Tolz, Vera. *Russia – Inventing the Nation*. Arnold, London, 2001.
- Törnquist-Plewa, Barbara. "'Enade vi stod'? Postsovjetiska berättelser om andra världskriget i Vitryssland". *Nordisk Östforum*, 18(Nr. 3):325–344, 2004.
- Tumarkin, Nina. *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. Basic Books, New York, 1994.

- Tumarkin, Nina. *Lenin Lives! The Lenin cult in Soviet Russia*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), London, 1997.
- Tumarkin, Nina. The great patriotic war as myth and memory. *European Review*, 11(4):595–611, 2003.
- Turner, Victor. *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 1967.
- Turner, Victor. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Aldine de Gruyter, New York, 1995.
- Verdery, Katherine. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Post-socialist Change*. The Harriman Lectures. Columbia University Press, New York, 1999.
- Warner, Elizabeth. Russian Peasant Beliefs and Practices Concerning Death and the Supernatural Collected in Novosokol'niki Region, Pskov Province, Russia, 1995. part ii: Death in natural circumstances. *Folklore*, 111 (2):255–281, 2000.
- Weiner, Amir. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2001.
- Wertsch, James V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Winter, Jay. *Remembering War: the Great War between memory and history in the twentieth century*. Yale University Press, 2006.
- Yurchak, Alexei. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2005.
- Zerubavel, Eviatar. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. University of Chicago Press, Chicago, 2003.
- Zjiltsov, Dmitriij. V bojach za Sinjavinskije vysoty. *Sankt-Peterburgskij universitet*, (1–2 (3657–3658)), Januari 2004.

Avhandlingar vid Tema Q

1. Lindaräng, Ingemar: *Ett jubileum i tiden. Birgittajubileet 2003 som historiebruk*. Licentiatuppsats, 2005.
2. Johansson, Carina: *Mellan ruinromantik och partyfabrik? En etnografisk studie av Visby i bild, berättelse, fantasi och minne*. Licentiatuppsats, 2006.
3. Hillström, Magdalena: *Ansvar för kulturarvet. Studier i formeringen av det kulturhistoriska museiväsendet i Sverige med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1870-1920*. Doktorsavhandling, 2006.
4. Gunnarsson, Andreas: *Genetik i fiktion*. Licentiatuppsats, 2006.
5. Seifarth, Sofia: *Råd i radion: Modernisering, allmänhet och expertis 1939-1968*. Doktorsavhandling, 2007.
6. Lindaräng, Ingemar: *Helgonbruk i moderniseringstider. Bruket av Birgitta- och Olavstraditionerna i samband med minnesfiranden i Sverige och Norge 1891-2005*. Doktorsavhandling, 2007.
7. Harding, Tobias: *Nationalising Culture: The Reorganisation of National Culture in Swedish Cultural Policy 1970-2002*. Doktorsavhandling, 2007.
8. Egeland, Helene: *Det ekte, det gode og det coole. Södra Teatern og den dialogiske formasjonen av mangfoldsdiskursen*. Doktorsavhandling, 2007.
9. Kverndokk, Kyrre: *Pilegrim, turist og elev. Norske skoleturer til døds- og konsentrasjonsleirer*. Doktorsavhandling, 2007.
10. Kåks, Helena: *Mellan erfarenhet och förväntan: Betydelser av att bli vuxen i ungdomars livsberättelser*. Doktorsavhandling, 2007.
11. Brusman, Mats: *Den verkliga staden?: Norrköpings innerstad mellan urbana idéer och lokala identiteter*. Doktorsavhandling, 2008.

12. Eskilsson, Anna: *På plats i historien. Studier av hembygdsföreningar på 2000-talet*. Doktorsavhandling, 2008.
13. Holt, Kristoffer: *Publicisten Ivar Harrie. Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944-1960*. Doktorsavhandling, 2008.
14. Andersson, Ragnar: *Flernivåstyrning av komplexa mål genom nätverk. Implementering av integrationspolicy i ett regionalt partnerskap för tillväxt 1998-2004*. Licentiatuppsats, 2008.
15. Nyblom, Andreas: *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*. Doktorsavhandling, 2008.
16. Rindzeviciute, Egle: *Constructing Soviet Cultural Policy: Cybernetics and Governance in Lithuania after World War II*. Doktorsavhandling, 2008.
17. Nilsson, Micael: *Genusregim i förändring. Jämställdhet och makt i kommunal politik mellan åren 1970 och 2006*. Doktorsavhandling, 2008.
18. Andersson, Joakim: *Skilda världar. Samtida föreställningar om kulturarvsplatser*. Doktorsavhandling, 2008.
19. Jarlbrink, Johan: *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal*. Doktorsavhandling, 2009.
20. Ivarsson Lilieblad, Björn: *Moulin Rouge på svenska – Varietéunderhållning i Stockholm 1870-1920*. Doktorsavhandling, 2009.
21. Johansson, Carina: *Visby visuellt: Föreställningar om en plats med utgångspunkt i bilder och kulturarv*. Doktorsavhandling, 2009.
22. Werner, Ann: *Smittsamt – En kulturstudie av musikbruk bland tonårstjejer*. Doktorsavhandling, 2009.
23. Wänström, Johan: *Samråd om Ostlänken. Raka spåret mot en bättre demokrati? Medborgarinflytande i svensk samhällsplanering*. Doktorsavhandling, 2009.
24. Lee, Jenny: *The Market Hall Revisited. Cultures of Consumption in Urban Food Retail during the Long twentieth century*. Doktorsavhandling, 2009.
25. Fredriksson, Martin: *Skapandets rätt. Ett kulturvetenskapligt perspektiv på den svenska upphovsrättens historia*. Doktorsavhandling, 2010.

26. Gruber, Göran: *Medeltider. Samtida mobiliseringsprocesser kring det förflutnas värden*. Doktorsavhandling, 2010.
27. Andersson, Ragnar: *Mainstreaming av integration, om översättning av policy och nätverksstyrning med förhinder i den regionala utvecklingspolitiken, 1998-2007*. Doktorsavhandling, 2011.
28. Grip, Björn: *Samhällsförändring och det ömtåliga hjärtat. En analys av samhälle, ohälsa och hjärtdödlighet i Linköping och Norrköping från 1950-tal till 2000-tal*. Licentiatuppsats, 2012.
29. Källstrand, Gustav: *Medaljens framsida: Nobelpriset i pressen 1897-1911*. Doktorsavhandling 2012.

Война не закончена, пока не похоронен последний погибший солдат

Ежегодно в Ленинградской области происходит около двадцати захоронений советских воинов, павших в битве за Ленинград. Миллионы солдат Красной Армии до сих пор числятся пропавшими без вести во время Великой Отечественной войны. Многие из них все еще лежат на поле боя, там, где они встретили свою судьбу. Их останки не идентифицированы, их родственники так и не узнали об их гибели. Сегодня в России существует общенациональное поисковое движение, которое на полях сражений ищет останки погибших советских воинов для того, чтобы, если это окажется возможным, установить их имена и совершить погребальный обряд с отдачей воинских почестей. Движение было сформировано только через 40 лет после войны, в 1988 году, хотя и были некоторые попытки раньше. Официально в Советском Союзе считалось, что все солдаты были похоронены.

В России практически нет семьи, которая бы не потеряла родственника во время войны 1941–1945 годов. Война, унесшая колоссальное количество жизней, и память о тяжелейших испытаниях того времени стали для страны священными. Память о войне и о Победе и сегодня является основным источником патриотизма в России, а День Победы 9 мая – праздник, который ежегодно широко отмечается по всей стране. Хотя память о войне и играла важную роль в культуре послевоенного Советского Союза и продолжает играть в культуре современной России, работа членов поискового

движения, цель которых – искреннее желание найти, идентифицировать и похоронить солдат, оставшихся на поле боя, несколько отличается от официального представления о том, как эта память должна проявляться и как нужно чтить погибших.

Цель данной работы состоит в том, чтобы исследовать различные значения памяти о Великой Отечественной войне, взаимосвязь памяти и забвения, а также процесс формирования и переформулирования памяти в различных контекстах. Основной фокус исследования – ритуальное проявление памяти в пространстве Санкт-Петербурга и Ленинградской области. Работа описывает отдельные памятные места войны, в частности, поля сражений Волховского фронта на востоке от города, где работают поисковые отряды, находя, идентифицируя и захоранивая павших воинов. Осуществляя свою деятельность в настоящем, поисковые отряды вносят свой вклад в изменение истории, прошлого: они пытаются «окончить» войну, мобилизуя свои усилия и стараясь успеть как можно больше. Их цели не всегда совпадают с официальным представлением о том, что значит хранить память о войне, и потому между официальными и неофициальными составляющими понимания памяти возникает определенная напряженность, истоки которой автор пытается проанализировать.

Во время войны многие солдаты пропали без вести. Никто не знал, что с ними случилось, и нельзя было исключить, что они попали в плен, что в Советском Союзе считалось предательством родины, было преступлением и могло иметь печальные последствия для родственников пропавшего без вести. Таким образом, поиск и установление личности считавшегося пропавшим без вести солдата по его медальону или сохранившимся документам, запискам, подписанным личным вещам и последующее захоронение останков погибшего, являющиеся главной целью поискового движения, носит еще и характер символической реабилитации.

Особое внимание в работе уделяется работе поискового отряда «Ингрия» Санкт-Петербургского государственного университета, который был объектом исследования, проводимого в Санкт-Петербурге и Ленинградской области в 2009-2011 гг. Основным методом исследования является «включенное наблюдение» (предполагающее участие исследователя в деятельности наблюдаемых). Отряд «Ингрия» состоит из поисковиков-добровольцев, среди которых не только студенты и преподаватели Санкт-Петербургского университета, но и выпускники, и студенты других вузов, – в основном молодые люди разных профессий. В отряде они трудятся ради

того, чтобы найти останки воинов, погибших в 1941–1944 гг. и так и оставшихся на поле боя. Три раза в год они проводят так называемые «Вахты Памяти» – двухнедельные экспедиции, в рамках которых рядом с полями сражений разбивается лагерь поискового отряда и проводятся поиски останков павших солдат. Автор исследования пытается найти сходства, различия и возможные противоречия между целями и задачами мероприятий, организуемых поисковыми отрядами, и официальных торжественных мероприятий, проводимых, как правило, по случаю Дня Победы.

Представление о войне и о том, какой она должна остаться в памяти и как память о ней должна проявляться, менялось с течением времени. Сразу после войны люди, пережившие войну, уставшие от страданий и горя, хотели двигаться вперед и поскорее забыть все ужасы войны. В 1950-х годах память о войне была интегрирована в советскую историографию, причем победа в Великой Отечественной войне интерпретировалась как естественное следствие революции. На третьем этапе, в 1960-х годах, появился полномасштабный культ войны (на официальном уровне), который поддерживался вплоть до распада Советского Союза. После 1991 года пересматривались многие ценности советских времен, в том числе, изменилось и представление о Великой Отечественной войне. В наше время, хотя и в несколько иной форме, память о войне вернулась и опять имеет важное официальное значение. В основном отношение к войне выражается шаблонными фразами, как в официальном, так и в неофициальном дискурсе. Последний, однако, позволяет большее разнообразие мнений: сейчас можно говорить о вещах, о которых раньше нужно было молчать, хотя некоторые суждения по-прежнему не выходят на уровень общественной дискуссии. Например, изредка поднимается проблема отношения к случаям преступлений, совершенных Красной Армией в отношении гражданских лиц, к фактам сотрудничества населения с нацистскими оккупантами, но широкого обсуждения не происходит.

С памятью о войне связаны многие ритуалы и мероприятия в России. Акцент делается на праздновании победы и ознаменовании памяти войны. На государственном уровне – это ежегодный Парад Победы на Красной площади 9 мая. Большая часть населения России в этот день принимает участие в официальных или частных, семейных мероприятиях. Официальное грандиозное празднование Дня Победы являет существенный контраст с тем, что можно в это время увидеть на грязных полях, где когда-то проходили сражения и где работают поисковые отряды. Важный аспект дея-

тельности поискового отряда состоит в том, что то, чем они занимаются, – это работа. «Вахты памяти» проходят в простых, «полевых», условиях: участники экспедиции живут в палатках в лесу, где может быть холодно, мокро и опасно, где практически невозможно выспаться. Эти экспедиции отнимают много времени. Уклад жизни в лесу – специфический, и он далек от обычной городской жизни участников – и по физическим, и по психологическим условиям. «Вахты памяти» могут рассматриваться и как ритуал, и как паломничество, и как время, когда общая работа, интенсивное и тесное взаимодействие создают сильную сплочённость внутри группы. Конструируется крепкое понятие «мы» (свои), но кто входит в это понятие «мы» – иногда понять сложно: это просто отряд, поисковое движение в целом, или же вся страна? В противоположность этому «мы» часто возникает «они» (чужие). В основном, понятие «они» не подразумевает военного врага: движение поддерживает связи и имеет много контактов с немецкими коллегами. Скорее всего, «они» – это чиновники и представители власти, которые усложняют поисковую работу. Важной предпосылкой для сплочённости отряда является обмен опытом и общая работа. Участвуя в ней, новые кандидаты отряда – так называют новых участников движения – учатся быть поисковиками. Таким образом, поисковые отряды можно считать «сообществами практики».

Как бы странно это ни звучало, павшие на поле боя определенным образом становятся частью сообщества. Их называют братьями и родственниками, и таким образом создаётся фиктивное родство между поисковиками и павшими солдатами. Лежащие на поле боя остаются в большинстве случаев безымянными. Лишь немногие бойцы Красной армии во время Великой Отечественной войны носили черный «смертный медальон», поскольку эти медальоны были отменены еще в 1942 году. Однако даже до отмены медальонов, многие бойцы не получали медальоны или носили их пустыми, поэтому сейчас очень трудно установить личности павших.

Важным шагом на пути идентификации является Обобщенный банк данных (ОБД), который был создан российскими властями несколько лет назад. Цель проекта – дать возможность гражданам установить судьбу своих погибших или пропавших без вести родных и близких. База данных стала точкой пересечения интересов нескольких групп: это поисковые отряды, семьи пропавших, а также официальные лица. ОБД указывает на

официальное изменение в отношении к войне, на то, что тоталитарной системы больше не существует и мертвые имеют право на имя. ОБД – это проект, который был бы ни технически, ни политически не возможен в советское время. Эта база данных считается мемориалом памяти Великой Отечественной войны.

Имя человека, как при жизни, так и после смерти, имеет большое символическое значение. Установление личности проводит черту между теми солдатами, которые были идентифицированы, и теми, кто так и остался безымянным. Солдат, чьи имена были установлены, хоронят в отдельных гробах. Над их могилами на надгробных плитах выбивают фамилии каждого. На месте гибели, там, где обнаружили останки, отряд ставит мемориальную табличку, и, таким образом, погибшие становятся частью внутренней истории и географии отряда. Имя является связующим звеном между павшими солдатами и обществом, ведь когда установлено имя, начинается новый поиск – поиск родственников. Многолетняя неопределенность может наконец закончиться. К тому же наличие пропавшего без вести в семье, как уже говорилось выше, могло привести к тяжелым последствиям для его родственников, поскольку без вести пропавшие считались потенциальными преступниками, а сегодня благодаря идентификации этот человек может быть переведен из категории пропавших без вести в павшие. Таким образом, установление имён погибших носит характер символической реабилитации.

Захоронение останков и увековечение памяти погибших – цель поисковой работы и главная задача движения. В понимании поисковиков, именно это приближает настоящее окончание войны. Захоронение павших солдат делает прошлое неотрывным от настоящего, соединяет разные эпохи. Захоронение бойцов Великой Отечественной войны является для поискового движения и способом неизбежного участия в официальном пространстве памяти. Похороны считаются «обрядом посвящения», и во всем мире считается важным совершать обряд погребения с соблюдением почестей и ритуалов. Промежуток между собственно смертью и похоронами рассматривают как переход, и он заканчивается только после похорон. В России считается важным покойся в родной земле, поскольку земля является чрезвычайно важным символом. Для тех, кто был лишен возможности быть погребенным в своей земле, горсть земли может стать связующим

звеном между местом, где человек родился и жил, домом, и местом смерти. Родственники, присутствующие на захоронениях останков солдат, играют важную символическую роль, свидетельствуя о том, что задача поискового отряда выполнена. При захоронении безымянных солдат поисковые отряды выступают в качестве «родственников» павших.

Еще один важный аспект поисковой работы – это попытка представить, что и как происходило в этом месте во время войны. С одной стороны, эти знания имеют практическое применение, так как помогают найти нужные координаты. С другой стороны, таким образом выстраивается связь с историей. Район к востоку от Санкт-Петербурга, где проходят «Вахты памяти» отряда «Ингрия», был относительно густонаселенным до войны. На болотах здесь добывали торф, и вокруг них были старые деревни и рабочие поселки. Все они были уничтожены во время войны и так и не были восстановлены после нее. Деревни до сих пор существуют, но только в виде названий: они отмечены на картах как урочище, а на местах некоторых из них сейчас находятся мемориалы. За землю, где лежат останки погибших солдат, идет постоянная борьба: здесь, на костях, строятся дачи, птицефабрики, карьеры. Здесь, без предварительных раскопок и попыток идентификации останков устанавливают и памятники павшим в Великой Отечественной войне. Однако зачастую это является иллюстрацией лицемерия власти: официальная сторона просто делает вид, что долг перед погибшими выполнен. Ландшафт же до сих пор хранит не только память о войне в виде воронок, траншей, колючей проволоки, но теперь еще и следы поисковой деятельности – раскопки и памятные доски. Такая топография ландшафта является ярким примером двух различных трактовок того, как нужно помнить о войне.

Поисковые отряды работают в местностях, где небольшие изменения в ландшафте имеют значение и свидетельствуют о событиях в годы войны и о поисковой деятельности. Эти знаки очень многие не замечают или не понимают, и поисковые отряды, работающие на территории вокруг Снявинских высот, пытаются превратить *mileu de memoir* в *lieux de memoir*: чтобы не следы войны свидетельствовали о военных событиях, а исторические памятники представляли прошлое.

Важной составляющей деятельности «Ингрии» является знакомство молодых людей с памятью о войне и с поисковой работой. Поисковики считают,

что именно на полях, где проходили сражения, можно увидеть истинное лицо войны, поэтому они проводят экскурсии по этим местам. Во время экскурсий аудитория может представить себе, каким это место было тогда, насколько иначе оно выглядело во время войны. Местность также используется для того, чтобы объяснить поражения и человеческие потери, подчеркивается стратегическое значение высоты. В рассказе поисковики уделяют особое внимание страданиям, трудностям и гибели солдат, которые, несмотря на тяжелые испытания, выполнили свой долг.

Долг является темой, часто возникающей в разговорах людей, которые сами не пережили войну, но помнят о ней. Говоря о долге, они имеют в виду и свой долг перед историей, долг перед теми, кто подарил стране победу, что выражается в формуле: «они погибли, чтобы жили мы». Мотив жертвы является еще и христианским мотивом: как Иисус принял смерть на кресте ради спасения людей, так благодаря самопожертвованию советских солдат мир был спасён от фашизма, а их дети и внуки смогли жить в мире. Резкая критика всего, связанного с Советским Союзом, угрожает этой формуле: ради чего они гибли, если победитель оказался несправедлив?

Речь часто идёт и о том, что у нас, живущих, существует долг памяти и обязанность передать знания о войне новому поколению, патриотически воспитывать молодежь. С одной стороны, патриотизм – один из аспектов отношений между гражданином и государством. С другой, патриотом считается человек, который выполняет свои обязанности. В интерпретации поискового движения, долг – это призыв к действию. Многие из тех, кто погиб во время Великой Отечественной войны, все еще ждут того единственного, что еще могут им дать живущие: надлежащего захоронения, и, если это окажется возможным, обретения имени. Это обязательство по-прежнему не выполнено, а значит, война еще не окончена.

Поиск павших солдат – это сизифов труд, работа, которая, наверное, не сможет быть завершена никогда. Погибших слишком много, их останки очень плохо сохранились, они лежат повсюду, по всей территории бывшего Советского Союза, где проходили бои. Последний солдат никогда не будет похоронен, и война продолжится в общественной дискуссии, но для тех, кто после десятилетий неопределенности, наконец, узнает судьбу своих родственников, работа поискового движения завершит войну.